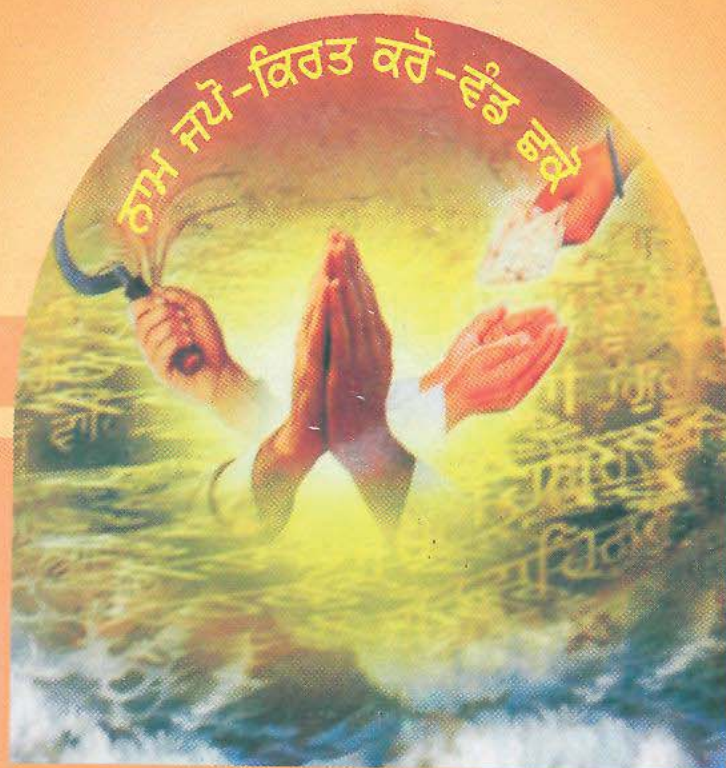
ਗੁਰਮਤਿ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਸੰਪਾਦਕ
ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

(ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਸੰਪਾਦਕ

ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ,

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

(੩੦੦ ਸਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

GURMAT DARSHAN ATAY SIKH SABHAYCHAR

(SELECTED ESSAY)

EDITED BY

SIMERJEET SINGH

EDITOR, GURMAT PARKASH/GURMAT GYAN

PUBLISHED BY :

SECRETARY, DHARAM PARCHAR COMMITTEE

(SHIROMANI GURDWARA PARBANDHAK COMMITTEE) SRI AMRITSAR.

PRINTER : GOLDEN OFFSET PRESS, GURDWARA RAMSAR SAHIB, SRI AMRITSAR.

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਸੰਬਰ ੨੦੧੦ ੩੦੦੦

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਕੱਤਰ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ,

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

ਛਾਪਕ

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈੱਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਦੋ-ਸ਼ਬਦ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਸਦਕਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਰਬਸਾਂਝੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਥਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਫੈਲਾਉਣ ਹਿਤ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਚਾਅ ਤੇ ਉਮਾਹ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੨੦੦੮ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਤਾਗੱਦੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਾਲ ਫਰਵਰੀ ੨੦੦੮ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਨਵੰਬਰ ੨੦੦੮ ਤਕ ਦਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੂਨ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ ੮੪ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਦੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਯਾਦ 'ਚ ਜੂਨ ੨੦੦੯ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਪੰਥਕ ਢਾਡੀ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ੨੦੦੯ 'ਚ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਅਗਸਤ ੨੦੦੯ ਦਾ ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਗਏ। ਮਈ ੨੦੧੦ ਦਾ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ੩੦੦ ਸਾਲਾ ਸਰਹਿੰਦ ਫ਼ਤਿਹ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਮਈ ੨੦੧੦ ਅਤੇ ਜੂਨ ੨੦੧੦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਥਾ ਆਪ ਸਭ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਫੋਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਗ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਲਾਹਾ ਲੈਣਗੀਆਂ।

ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦਾ ਦਾਸ,

(ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ)

ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੈ ਇਕ ਖਾਸ ਸਿਫਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਦੁਨੀਆਂ-ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਧਰਮ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਬਾਹਰੀ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ 'ਚ ਵਿਦਮਾਨ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ-ਪਵਿੱਤਰ ਜੋਤ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੇ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਜਾਂ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਭਵ-ਸੰਭਾਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਲ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਹਿਤ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਜੋਤ ਹੁਣ ਜਾਗਤ ਜੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬੜੀ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ਼ ਕੀਤਾ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੁਗੋ-ਜੁਗ ਅਟੱਲ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੜ ਲਾਇਆ।

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਤਾਗੱਦੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਾਨਯੋਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਰਸਾਲੇ ਦੇ ੧੦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਲਾਘਾ ਅਤੇ ਮੰਗ 'ਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਥੇ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ, ਸ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਡੀ: ਸਕੱਤਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਅਤੇ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ ਸਹਿ ਸੰਪਾਦਕ, ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ.ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪਰੂਫ਼ ਰੀਡਰ ਦਾ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਬੀਬਾ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਤੁੱਛ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਹਿਤੂ

(ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ)

ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼/ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ

ਮਿਤੀ : ੧-੧੨-੨੦੧੦

ਤਤਕਰਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ

-ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਨਾ ਇਹ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤਰਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਭੇਦ' ਦਾ ਹੈ, 'ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ-ਕੀਰਤ ਹੈ, ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਕਿ ਇਥੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਉਸਤਤਿ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ ਹੈ- ਫਿਰ ਐਸੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੀ ਤੇ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ ਜਾਂ 'ਆਤਮਾ' ਜਾਂ 'ਜਗਤ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਪੁ, ਪਟੀ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਅਨੰਦੁ, ਸੁਖਮਨੀ, ਓਅੰਕਾਰ ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਅਧੀਨ ਆਤਮ-ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਤੇ ਉਲੀਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਜਾਂ 'ਸ਼ਾਸਤਰ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੈ ਕਿ ਆਖਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਉਸ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਸੱਤਾ ਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਪਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਉਸਤਤਿ, ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਹਰ ਬਾਣੀ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੀਕ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ ਹੋਏ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬੰਗਾਲ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਰਾਜਸਥਾਨ,

ਸਿੰਧ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਤੇ ਰਸ ਹਨ।

ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਹਨ; ਕੌਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਸਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਂਝੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਈਸ਼ਵਰ, ਹਰਿ, ਹਰੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਨਾਰਾਇਣ, ਮਾਇਆ, ਜੀਵ, ਆਤਮਾ, ਜਗਤ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਖੰਡ, ਪ੍ਰੇਮ, ਕੀਰਤਿ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਹਉਮੈ, ਗਿਆਨ, ਅਗਿਆਨ, ਗੁਰੂ, ਨਾਮ, ਸਤਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸਿਧ, ਜੋਗੀ ਗ੍ਰਸਤ, ਉਦਾਸ, ਕਰਮ, ਆਵਾਗਵਨ, ਮੁਕਤਿ, ਭਵਜਲ, ਜਤ, ਸੰਜਮ, ਮਤਿ ਬੁਧ, ਮਨ, ਚਿਤ, ਅਨੰਦ ਸਤਿ— ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਨਿਪਟ ਹੀ ਇੱਕੋ ਹੈ।

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਹੈ 'ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਪਸਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਤੱਤ-ਸਾਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ (Metaphysics) ਹੈ। ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਤੱਤ-ਵਸਤੂ ਹੈ, ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਭਾਵ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ, ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ ਆਦਿ। ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ-ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ, ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਦਰਸ਼ਨ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ:

(ੳ) ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਜਗਤ (ਮਾਇਆ)

(ਅ) ਨਾਮ ਗੁਰੂ, ਮਨ

(ੲ) ਸਦਾਚਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਰਮ ਆਦਿ।

ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਲ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ 'ਤੇ ਹੈ ਭਾਵ ਉਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਤਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜਗਤ (Matter) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਭਗਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਬਲ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ 'ਤੇ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਲ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਭਾਗਾਂ 'ਤੇ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ 'ਪ੍ਰਮਾਣ'। 'ਪ੍ਰਮਾਣ' ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ 'ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿਚ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਰਤਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ, ਭਾਵ ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਬਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਬੜਾ ਅਲਪ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਦੇ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਦਾ ਅਮੁੱਲ, ਅਨੰਤ, ਅਗੰਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਗਾਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਨਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਏ ਤਦ ਵੀ ਸਾਗਰ ਦੇ ਥਹੁ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ ਅਤੇ 'ਵਿਸਮਾਦ' ਬਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਨੇਤੀ' ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰੇ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਤੀਜੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ 'ਬਾਣੀ' ਦਾ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਹੁਕਮਾਉ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਸਿਧੀ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਖੜੀਆ ਬਿਅੰਨਿ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜ਼ਾਹਰਾ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 'ਦਰਗਾਹ' ਵਿਚ 'ਸੋਦਰੁ' ਤੇ ਜੋ 'ਹੋਇ ਬਤੀਤੈ' ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤ-ਜਨ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਹਸਤੀ ਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ (ਜਾਗ੍ਰਿਤ) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਇਹ 'ਅਨੁਭਵ' ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੋ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਾਤੀ-ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਸਿਧੀ ਤਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ:

'ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ॥
ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ॥
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ॥
ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ॥' *(ਪੰਨਾ ੮)*

ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ ਜਾਏ। ਫਿਰ 'ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਅਨੁਭਵ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

(੧) ਬ੍ਰਹਮ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ 'ਸਚੁ' ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਨੂੰ 'ਸਚੁ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ— *ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ॥ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ॥* 'ਸਚੁ' ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਸਚੁ' ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ:

(ੳ) 'ਸਚੁ' ਸਦਾ ਏਕੋ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਕਦੇ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਬਾਹਰਲੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ, ਵਰਨ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ, ਸੂਖਮ, ਸਥੂਲ— ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕਸਾਰ, ਸਮਾਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ, ਸਮਾਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਸਚੁ' ਹੈ। 'ਸਚੁ' ਦਾ ਭਾਵ ਹਰ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਨ ਵਿਆਪੀ ਤੱਤ-ਰੂਪ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ (ਸਚੁ) 'ਕਾਰ-ਰੂਪ' ਹੈ ਭਾਵ ਅਤਿਅੰਤ ਦੀਰਘ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਉਦਕਰਖ' ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ 'ਸਰਗੁਣਤਾ' ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸੰਕੁੰਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ 'ਸੂਖਮ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਆਕਰਖ' ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਕੋਈ ਹੋਵੇ, ਇਕਰਸ, ਇਕਸਾਰ, ਸਮਾਨ ਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ। ਇਹ 'ਸਚੁ' ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਸਚ-ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ 'ਏਕੰਕਾਰ ਰੂਪ' ੧ਓ 'ਸਚੁ' ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਸ ਲੱਛਣ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਇਹ 'ਸਚੁ-ਬ੍ਰਹਮ' ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰੂਪ 'ਸਚਾਈ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਪਿਆਰ, ਧਰਮ, ਦਇਆ, ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਸੁੱਚ, ਕਿਰਤ, ਮਿੱਠਤ, ਨਿਮਰਤਾ, ਕੀਰਤੀ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਦਿਆਨਤਦਾਰ— ਸਭ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਸਚੁ' ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ 'ਕਰਮ ਨਾਮ' 'ਸਤਿ' ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ— ਉਹ 'ਕਰਮ' 'ਸਤਿ ਨਾਮੁ' ਹਨ। 'ਬ੍ਰਹਮ-ਸਚੁ' ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਗਟ-ਰੂਪ ਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਮ 'ਸਚੁ' ਹੈ। ੧ਓ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) 'ਸਚੁ' ਸਦਾ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸਾਰੂ ਕਰਤੱਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਉਸਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਉਸਾਰੂ ਹੈ। ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਰਾਜਾ' ਅਤੇ 'ਰੰਕ' ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ— ਕੁਝ ਚੇਤੰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਸਚੁ' ਸਦਾ ਕਰਤਾਰੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ) 'ਸਚੁ' ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ— ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਨਿਰਭਉ' ਤੇ 'ਨਿਰਵੈਰੁ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਸਚੁ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ- ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। 'ਸਚੁ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ 'ਪਰਮ ਸੱਤਾ' ਹੈ।

(ਹ) 'ਸਚੁ' 'ਸਦੀਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ' (ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ) ਦੀ ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ, ਕੁਦਰਤ,

ਮਨੁੱਖ, ਵਤੀਰਾ, ਸੁਭਾਅ ਸਭ 'ਸਚੁ' ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਹਰ 'ਕੋਹਝ' 'ਸੁੰਦਰਤਾ' ਵਿਚ ਵੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਤੀਰਾ ਹੀ 'ਸਚੁ-ਬ੍ਰਹਮ' ਹਨ।

(ਕ) 'ਸਚੁ-ਬ੍ਰਹਮ' 'ਅਜੂਨੀ' ਅਤੇ 'ਸੈਭੰ' ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਕਾਰਜ ਵੱਸ ਹੈ। ਉਹ 'ਸੈਭੰ' ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਖ) 'ਸਚੁ' 'ਗੁਰ' (ਗਿਆਨੀ) ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' (ਸਾਊ, ਦਇਆਵਾਨ, ਕਿਰਪਾਨਿਧਿ) ਹੈ। ਗਿਆਨ 'ਸਚੁ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਗਿਆਨੀ' ਸਦਾ ਸਾਊ ਵਤੀਰੇ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

'ਬ੍ਰਹਮ-ਸਚੁ' ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਲੱਛਣਾਂ' ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਜੋ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ' ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਸਰੂਪ ਹੈ ਉਹ ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਗਾਧ ਤੇ ਅਕੱਥ ਹੈ। 'ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ' ਹੈ, ਆਦਿ ਅਨੀਲੁ, ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਤਿ' ਹੈ, 'ਜੁਗ ਜੁਗ ਏਕੋ ਵੇਸੁ ਹੈ, ਵੱਡਾ ਹੈ, 'ਸਾਚਾ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਿਜ ਥਾਇ' ਹੈ, 'ਪੂਰੋ ਪੂਰੋ ਆਖੀਐ ਪੂਰੈ ਤਖਤਿ ਨਿਵਾਸ' ਹੈ, 'ਪੂਰੇ ਤਖਤਿ ਅਡੋਲੁ ਹੈ, 'ਨਿਰੰਕਾਰ ਮਹਿ ਆਕਾਰੁ' ਹੈ, 'ਸੰਕਟਿ ਨਹੀ ਪਰੈ ਜੋਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਜਾ ਕੋ ਰੇ' ਹੈ, 'ਓਇ ਅਖਰ' ਹੈ, 'ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਤਦਹੁ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ' ਹੈ। 'ਸਚੁ-ਬ੍ਰਹਮ' ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ 'ਸਚੁ' ਹੈ ਜੋ ਇਕਰਸ, ਸਮਾਨ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸ 'ਸਚੁ-ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਾਣੀਕਾਰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਨਿਰਗੁਣ' ਨੂੰ 'ਸਰਗੁਣ' ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਕੇਤਾ ਤਾਣੁ ਸੁਆਲਿਹੁ ਰੂਪੁ', 'ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ', 'ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ', 'ਆਪਿ ਸੁਜਾਣੁ ਨ ਭੁਲਈ ਸਚਾ ਵਡ ਕਿਰਸਾਣੁ', 'ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸੁ ਆਪੇ ਰਾਵਣਹਾਰੁ', 'ਤੂ ਦਰੀਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਮੈ ਮਛੁਲੀ', 'ਸਾਹਿਬੁ ਸਫਲਿਓ ਰੁਖੜਾ', 'ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ', 'ਤਾਰਾ ਚੜਿਆ ਲੰਮਾ', 'ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਤੂੰ ਹੈ ਪਸਰਿਆ ਪਾਸਾਰੁ', 'ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ', 'ਇਹ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਲੀ', 'ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭਿ ਰੂਪ ਹਹਿ ਰੰਗਾ', 'ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਿਆ', 'ਤੂੰ ਵਡ ਪੁਰਖੁ ਅਗੰਮ ਤਰੋਵਰੁ', 'ਹਮ ਪੰਖੀ ਤੁਝ ਮਾਹੀ', 'ਸਭ ਤੇਰੀ ਤੂ ਸਭਸ ਦਾ', 'ਬਾਜੀਗਰ ਡੰਕ ਬਜਾਈ', 'ਨਿਰਧਨ ਕਉ ਧਨੁ', 'ਅੰਧੁਲੇ ਕਉ ਟਿਕ', 'ਮਾਤ ਦੂਧੁ ਜੈਸੇ ਬਾਲੇ', 'ਆਪੇ ਠਾਕੁਰੁ ਆਪੇ ਸੇਵਕੁ', 'ਮੈ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੇਰਾ', 'ਆਪਿ ਬਸੰਤੁ ਜਗਤੁ ਸਭੁ ਵਾੜੀ'—ਇਹ ਸਭ 'ਸਚੁ-ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਠਾਕੁਰੁ, ਸੁਲਤਾਨ, ਦੁੱਧ, ਫੁੱਲ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਰੌਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵੱਸ 'ਸਚੁ-ਬ੍ਰਹਮ' ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਗਾਵਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ 'ਸਤਿ ਨਾਮੁ' ਰੂਪ ਹੈ। 'ਬ੍ਰਹਮ' ਸਾਰੇ ਸਾਂਗ ਧਾਰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਇਕ ਰੰਗ' ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਇਕ ਬਾਜੀਗਰੀ ਹੈ:

ਬਾਜੀਗਰਿ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਈ॥ ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ॥

ਸਾਂਗੁ ਉਤਾਰਿ ਥੰਮ੍ਹਿਓ ਪਾਸਾਰਾ॥ ਤਬ ਏਕੋ ਏਕੰਕਾਰਾ॥੧॥
ਕਵਨ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸਟਿਓ ਬਿਨਸਾਇਓ॥
ਕਤਹਿ ਗਇਓ ਉਹੁ ਕਤ ਤੇ ਆਇਓ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜਲ ਤੇ ਊਠਹਿ ਅਨਿਕ ਤਰੰਗਾ॥ ਕਨਿਕ ਭੂਖਨ ਕੀਨੇ ਬਹੁ ਰੰਗਾ॥
ਬੀਜੁ ਬੀਜਿ ਦੇਖਿਓ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਾ॥ ਫਲ ਪਾਕੇ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰਾ॥੨॥
ਸਹਸ ਘਟਾ ਮਹਿ ਏਕੁ ਆਕਾਸੁ॥ ਘਟ ਫੂਟੇ ਤੇ ਓਹੀ ਪ੍ਰਗਾਸੁ॥
ਭਰਮ ਲੋਭ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਕਾਰ॥ ਭ੍ਰਮ ਛੂਟੇ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ॥੩॥
ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬਿਨਸਤ ਨਾਹੀ॥ ਨਾ ਕੋ ਆਵੈ ਨਾ ਕੋ ਜਾਹੀ॥
ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਹਉਮੈ ਮਲੁ ਧੋਈ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਪਰਮ ਗਤਿ ਹੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੭੩੬)

'ਤੱਤ ਰੂਪ' ਕੇਵਲ 'ਇਕ' ਹੈ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਉਹ ਕਈ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਵੈਤ ਕੇਵਲ 'ਭਰਮ' ਹੈ, ਹੈ ਸਦਾ ਹੀ 'ਇਕ' ੴ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦ੍ਵੈਤ ਕਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ੴ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ।

(੨) ਆਤਮਾ

ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਭਾਣੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਛੜੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਹੋਈ ਹੋਈ 'ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਅੰਸ਼' ਹੈ। 'ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ' ਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ। 'ਬੀਜ-ਰੂਪ' ਨਾਮ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵੀ ੴ, ਸਤਿ ਨਾਮੁ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰੁ ਆਦਿ ਹੈ। ਇਹ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ— 'ਓਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ'। ਆਤਮਾ 'ਸਹਜੇ ਆਵੈ ਸਹਜੇ ਜਾਇ' ਹੈ। ਆਤਮਾ ਕੈਸੀ ਹੈ:

ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ॥ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ॥ਰਹਾਉ॥
ਨਾ ਇਹੁ ਬੂਢਾ ਨਾ ਇਹੁ ਬਾਲਾ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ॥
ਨਾ ਇਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ॥ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥੧॥
ਨਾ ਇਸੁ ਉਸਨੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੀਤੁ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੁਸਮਨੁ ਨਾ ਇਸੁ ਮੀਤੁ॥
ਨਾ ਇਸੁ ਹਰਖੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੋਗੁ॥ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਇਸ ਕਾ ਇਹੁ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ॥੨॥
ਨਾ ਇਸੁ ਬਾਪੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਮਾਇਆ॥ ਇਹੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਹੋਤਾ ਆਇਆ॥
ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੈ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ॥ (ਪੰਨਾ ੮੬੮)

ਇਹ ਹੈ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ!

ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੀਰ (ਕਾਇਆ) ਨਾਲ 'ਹਉਮੈ' ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਸੰਜੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹਉਮੈ' ਵੀ 'ਹੁਕਮ' ਅਧੀਨ ਹੈ। ਬਾਜੀਗਰ ਬਾਜੀ ਪਾਉਣ ਲਈ 'ਹਉਮੈ' ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ 'ਜਲ ਤੇ ਊਠਹਿ ਅਨਿਕ ਤਰੰਗਾ'— ਬੇਅੰਤ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪਸਾਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਇਆ ਹੰਸਿ ਸੰਜੋਗੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ 'ਤਿਨ ਹੀ ਕੀਆ ਵਿਜੋਗੁ ਜਿਨਿ ਉਪਾਇਆ' ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਸਦਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਰੂਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋਤਿ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵਿੱਛੜ ਕੇ ਫਿਰ ਇਹ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ॥

ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ॥੧॥
ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ॥ ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਕਈ ਜਨਮ ਸੈਲ ਗਿਰਿ ਕਰਿਆ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਗਰਭ ਹਿਰਿ ਖਰਿਆ॥
ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖ ਕਰਿ ਉਪਾਇਆ॥ ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ॥
(ਪੰਨਾ ੧੭੬)

ਆਤਮਾ ਚਉਰਾਸੀਹ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਗਦੀਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਸਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ। ਮਨ, ਬੁਧਿ, ਚਿਤ, ਹਿਰਦਾ— ਸਭ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਬੁਧਿ, ਚਿਤ ਆਦਿ 'ਕਾਇਆ' ਅਤੇ 'ਆਤਮਾ' ਦੇ ਵਿਚਾਰੇ ਸੰਜੋਗੀ ਸਾਧਨ ਹਨ।

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਠੋਸ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਮਾਣਿਆ। ਆਤਮਾ 'ਅੰਤਰਗਤਿ ਤੀਰਥ' ਹੈ, 'ਜੋਤਿ ਸਚੀ ਮਨ ਮਾਹਿ', 'ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਈਐ ਸੁਰਤੀ ਸੁਰਤਿ ਸੰਜੋਗੁ', 'ਅੰਤਰਿ ਕਮਲੁ ਪ੍ਰਗਾਸਿਆ' ਤੇ, 'ਰਿਦ ਮਾਣਕ ਮੋਲਿ ਅਮੋਲਿ', 'ਇਹੁ ਮਾਣਕੁ ਜੀਉ ਨਿਰਮੋਲੁ' ਹੈ, 'ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਜੇਤੇ ਹੈ ਜੀਅ' ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਹੰਸ' ਕਿਹਾ ਹੈ— 'ਕਾਇਆ ਹੰਸਿ ਸੰਜੋਗੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ' ਹੈ:

ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਵਸੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਪਾਤਾਲਾ॥
ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਵਸੈ ਸਭਨਾ ਕਰੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ॥
ਕਾਇਆ ਕਾਮਣਿ ਸਦਾ ਸੁਹੇਲੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸਮ੍ਹਾਲਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੫੪)

(੩) ਜਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Matter)

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (matter) ਨੂੰ 'ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ' ਤੇ 'ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ' ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ 'ਤ੍ਰੈਗੁਣ' ਪਰਮਾਤਮਾ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 'ਹੁਕਮ' ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਲੈ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਲੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਸਭ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ ਪਰ 'ਬਾਜੀਗਰੀ' ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਪਸਾਰਾ:

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਉਣੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਣੀ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਧਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦੁ ਖਾਣੀ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਦਿ ਲਗਹਿ ਪਰਾਣੀ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗੁ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੁਖ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੋਗੁ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਿਫਤਿ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਲਾਹ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਉਝੜ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰਾਹ॥
ਵਿਸਮਾਦੁ ਨੇੜੈ ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੂਰਿ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੇਖੈ ਹਾਜਰਾ ਹਜੂਰਿ॥
ਵੇਖਿ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ॥ ਨਾਨਕ ਬੁਝਣੁ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ॥(ਪੰਨਾ ੪੬੩-੬੪)

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਕਿਵੇਂ ਬਾਣੀ, ਇਹ ਵਿਸਮਾਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਸਾਰਾ 'ਹੁਕਮ' ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ:

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ॥ ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ॥ (ਪੰਨਾ ੩)

ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ:

ਜਗੁ ਸੁਪਨਾ ਬਾਜੀ ਬਨੀ ਖਿਨ ਮਹਿ ਖੇਲੁ ਖੇਲਾਇ॥
ਸੰਜੋਗੀ ਮਿਲਿ ਏਕਸੇ ਵਿਜੋਗੀ ਉਠਿ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੮)*

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਹੈ :

ਆਪੇ ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਦੇਖੈ ਆਪਿ ਉਪਾਇ॥
ਸਭ ਏਕੋ ਇਕੁ ਵਰਤਦਾ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖਿਆ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੭)*

ਦ੍ਵੈਤ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਖੇਲ ਹੈ:

ਨਾ ਕਿਛੁ ਆਵਤ ਨਾ ਕਿਛੁ ਜਾਵਤ ਸਭੁ ਖੇਲੁ ਕੀਓ ਹਰਿ ਰਾਇਓ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੦੯)*

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਖੇਲੁ ਸਾਰਾ 'ਸਤਿ' ਹੈ- ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ,'ਨਿਰਗੁਨ ਆਪਿ ਸਰਗੁਨ ਭੀ ਓਹੀ', 'ਸਰਬ ਭੂਤ ਆਪਿ ਵਰਤਾਰਾ' ਅਤੇ 'ਆਪਿ ਸਾਚੁ ਧਾਰੀ ਸਭ ਸਾਚੁ' ਹੈ।

ਮਨ, ਬੁਧਿ, ਚਿਤ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂਲਕ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ਬਦ, ਨਾਮ, ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ

-ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ

ਸ਼ਬਦ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਭ ਨਾਲ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੀ ਸਮਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਇੰਸ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਦਰਜੇਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸਾਜਿਆ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਨ ਚੰਦ ਸੀ, ਨ ਸੂਰਜ, ਨ ਗ੍ਰਹਿ, ਨ ਉਪਗ੍ਰਹਿ, ਨ ਤਾਰੇ ਤੇ ਨ ਗਲੈਕਸੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰ ਘੁੱਪ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੈਸ ਜਿਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੈਬੂਲਾ (Nebula) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੈਬੂਲਾ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ ਬਣੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਇਕ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੈਬੂਲਾ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰਾਂ ਨਾਲ ਗਰਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਰਜ ਬਣੇ; ਫਿਰ ਠੰਡੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤਾਰੇ ਬਣੇ। ਕੋਈ ਤਾਰਾ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਵਿਚ ਜੁਆਰ ਭਾਟਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਤਾਰਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਨਾਲ ਠੰਡ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਰਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਭੌਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਬਣੇ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਟਾਈਡਲ ਸਿਧਾਂਤ (Tidal Theory) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਈ ਕਰੋੜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਅੱਗੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਮਾਦਾ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਜੀਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਦਾ ਹੀ ਮਾਦਾ ਸੀ। ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਸਭ ਮਾਦੇ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰਗੈਨਿਕ ਮਾਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਦਾ ਜੀਵ ਬਣੇ ਜਿਵੇਂ ਅਮੀਬਾ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਜਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਰਾਹੀਂ ਜਟਿਲ ਜੀਵ ਬਣੇ। ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਈ ਜਿਣਸਾਂ ਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੀੜੇ-

ਮਕੌੜੇ, ਕਿਰਲੀ, ਸੱਪ, ਮਛਲੀਆਂ, ਪਰਿੰਦੇ, ਚੌਪਾਏ ਆਦਿ। ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਬਾਂਦਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਹ ਮਾਦੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ੧੦੯ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੱਭੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਹਰ ਤੱਤ ਅੱਗੇ ਮਹੀਨ ਐਟਮਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਐਟਮ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰੋਟਾਨਜ਼ ਅਤੇ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਜ਼ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਈਬਰੇਸ਼ਨ (Vibrations) ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਐਟਮ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਊਰਜਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸ਼ੀਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਊਰਜਾ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਊਰਜਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਹਰਾਰਤ (Heat), ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਿਸ਼ਮਾਂ (Rays) ਆਦਿ। ਇਹ ਊਰਜਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਹਰਾਰਤ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿਨੇਮੇ ਦੀਆਂ ਟਾਕੀਜ਼ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਇਸੇ ਅਸੂਲ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੀ ਇਕ ਊਰਜਾ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਊਰਜਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਊਰਜਾ ਕਿੱਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਇਸ ਦਾ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਸ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ।

ਸਭ ਧਰਮ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਮੇਤ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਵਸਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਧੁੰਧੂਕਾਰ ਸੀ, ਕੋਈ ਚੰਦ, ਤਾਰਾ, ਗ੍ਰਹਿ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਮਿਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਕੋਈ ਚੇਤੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੀ ਉਹ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ॥ ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ॥
ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ॥੧॥
ਖਾਣੀ ਨ ਬਾਣੀ ਪਉਣ ਨ ਪਾਣੀ॥ ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣੀ॥
ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਸਪਤ ਨਹੀ ਸਾਗਰ ਨਦੀ ਨ ਨੀਰੁ ਵਹਾਇਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩੫)

ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜ ਰਹੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਕ ਫ਼ੁਰਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਏਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਫੁਰਨਾ ਹੋਣ ਸਾਰ ਇਕ ਗੜੂੰਜ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੇਲ ਸੀ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ 'ਅਨਹਦ

ਸ਼ਬਦ' ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ (Primordial Sound) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ॥ ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ॥ (ਪੰਨਾ ੩)

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ॥
ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯)

ਸੋ ਇਹ ਰੱਬੀ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਜੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਸਭ ਗ੍ਰਹਿ, ਤਾਰੇ, ਉਪਗ੍ਰਹਿ, ਸੂਰਜ ਆਦਿ ਖੜੋਤੇ ਜਾਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ॥ ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕਈ ਬਾਰ ਪਸਰਿਓ ਪਾਸਾਰ॥ ਸਦਾ ਸਦਾ ਇਕੁ ਏਕੰਕਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੬)

ਸੋ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਦੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਵਲ੍ਹੇਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਸਮੇਂ ਇਤਨੇ ਲੰਮੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ॥
ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੪)

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਹੀ ਏਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਇਆ, ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਬਣਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਆਪੇ ਸਬਦੁ ਆਪੇ ਨੀਸਾਨੁ॥ ਆਪੇ ਸੁਰਤਾ ਆਪੇ ਜਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੯੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਤੇਰਾ ਸਬਦੁ ਤੂੰਹੈ ਹਹਿ ਆਪੇ ਭਰਮੁ ਕਹਾਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੬੨)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਓਅੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ॥
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ॥
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਬਦਿ ਉਧਰੇ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰੇ॥
ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ॥ ਓਨਮ ਅਖਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੯)

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਖੋਜ ਨੇ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਵਟਾਇਆ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਵਿਦਮਾਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅ-ਵਿਦਮਾਨ। ਇਹ ਆਦਿ ਅਨਾਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਾਦ ਬ੍ਰਹਮ', 'ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ' ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਆਖਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਓਅੰਕਾਰ (ੴ) ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਅੱਖਰ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਤੇ ਸਰਗੁਣਤਾ ਅਭੇਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ 'ਓ' ਸਰਗੁਣਤਾ ਭਾਵ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ '⁀' ਨਿਰਗੁਣਤਾ ਤੇ ਅਗੰਮਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਇਕ ਊਰਜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਹਰਾਰਤ, ਆਵਾਜ਼, ਰਿਸ਼ਮਾਂ, ਬਿਜਲੀ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਾਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸ਼ਬਦ (Primordial Sound) ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਊਰਜਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਊਰਜਾਵਾਂ ਤੇ ਵਸਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਣੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਇਸ ਮੁੱਢਲੀ ਊਰਜਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਢਲੇ (First Cause) ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਕਾਸਮਾਲੋਜੀ (Cosmology) ਨੂੰ Involution-cum-Evolution ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੋਂ Involution ਦਾ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਰਗੁਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਕਾਸ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਧ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵੱਲ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਜਾਤੀ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਮੁੱਢ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜੀਵਨ ਫਿਰ ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਏਕਤਾ ਵੱਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜਬ ਉਦਕਰਖ ਕਰਾ ਕਰਤਾਰਾ॥ ਪ੍ਰਜਾ ਧਰਤ ਤਬ ਦੇਹ ਅਪਾਰਾ॥
ਜਬ ਆਕਰਖ ਕਰਤ ਹੋ ਕਬਹੂੰ॥ ਤੁਮ ਮੈ ਮਿਲਤ ਦੇਹ ਧਰ ਸਭਹੂੰ॥

(ਚੌਪਈ)

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਹਿਲੇ ਕਾਰਨ (First Cause) ਦੱਸਣ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ।

ਸੋ ਸ਼ਬਦ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਨਾਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਜੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਅਗੰਮੀ ਤੇ ਅਨਾਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਹਾਡਾ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਹੈ?' ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ:

ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ॥ ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ॥ (ਪੰਨਾ ੯੪੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਆਦਿ ਅੰਤ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ। ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਸਮਝਿਓ ਹਮਾਰਾ। (ਚੌਪਈ)

ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਮਝਿਆ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਬਾਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਅਨੁਭਵ (Intuition) ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਤੇ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਣਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਇੰਦਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਭ ਬਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸੁੰਨਹੁ ਖਾਣੀ ਸੁੰਨਹੁ ਬਾਣੀ॥ ਸੁੰਨਹੁ ਉਪਜੀ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩੭)

ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਹੈ, ਸਤਿ ਇੱਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੱਬ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਵਸਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੂਖ਼ਮ ਰੂਪ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ:

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ, ਤਬੀ ਚਲਾਇਓ ਪੰਥ।
ਸਭ ਸਿਖਨ ਕਉ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਮਾਨੀਓ ਗ੍ਰੰਥ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨੀਐ, ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ।

ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਮਿਲਬੋ ਚਹੈ, ਖੋਜ ਸ਼ਬਦ ਮਹਿ ਲੇਹ। *(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)*

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਲੈਣੀ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦ' ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ...॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੪੦)*

ਇਸ ਗੁਰੂ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ, ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਗਿਰਦ ਭੌਂਦਾ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਖ਼ੂਨ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਖੋਹਣੇ ਚਾਹੇ, ਪਰ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਅਸੀਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਿਆ।

'ਸ਼ਬਦ' ਸਾਡਾ ਸਾਂਝਾ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ ਹੈ, ਜਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਇਕਾ ਬਾਣੀ ਇਕੁ ਗੁਰੁ ਇਕੋ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੪੬)*

ਨਾਮ

'ਸ਼ਬਦ' ਇਕ ਅਨਾਦੀ ਤੇ ਅਗੰਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉੱਚ ਹਸਤੀਆਂ ਸੁਣ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਇਹ ਕੈਸੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੀ ਗੁਣ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਅੱਗੇ ਜੀਭ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਆਮ ਆਦਮੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੋ ਜੀਭ ਨਾਲ ਇਸ ਮੁੱਢਲੀ, ਅਗੰਮੀ ਤੇ ਨਾਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ 'ਨਾਮ' ਹੈ। ਸੋ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜੀਭ ਇਕ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਨਾਮ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰੱਬ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜੀਭ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ।

ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਨੂੰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਬੜੇ ਨਾਮ ਬਣ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਈਸ਼੍ਵਰ, ਅੱਲਾ, ਰਾਮ, ਨਾਰਾਇਣ, ਭਗਵਾਨ, ਹਰੀ ਆਦਿ। ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਓਮ' ਦਾ ਪਦ ਵਰਤਿਆ। ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਅਗੰਮ ਅਤੇ ਅਗੋਚਰ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ 'ਓਮ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ- ਓ, ਅ, ਮ— ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਓ' ਪਹਿਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਅ' ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਫੇਰ ਕੇ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੀਟਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੇਲ 'ਓਮ' ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਓਅੰਕਾਰ (ੴ) ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਅਗੰਮ ਤੇ ਅਗਾਧ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਸੋ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਦਾ ਪਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹਨ।

ਜਿਤਨੇ ਪਦ ਵੀ ਰੱਬ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਭਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖਿਆਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਦੱਸਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ 'ਈਸ਼੍ਵਰ' ਰੱਬ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਈਸ਼੍ਵਰ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਆਪ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਰਗੁਣ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ 'ਨਾਮ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੋ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੇ 'ਨਾਮ' ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰੱਬ ਦੀ ਸਰਗੁਣਤਾ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਨਾਮ ਇੱਕੋ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ:

- ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਨਾਦੁ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਸਚੁ ਰਾਮੈ ਨਾਮਿ ਸਮਾਇਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩੮)

- ਹਿਰਦੈ ਸਾਚੁ ਵਸੈ ਹਰਿ ਨਾਇ॥
ਕਾਲੁ ਨ ਜੋਹਿ ਸਕੈ ਗੁਣ ਗਾਇ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦਿ ਸਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੨੨੭)

ਨਾਮ ਲੈਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਪਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰੱਬ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਬੇਅੰਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ', 'ਸਤਿ ਨਾਮੁ', 'ਓਅੰਕਾਰ' ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੀਦਾ ਹੈ:

ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਾਇਆ ਜਾਇ॥
ਸਚੈ ਸਬਦਿ ਸਚਿ ਸਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੫੬੦)

ਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਦ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨੀ ਹੈ:

ਤਿਨ੍ਾ ਮਿਲਿਆ ਗੁਰੁ ਆਇ ਜਿਨ ਕਉ ਲੀਖਿਆ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਉ ਦੇਵੈ ਦੀਖਿਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੨੯)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਪਦ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ '੧ ਓਅੰਕਾਰ', 'ਸਤਿ ਨਾਮੁ', ਵਾਹਿਗੁਰੂ! ਓਅੰਕਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਅਗੰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ, ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਕਾਦਰ, ਕਰੀਮ, ਰਹੀਮ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਦਰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਮ ਦਾ ਰਟਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।

ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਰਧ-ਚੇਤ ਮਨ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸੁਆਰਥਹੀਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਤਿ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਨਾਮੇ ਰਾਤੇ ਹਉਮੈ ਜਾਇ॥ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਚਿ ਰਹੇ ਸਮਾਇ॥
ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਬੀਚਾਰੁ॥ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ॥
(ਪੰਨਾ ੯੪੧)

ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਠ-ਜੋਗ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਹਠ ਜੋਗ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਤੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਡੂੰਘੀ ਤਪੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਰੀਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਜੋਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੰਜੋਗ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਜੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਕੇ ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਵਧਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਪਾਸੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹਠ ਜੋਗ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਘਟਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਜੋਗ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਾਧਨ ਹੈ:

ਸਬਦੈ ਕਾ ਨਿਬੇੜਾ ਸੁਣਿ ਤੂ ਅਉਧੂ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਈ॥
ਨਾਮੇ ਰਾਤੇ ਅਨਦਿਨੁ ਮਾਤੇ ਨਾਮੈ ਤੇ ਸੁਖੁ ਹੋਈ॥

ਨਾਮੈ ਹੀ ਤੇ ਸਭੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਵੈ ਨਾਮੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ॥
ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਭੇਖ ਕਰਹਿ ਬਹੁਤੇਰੇ ਸਚੈ ਆਪਿ ਖੁਆਈ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਾਈਐ ਅਉਧੂ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਤਾ ਹੋਈ॥
ਕਰਿ ਬੀਚਾਰੁ ਮਨਿ ਦੇਖਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੯੪੬)

ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਪਰ ਦਿੱਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਰ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਹਨ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ-ਆਤਮ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਰੱਬ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰੱਬ ਸਤਿ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- ਸੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਅਜੋਨੀ ਹੈ ਭੀ ਹੋਨੀ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਦੇਖੁ ਮੁਰਾਰੀ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੫੯੮)
- ਆਤਮ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮੁ ਚੀਨਸਿ ਗੁਰ ਬੀਚਾਰਾ॥
(ਪੰਨਾ ੧੧੫੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੁਆਮੀ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਕਿਨੈ ਵਖਿਆਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੯)

ਜੀਵ (ਮਨੁੱਖ) ਚੇਤੰਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤੇ ਚੇਤੰਨਤਾ ਇਕੱਠੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜੀਵ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਚੇਤੰਨਤਾ ਭੀ ਉਸ ਰੱਬ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੋ ਜਿੱਥੇ ਰੱਬ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਰੱਬ ਪਰਮ-ਚਿੱਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੯)

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅੰਦਰ ਰਿਸ਼ੀ ਭ੍ਰਿਗੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਰਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਇਆ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ—

ਭ੍ਰਿਗੂ : ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ? ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਗੁਣ ਹਨ?

ਵਰਨ : ਬ੍ਰਹਮ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਜੀਊਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਭ੍ਰਿਗੂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਰੇ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੱਭੀਆਂ:-

(ੳ) ਖ਼ੁਰਾਕ, ਅੰਨ, ਭਾਵ ਮਾਦਾ —

ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਦਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਖੋਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਣ ਭਾਵ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮਨ —

ਇਹ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਅੱਗੇ ਉਪਜ ਜਾਂ ਗੁਣਨਫਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਮੂਲ ਨਹੀਂ।

(ੲ) ਬੌਧਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ —

ਫਿਰ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅੰਤਮ ਸਤਿ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਸਮਝਿਆ।

(ਸ) ਅਨੰਦ —

ਅਖੀਰ ਉਹ ਇਸ ਅੰਤਮ ਸਤਿ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਪਰਮ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੈਤੀਰੀਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

"ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਰੱਬ ਦੇ ਉਸ ਅਸੀਮਿਤ ਤੇ ਮਹਾਨ ਅਨੰਦ ਦਾ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਹਨ।"

ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਅਨੰਦ ਦੀ ਇਕਾਈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗਾ ਆਚਾਰ ਤੇ ਚੰਗੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਚੰਗਾ ਉਪਜਾਊ ਸੂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਦੌਲਤ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਇਕਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਣਨਫਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਦੇਵ ਸਮੇਤ ਪਰਜਾ ਪਤੀ, ਖੁਸ਼ੀ, ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗੁਣਨਫਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਯੁਵਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਪਰਜਾ ਪਤੀ ਤਕ, ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਮਿਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਪ ਸਾਰੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਇਕ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਦੇਵ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮੂਲੀ ਕਿਣਕੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੇਵ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਇਹ ਅਨਾਦੀ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੰਦ ਦੀ ਟੀਸੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ :

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ: ਰੱਬ ਸਤਿ ਹੈ, ਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਹੈ।

(ੳ) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿ ਹੈ —

ਇਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਮੂਲਮੰਤਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ੴ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ॥

(ਅ) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਚਿਤ ਸਰੂਪ ਹੈ —

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ॥
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੯)

ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਰਚੇ ਗਏ। ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮਸਤਿ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਚਿਤ ਭੀ ਹੈ।

(ੲ) ਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ —

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

- ਆਨੰਦ ਰੂਪੁ ਅਨੂਪੁ ਸਰੂਪਾ ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਦੇਖਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੪੧)
- ਆਨਦ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਅਗੋਚਰ ਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਭਰਮੁ ਜਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੪੨)

ਸੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੪)

ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਅੰਦਰ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਦਾ ਸਚਦਾਨੰਦ ਸਰਬੰ ਪ੍ਰਣਾਸੀ॥

ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ! ਤੂੰ ਸਦਾ ਸੱਚਮੁਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈਂ; ਤੂੰ ਚੇਤੰਨ ਹੈਂ (ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈਂ) ਤੂੰ ਅਨੰਦ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈਂ।

ਮੁਕਤੀ

ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਭੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪਾਸ ਬੁੱਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਰਕ-ਯੁਕਤ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਬਹੁਤਾ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਆਸਰੇ ਘੱਟ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਸ਼ਾਪਨਹਰ 'Will to live' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਦੁਖੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਓਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅੰਗ, ਆਤਮਾ, ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਸੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਸੀਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਰੱਬ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ Liberation ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਮੂੜੇ ਰਾਮੁ ਜਪਹੁ ਗੁਣ ਸਾਰਿ॥

ਹਉਮੈ ਮਮਤਾ ਮੋਹਣੀ ਸਭ ਮੁਠੀ ਅਹੰਕਾਰਿ॥
ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਦੂਜੀ ਕਾਰੈ ਲਗਿ॥
ਦੁਬਿਧਾ ਲਾਗੇ ਪਚਿ ਮੁਏ ਅੰਤਰਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਅਗਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੯)*

ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਤਦ ਹੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਕੱਟਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਤਮਾ ਵਾਪਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲ਼ੇ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਟੇਜ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਸੋ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੦੯)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਆਤਮ ਹਿਤਾਵੈ॥ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋਊ ਕਹਾਵੈ॥
ਤੈਸਾ ਹਰਖੁ ਤੈਸਾ ਉਸੁ ਸੋਗੁ॥ ਸਦਾ ਅਨੰਦੁ ਤਹ ਨਹੀ ਬਿਓਗੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੭੫)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਲੰਘੇ ਸੇ ਪਾਰਿ ਪਏ ਸਚੇ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਇ॥
ਆਵਾ ਗਉਣੁ ਨਿਵਾਰਿਆ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੦੯)*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇੰਦਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹਉਂ ਤੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਹਉਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਖੜੋਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਹਉਂ ਬੀਮਾਰੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਨਸਾਨ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕਾਈ ਬਣਦਾ ਹੈ :

- *ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ॥ ਹਉ ਵਿਚਿ ਜੰਮਿਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੁਆ॥*
  ਹਉ ਵਿਚਿ ਦਿਤਾ ਹਉ ਵਿਚਿ ਲਇਆ॥ ਹਉ ਵਿਚਿ ਖਟਿਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ॥
  ਹਉ ਵਿਚਿ ਸਚਿਆਰੁ ਕੂੜਿਆਰੁ॥ ਹਉ ਵਿਚਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਵੀਚਾਰੁ॥
  ਹਉ ਵਿਚਿ ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰੁ॥ ....
  ਹਉ ਵਿਚਿ ਮਾਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਛਾਇਆ॥ ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜੰਤ ਉਪਾਇਆ॥
  (ਪੰਨਾ ੪੬੬)
- *ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ॥* *(ਪੰਨਾ ੫੨੨)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ

ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਜੀਵਨ, ਪਿਆਰ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਹੀ ਮੇਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਤਦ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਅਰੋਗ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇ। ਆਤਮਾ ਤਦ ਹੀ ਚਮਕ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁਥਰਾ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਸ ਹੱਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਵਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਰਕ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸਹੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੋ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਜ਼ਬ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ : ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ

-ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਧੀਰ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ੧੧੭੩ ਤੋਂ ੧੬੭੫ ਈ: ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਿਸ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਉੱਤੇ ਉੱਸਰੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਐਡਵਰਡ ਹੈਰੀਸਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮਾਸਕਸ ਆਫ਼ ਦ ਯੂਨੀਵਰਸ' (ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ੨੦੦੩ ਈ:) ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਯੂਨਾਨੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਸਰੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਧਰਮ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨੂੰ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ/ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤਰਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਣ ਕਾਰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲਚਰ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟਕਰਾਅ ਭਾਵੇਂ ਅਤਿ ਨਰਮ ਤੇ ਬੇਮਲੂਮਾ ਹੈ, ਪਰ 'ਦੀ ਰਾਈਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਜ਼' ਦੇ ਲੇਖਕ ਚਾਰਲਸ ਹੈਸਕਿਨਜ਼ (ਕਰਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ੧੯੫੭ ਈ:) ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਏਥਨਜ਼ ਤੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰੀਆ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਨਹੀਂ ਪੈਰਿਸ ਤੇ ਬਲਗੋਨਾ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਹਾਂ। ਦਾਂਤੇ (੧੨੬੫-੧੩੨੧ ਈ:) ਦੀ 'ਧਰਤ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ' ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿੱਖੜਵੀਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਬੇਮੇਚ ਹੋਣ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਬਿਸ਼ਪ ਟੈਂਪੀਅਰ (੧੨੭੭ ਈ:) ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ-ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਗਾਂਹ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਸੈਭੰ ਅਤੇ ਅਜੂਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੰਤ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਅਨੰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਾਪਰਨੀਕਸ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਾਰੇ ਜੋ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਉਪਜੀ ਉਸ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਤਸੱਵਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਪਰਨੀਕਸ, ਥਾਮਸ ਡਿਗਜ਼, ਬਰੂਨੋ ਗੈਲੀਲੀਓ, ਟਾਈਕੋ ਬਰਾਹੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੱਛਮ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚਰਚ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਥਾਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੋਵੇਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਰੂਪ/ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਰੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਉਦਗਮ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ

ਬਾਰੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਦੁਆਲੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ/ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬਰੂਨੋ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੬੦੦ ਈ: ਵਿਚ ਚਰਚ ਵੱਲੋਂ ਜਿਊਂਦਾ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬੱਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਅਠਾਹਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਡਾਇਲਾਗ ਕਨਸਰਨਿੰਗ ਟੂ ਚੀਫ਼ ਸਿਸਟਮਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਵਰਲਡ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗਲੈਲੀਓ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਚਰਚ ਹੱਥੋਂ ਕੈਦਾਂ, ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ਲਾਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਚਰਚ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਮਾਡਲਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਰਕ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੁਆਰਾ ਸਾਜਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਕਾਨਕੀ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਕੈਨਿਕ ਵਰਗਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਤਸੱਵਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਉਦਗਮ ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀਮਤ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੈਪਲਰ ਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਕਿੰਤੂ-ਮੁਕਤ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਿਬਲੀਕਲ ਰੀਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਦਾਂਤੇ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮ ਦਾ ਜਨਮ ੫੧੯੮ ਈ: ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕੈਪਲਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ੩੮੭੭ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਆਇਰਿਸ਼ ਬਿਸ਼ਪ ਜੇਮਜ਼ ਉਸ਼ਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ੪੦੦੪ ਈ: ਪੂਰਵ ਮਿਥੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕੀ ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਨਿਊਟਨ ਜਿਹੇ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੇ 'ਕਰੋਨਾਲੋਜੀ ਆਫ ਐਨਸ਼ੀਐਂਟ ਕਿੰਗਡਗਜ਼ ਅਮੈਂਡਿਡ' ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਤੀ ੩੯੯੮ ਈ: ਪੂਰਵ ਮਿਥੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇਵਾਦ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ॥
ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੪)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਅਸੀਮ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ *'ਕਈ ਕੋਟਿ ਆਕਾਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ- ਕਈ ਕੋਟਿ ਖਾਣੀ ਅਰ ਖੰਡ'* ਹਨ। ਇਕ ਸੁੰਨ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਜਨਮ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਇਕ-ਸੁਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ *'ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ।'* ਇਸ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਕਵਾਂਟਮ ਜਗਤ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਤੇ ਅਨੇਕਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹਰ ਨੇਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *'ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਵਖ ਇਕੇਲਾ'* ਦੀ ਸਿੰਗੂਲੈਰਿਟੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਬੀਜ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸੁੰਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਲੈਮੈਤਰੇ ਨੇ ੧੯੩੦ ਈ: ਵਿਚ ਬਿੱਗ ਬੈਂਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਬੀਜ ਅੰਡ ਦੇ ਆਕਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਬਾਰੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਵਾਦ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ, ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ, ਆਸ-

ਪਾਸ, ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਿੱਗ ਬੈਂਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਕੀ ਸੀ? ਹੁਣ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਬਿਲੀਅਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿੱਗ ਬੈਂਗ ਨਾਲ ਉਪਜਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਭੌਤਿਕ/ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੀਮਾ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਘਣਤਾ ਅਨੰਤ ਵਕ੍ਰਤਾ, ਅਨੰਤ ਸਮਾਂ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਾਲ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ *'ਨਾ ਦਿਨ ਰੈਣ ਨਾ ਚੰਨ ਨਾ ਸੂਰਜ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧ ਲਗਾਇਦਾ'* ਕਹਿ ਕੇ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ। *'ਕੀਆ ਦਿਨਸ ਸਭ ਰਾਤੀ'* ਕਹਿ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਲ ਦੀ ਸਿਰਜਿਤ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਆਦਿ ਸਚੁ ਤੇ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ' ਦੇ ਦੋ ਸੰਕੇਤ ਕਾਲ ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਹੀ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੁਗਾਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ, ਪਛਾਣ ਦਾ, ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ, ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਕਾਲ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਉਹੀ ਮੂਲ ਬਿੰਦੂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀਮਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਸਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾਰ ਦੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ, ਭੂਮੀਆਂ, ਚੰਦਾਂ, ਸੂਰਜਾਂ, ਖੰਡਾਂ, ਮੰਡਲਾਂ, ਵਰਭੰਡਾਂ, ਆਕਾਸ਼ਾਂ, ਪਾਤਾਲਾਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ, ਰੂਪਾਂ, ਰੰਗਾਂ- ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਦ-ਬੰਨਾ ਨਹੀਂ।

- *ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਅਸੰਖ ਮੈ ਗਣਤ ਨਾ ਹੋਈ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੨੮੩)*
- *ਤਿਥੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਵਰਭੰਡ॥ ਜੇ ਕੋ ਕਥੈ ਤ ਅੰਤ ਨ ਅੰਤ॥* *(ਪੰਨਾ ੮)*
- *ਅਨਿਕ ਅਕਾਸ ਅਨਿਕ ਪਾਤਾਲ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੨੩੬)*
- *ਕਈ ਕੋਟਿ ਸਸੀਅਰ ਸੂਰ ਨਖ੍ਹਤ੍ਰ॥* *(ਪੰਨਾ ੨੭੫)*

ਇਸ ਅਸੀਮ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਧਰਤ-ਚੱਕਰ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦਗਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ॥
ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੯)*

ਗੁਰਬਾਣੀ *'ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੈ ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਸੋਈ'* ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੀ ਕਿ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਜੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕਰਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਮਹਾਂਵਾਕ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। *'ਕਈ ਬਾਰ ਪਸਰਿਓ ਪਾਸਾਰ'* ਜਹੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਵੀ ਇਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਵਾਪਸ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਉਂ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- *ਖੇਲੁ ਸੰਕੋਚੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ॥* *(ਪੰਨਾ ੨੯੨)*
- *ਤੁਧੁ ਆਪੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਉਪਾਈ ਜੀ ਤੁਧੁ ਆਪੇ ਸਿਰਜਿ ਸਭ ਗੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਦਾਰਥ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰ-ਆਕਾਰ ਹੈ। ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦਾ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਕਤ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਵੇਗ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਵਸਤੂ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰ ਅਨੰਤ

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਭਾਰ ਵਾਲੀ ਸੁੰਨ ਵਰਗੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਜ਼ਰ ਪੈਨਰੋਜ਼ ਨੇ ਬਲੈਕ ਹੋਲਜ਼ ਵਿਚ ਇਹੋ-ਜਿਹੀ ਸੁੰਨ ਦੀ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਸਿਰਫ ਪਦਾਰਥ, ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਇਸ ਸੁੰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁੜ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਲਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਾਂ। ਪੈਨਰੋਜ਼ ਨੇ ਕਾਸਮਿਕ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨੰਗ-ਮੁਨੰਗੀ ਸੁੰਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਟੀਫ਼ਨ ਹਾਕਿੰਗ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਵਿਆਪਕ ਸਾਪੇਖਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਮਹਾਂ ਸੁੰਨ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੁੰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਅਸੰਭਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਟੀਫਨ ਹਾਕਿੰਗ ਨੇ ਕਵਾਂਟਮ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਵੈਕਯੂਮ ਫਲੱਕਚੂਏਸ਼ਨਜ਼ ਤੇ ਮੈਟਰ/ਐਂਟੀਮੈਟਰ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਅਸੀਮ, ਅਨੰਤ, ਅਬੁੱਝ ਨੂੰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਣ/ਬੁੱਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਧਰਤੀ/ਸੂਰਜ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ :

ਭੈ ਵਿਚਿ ਸੂਰਜੁ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚੰਦੁ॥ ਕੋਹ ਕਰੋੜੀ ਚਲਤ ਨ ਅੰਤੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੬੪)*

ਇਸ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਚੰਨ-ਤਾਰੇ ਤੇ ਗਲੈਕਸੀਆਂ ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਚਮਕਦਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। *'ਸਸਿ ਘਰਿ ਸੂਰੁ ਸਮਾਇਦਾ'* ਤੇ *'ਸਸੀਅਰ ਕੈ ਘਰਿ ਸੂਰੁ ਸਮਾਵੈ'* ਜਿਹੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਖੰਡਾਂ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਸੀਮ/ਅਨੰਤ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਬਾਰੇ *'ਜੈਸੇ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ॥ ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਮੀਤ॥ '* ਜੈਸੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਅਜੋਕੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਟੀਫ਼ਨ ਹਾਕਿੰਗ, ਮਾਰਟਿਨ ਰੀਸ, ਐਲਨ ਗੂਥ ਤੇ ਐਡਵਰਡ ਫਾਹਰੀ ਜਹੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਸਤਿ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੀਮਾ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਤਾਂ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹਰ ਨੇਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭੌਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਤ ਇੱਕੋ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਲ ਲੱਭੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਮੂਲ ਬਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਸਰੇ ਹਨ। ਗਰੈਂਡ ਯੂਨੀਫ਼ਾਈਡ ਥੀਊਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਨੰਤ ਰਹੱਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੇਮ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹੁਕਮ, ਪਦਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ, ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਭਰਪੂਰ ਰਹੱਸਵਾਦ,

ਸਥੂਲ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਵਿਚ ਜਿਸ ਗਹਿਰੇ ਸੰਬੰਧ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲਤੀਫ਼ ਅਕਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਇਸੇ ਲਤੀਫ਼ ਅਕਲ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਇਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤਕ ਲੈ ਜਾਓ। ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਅਖੀਰ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਸੂਖ਼ਮ ਜਿਹੀ ਸ਼ੈਅ ਬਚ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸ ਕਿਸੇ ਵਲ-ਛਲ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਉੱਚਤਾ-ਉਦਾਰਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਤੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਲੁਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਰੈਡਰਿਕ ਡਿਊਰਨਮਾਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਲ ਪਾਪਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: 'ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਬੋਹਰ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਉੱਤੇ ਖਿਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਇਹ ਬੋਹਰ ਕਵਾਂਟਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਲਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਿਜੇਤਾ 'ਨੀਲਜ਼ ਬੋਹਰ' ਹੀ ਸੀ।

ਆਈਨਸਟਾਈਨ, ਹਾਕਿੰਗ ਤੇ ਪੈਨਰੇਜ਼ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਿਖਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸਮਝਣਾ-ਵਿਚਾਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭੌਤਿਕਤਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਅਧਿਭੌਤਿਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਮੈਟਾ ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਫਿਜ਼ਿਕਸ ਤੇ ਮੈਟਾਫਿਜ਼ਿਕਸ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧਕਾਰੀ ਨਿਖੇੜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਭੌਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜੀਅ ਕੇ, ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਪੂਰੇ ਸਮਰਪਣ ਤੇ ਉਮਲਦੇ-ਉਛਲਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਖੇਧ ਕੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਤੇ ਪਲਾਇਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਰੇ ਤਰਕ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ।

■

ੴ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ

-ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਮਿੱਠਾ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਦੈਵ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਾਲ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਹੀਰੇ, ਰਤਨ, ਅਮੋਲ ਲਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ ਵਿਚ ਹੀਰੇ, ਰਤਨ, ਮਾਣਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਸੰਖ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ, ਉਪਕਾਰ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਰਧਾ, ਭਗਤੀ, ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਪੂਰਨ-ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ-ਜੋ ਵਡਭਾਗੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਿੰਚਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਲ, ਵਿਕਸ਼ੇਪ, ਆਵਰਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸਤਯ, ਚਿਤਯ, ਆਨੰਦ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਨਾਦੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਜਿਹਬਾ ਵੈਖਰੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਪਰਾ' ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ 'ਪੂਰਬਲਾ' (ਪਹਿਲਾ) 'ਸਤਿ ਨਾਮੁ' (ਸ਼ਬਦ) ਗੁਰਬਾਣੀ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਾਪ (ਅਧਿਆਤਮਕ, ਅਧਿਵੈਦ, ਅਧਿਭੂਤ), ਪੰਚ ਕਲੇਸ਼ (ਅਵਿਦਯਾ, ਅਸਮਿਤਾ-ਸਾਕਸ਼ੀ, ਰਾਗ, ਦ੍ਵੈਸ਼, ਅਨਿਨਿਵੇਸ਼) ਮਿਟ ਗਏ, ਅਗਿਆਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਨ ਸੁਖ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਦ-ਮਾਰਗ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸੱਜਾ, ਖੱਬਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। 'ਸਤਿਨਾਮੁ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਸੁਖਦਾਈ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸ ਗਿਆ ਉਹ 'ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਖੀਏ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ' ਬਣ ਗਏ।

ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰੂ, ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਨਾ ਹੀ ਨਯਾਯ, ਯੋਗ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਭਰਿਆ ਜਲ-ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਸਰਗੁਣ, ਨਿਰਗੁਣ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ/ਮਿਥਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਦਾ, 'ਆਗਾਹਾ ਕੂ ਤ੍ਰਾਘਿ' (ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ) ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਢਣੀ (ਬੁਹਾਰੀ) ਨਾਲ ਹੂੰਝ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਪਰਮੇਸ਼੍ਵਰ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਣੈ ਪੂਰਵਕ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸ੍ਵਯੰਭ, ਸ੍ਵੈਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਨਿਰਭੈ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ

ਅਕਾਲ ਹੈ। ਅਗੰਮ, ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਸਰਵਗਯ, ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ, ਯਥਾਰਥ ਸਰੂਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਗੋਬਿੰਦ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਣੀ', 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ', 'ਸਚੀ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ, ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਵਾਸ-ਸਵਾਸ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ :

- *ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ॥ ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ॥* *(ਪੰਨਾ ੬੨੮)*
- *ਨਿਤ ਉਠਿ ਗਾਵਹੁ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਬਾਣੀ॥ ਆਠ ਪਹਰ ਹਰਿ ਸਿਮਰਹੁ ਪ੍ਰਾਣੀ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੩੪੦)*
- *ਜਪਿ ਮਨ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦ ਕੀ ਬਾਣੀ॥ ਸਾਧੂ ਜਨ ਰਾਮੁ ਰਸਨ ਵਖਾਣੀ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੯੨)*
- *ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥* *(ਪੰਨਾ ੭੨੨)*
- *ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰਿ ਜਾਣਹੁ ਗੁਰਸਿਖਹੁ*
  ਹਰਿ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਮੁਹਹੁ ਕਢਾਏ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੦੮)*
- *ਬੋਲੇ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਭਾਣੈ॥ ਦਾਸੁ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮੁ ਵਖਾਣੈ॥* *(ਪੰਨਾ ੬੨੯)*
- *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਤਤੁ ਵਖਾਣੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚਿ ਆਈ॥*
  ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤੀ ਸੁਰਤੀਂ ਕਰਮਿ ਧਿਆਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੪੩)*
- *ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ॥*
  ਬਾਣੀ ਤ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੂ ਕੇਰੀ ਬਾਣੀਆ ਸਿਰਿ ਬਾਣੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੨੦)*

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਹੇ, ਇਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤਿ (ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ) ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ- ਗਿਆਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ੍ਵਯੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡ ਕੇ ਅਮਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ :

- *ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ॥* *(ਪੰਨਾ ੭੬੩)*
- *ਤਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਕਹਣੁ ਜਾ ਤੁਝੈ ਕਹਾਇਆ॥* *(ਪੰਨਾ ੫੬੬)*

ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਾਗਰ ਦੀ ਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਤਨਾਕਰ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦੇ ਸਤਿਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ, ਗੀਤਾ, ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੰਬੂਰ, ਅੰਜੀਲ (ਬਾਈਬਲ), ਕੁਰਾਨ, ਜਿੰਦਅਵਸਥਾ, ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ, ਸੰਤ, ਅਵਤਾਰ, ਪੈਗ਼ੰਬਰ, ਰਹਿਬਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕਲਮਬਧ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ, ਬਹੁਤ ਚਿਰ/ਕਾਲ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮੌਖਿਕ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਵਿਸ਼ਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ ਕਿ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ 'ਰਾਮਸਰ' (ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸੰਨ ੧੬੦੪ ਈ: ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕ-ਇਕ ਲਗ-ਮਾਤ੍ਰ ਤਕ ਸੋਧ ਕੇ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਸ਼ੂਦਰਾਂ, ਅਛੂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਤਿਪੁਰਸ਼ ਦਾ 'ਸਤਿ' ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਅਮਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰੀਯ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਪੰਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਬਣਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਸਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ/ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਸਰਬ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ- ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ) ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਅਰਥ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਦ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮਾਣ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਨੂੰ 'ਧੁਰੋਂ ਆਏ ਸਤਿਗੁਰੂ' ਨੇ ਆਪ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' ਦਾ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਧੁਰ ਕੀ ਜੋਤਿ, ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਂਵਾਕ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ:

ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ॥
ਗੁਰੁ ਬਾਣੀ ਕਹੈ ਸੇਵਕੁ ਜਨੁ ਮਾਨੈ ਪਰਤਖਿ ਗੁਰੂ ਨਿਸਤਾਰੇ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੮੨)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ੧ਓ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ੧ਓ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ੧ਓ ਪਾਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ/ਪਰਮਸ਼ੇਵਰ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ ੧-ਇਕ, ਓ-ਓਅੰ, -ਕਾਰ ਭਾਵ ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ੧ਓ ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਓਮ' ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਬਿਪਰੀਤ ਹੈ, ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ/ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਲਪ ਕੇ ਲਿਖਦੇ, ਪੜ੍ਹਦੇ, ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਨਾਤਨੀ ਪੰਡਿਤਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਪਨਾ ਕਲਪੀ ਹੈ ਕਿ 'ਓਮ' ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉੱਚ ਵਰਗ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਬੋਲਣ, ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਓਮ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਏਕਾ' ਲਾ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਓਪਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਥਨ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਓਮ ਅਤੇ ੧ੴ (੧ ਓਅੰਕਾਰ) ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ 'ਓਮ' 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ऊँ, ओउ्म, ओम (ਓ ੩ ਮ, ਓਮ) ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨੇ ਰੂਪ ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਮੰਤਰ ਕਾਲ (ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਵਿਅੰਜਕ ਸੰਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਨਿਯਮਬੱਧ ਅੱਖਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਓਮ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਣਵ, ਓਦਗੀਥ, ਅਖਰ, ਏਕ ਅਖਰ, ਰਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਫੈਲਣਾ, ਬਚਾਉਣਾ, ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਮ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਅ, ਓ, ਮ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਓਮ ਵਿਖੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੂਰਯ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਵਾਯੂ (ਪਵਨ) ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਓਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਛੰਦੋਗ, ਕਠ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਮਾਡੂਕਯ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੌੜ-ਪਾਦੀਯ ਕਾਰਿਕਾ ਵਿਚ ਓਮ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ 'ਓਮ' ਦੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ 'ਓਮ' ਜਾਂ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਾਲੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਅਕਹਿ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈੱਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੰਮਤ ੨੦੧੦ ਬਿ. ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸੰਸਕਰਣ ਦੇ ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੰਤਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਪਾਠ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋ ਵਾਰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ:-

ਓਮਿਤਯੇਤਦਖਸ਼ਰਮਿਦੰ ਸਰਵ ਤਸਯੋਪਵਿਆਖਿਯਾਨੰ ਭੂਤੰ ਭਵਦਮਵਿਸ਼ਜਦਿਤਿ ਸਰਵਮੋਂਕਾਰ ਏਵ। ਯਚਯਾਨਯਤ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਤੀਤੰ ਤਦਪਓਂਕਾਰ ਏਵ॥੧॥

ओमित्येतदक्षरमिदँ सर्व तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङार एव। यचान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङार एव॥१॥

ਇਸ ਮੰਤਰ ਵਿਚ 'ਓਮਿ', 'ਮੋਂਕਾਰ', 'ਪਯੋਂਕਾਰ' ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਾਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦਾਸ ਗੋਇੰਦਕਾ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਓਮ' ਨੂੰ ऊँ ਇਤਿ, 'ਮੋਂਕਾਰ' ਨੂੰ ਸਰਵੋਂਉਕਾਰ, 'ਪਯੋਂਕਾਰ' ਨੂੰ ਅਪਿਓਂਕਾਰ, ਸੰਧੀ ਵਿਛੇਦ ਕਰਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਿਪਰੀਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ੧ੴ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਚੱਲ/ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਓਮ/ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ੧ੴ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਓਮ/ਓਅੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ

ੴ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਓਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ੴ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

੧-(ਇਕ), ਓ-ਓਅੰ, ◌-(ਕਾਰ), ੴ ਦਾ ਏਕਾਂਗ '੧' ਇਕ ਅਖੰਡ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਕੁਦਰਤ) ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਕ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ/ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਸ ਇੱਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕਤਾ ਸਤਿ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਮਹਿਮਾ 'ਇੱਕ' ਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਇੱਕ' ਆਪਣੀ ਸਤਾ ਨਾ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪ ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਛਿਪ ਕੇ ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ। 'ਇੱਕ' ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ 'ਸਤਿ' ਹੈ। ਜੇਕਰ 'ਇੱਕ' ਅਨੇਕਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਨੇਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਇੱਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।

ਬਸ! ਸਪਸ਼ਟ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਅਨੇਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਤਿ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮੰਤਰ (ਮੂਲ-ਮੰਤਰ) ਵਿਚ '੧' (ਇਕ) ਅੰਕ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸੰਖਯਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਕ, ਦੋ, ਸੌ, ਹਜ਼ਾਰ, ਲੱਖ, ਕਰੋੜ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪ ਕੇਵਲ ੧ (ਇਕ) ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਗਲੀ ਸੰਖਯਾ (ਗਿਣਤੀ) ਦੀ ਕੋਈ ਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਅੰਕ ਸਤਿ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸੰਖਯਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅੰਕ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਅਸਤਿ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇੱਕ ਦੀ ਸਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਸਹਾਰਾ/ਆਸਰਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਸਤਿ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕ ਇੱਕ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਸਤਿ ਹੈ। ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਬਿਨਾਂ ਜੜ੍ਹ, ਚੇਤਨ, ਕੋਈ ਸਤਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਭ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਬਸ! ਗੁਰਮੰਤਰ (ਮੂਲ-ਮੰਤਰ) ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ '੧' (ਏਕਾਂਗ) ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਏਕਾਂਗ ਰੱਖ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ੴ ਇੱਕ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਏਕਾਂਗ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- *ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ॥ ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ॥* *(ਪੰਨਾ ੩੫੦)*
- *ਪੂਰਿ ਰਹਿਆ ਸ੍ਰਬ ਠਾਇ ਹਮਾਰਾ ਖਸਮੁ ਸੋਇ॥*
  ਏਕੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਿਰਿ ਛਤੁ ਦੂਜਾ ਨਾਹਿ ਕੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੯੮)*
- *ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ ਉਪਰਿ ਲੇਖੁ ਭਿ ਤੂੰ॥*
  ਏਕੋ ਕਹੀਐ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੯੧)*

ਏਕਾਂਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਕਾਰ' ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। 'ਕਾਰ' ਦਾ

ਅਰਥ ਹੈ 'ਇਕ-ਰਸ'। ਵਿਕਸ਼ੇਪ, ਚੰਚਲਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਅਡੋਲ, ਅਚਲ, ਸਥਿਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬਿੰਦੀ ਨੂੰ *ਗਵਙ੍ਁ* ਗਵਙ ਅਤ ਅਨਸਵਰ ਗਕਾਰ ਅਤੇ ਪਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਰਧ-ਵਿਸਰਗ ਵਰਗੇ ˘˘ ਇਸ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਜਿਹਬਾ ਮੂਲੀਯ ਅਤੇ ਉਪਧਮਾਨੀਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੇ 'ਓਅੰ' ਦੇ ਉੱਪਰ 'ਕਾਰ' ਪ੍ਰਤਯਯ (ਪਿਛੇਤਰ) ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਉਚਾਰਨ ੧ਓਅੰਕਾਰ ਯੁਗਤਿ ਸੰਗਤ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਸੂਤਰ

ਉਚ੍ਚੈਸ੍ਤਰਾਂਵਸ਼ਟਕਾਰ:- ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਓਮ ਦੇ 'ਕਾਰ' ਪ੍ਰਤਯਯ ਨਾਲ ਓਅੰਕਾਰ (ਸ਼ਬਦ) ਸ਼ੁੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਰ੍ਣਾਤ੍ਕਾਰ :- ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਰ, ਉਕਾਰ, ਕਕਾਰ, ਪਕਾਰ, ਮਕਾਰ (ਵਾਰਤਕ ਦੇ) ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਪੰਡਿਤ ਸਰਬ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਸ਼ਣਾਤ ਸ੍ਵਾਮੀ ਹਰਿਪ੍ਰਸਾਦ ਵੈਦਿਕ ਮੁਨੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਬਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

"ਜੈਸੇ ਯਜੁਰਵੇਦ ਮੇਂ ਮਕਾਰ ਹਕਾਰ ਆਦਿ ਵਰਣੋਂ (ਅਖਸ਼ਰੋਂ) ਕੇ ਪਰੇ ਹੋਨੇ ਪਰ ਅਨੁਸਵਰ (ਬਿੰਦੀ) ਕੋ ਗਵਙ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਯੇ ਉਸਕਾ ਵਯੰਜਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾ ਏਕ ਸਾਂਕੇਤਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਤ ਕੀਆ ਗਯਾ ਹੈ ਔਰ ਵਹ (ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼) ਯਜੁਰਵੇਦ ਕੋ ਪਢਨੇ ਸਮਜ ਵਸਤੁਤ: ਗਵਙ ਨ ਹੋਨੇ ਪਰ ਭੀ ਨਿਯਮ ਸੇ ਗਵਙ ਹੀ ਪਢਾ ਜਾਤਾ ਹੈ, ਵੈਸੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਂ ਭੀ ਗਵਙ ਕੀ ਨਾਂਈ ਓਅੰਕਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਯੇ ਉਸਕਾ ਵਯੰਜਕ ਮਾਤ੍ਰ 'ਏਕ ਓ' ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਤ ਕਰ ਦਿਯਾ ਗਯਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਯੇ ਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ ਪਢਤੇ ਸਮਯ ਉਸ (ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼) ਕੋ ਭੀ ਗਵਙ ਕੀ ਨਾਂਈ 'ਓਅੰਕਾਰ' ਹੀ ਪਢਨਾ ਚਾਹੀਯੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਸੰਸਕਾਰੋਂ ਸੇ ਉਤਪਨ ਹੁਈ ਅਨੇਕ ਵਿਧ ਮਾਨਸ ਕਲਪਨਾਓਂ ਕੇ ਆਧਾਰ ਪਰ 'ਓਮ' ਨ ਪਢਨਾ ਚਾਹੀਯੇ। ਔਰ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਂ ਕਹੀ ਸਾਂਕੇਤਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੇਂ, ਔਰ ਕਹੀਂ ਅਖਸ਼ਰੋਂ ਮੇਂ ਓਅੰਕਾਰ ਲਿਖਾ ਗਯਾ ਹੈ ਉਸਕਾ ਸਫੁੱਟ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਯਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਂ ਕਹੀ ਭੀ 'ਓਮ' ਉਚਾਰਨ ਅਭੀਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਕਿੰਤੂ ਸਰਵਤ੍ਰ ਓਅੰਕਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਭੀਸ਼ਟ ਹੈ ਔਰ ਉਸੀਕਾ ਵਯੰਜਕ ਮਾਤ੍ਰ ਯਹ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਗ ਇਸ ਸਾਂਕੇਤਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋ ਅਖਸ਼ਰ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕਰ ਅਨੁਸਵਰ ਜਾਂ ਬਿੰਦੀ (ਂ) ਕੋ ਨ ਦੇਖ ਪਢਨ ਸੇ 'ਓ' ਉਚਾਰਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ, ਅਥਵਾ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਕੋ ਬਿੰਦੀ ਯਾ ਮਕਾਰ ਮਾਨਕਰ 'ਓਅੰ' ਯਾ 'ਓਮ' ਉਚਾਰਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ, ਵੋ ਭੂਲਤੇ ਹੈਂ, ਉਨਹੇਂ ਐਸਾ ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਯੇ ਔਰ ਸਦਾ ਓਅੰਕਾਰ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਯੇ, ਬਸ! ਯਹੀ ਗੁਰਮਤ ਹੈ ਔਰ ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।"

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣਿਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰਾਂ ਅ, ਓ, ਮ, ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਓਅੰਕਾਰ (ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ) ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਤਿੰਨ

ਦੇਵਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ, ਓਅੰਕਾਰ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਓਅੰਕਾਰ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ (ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਓਅੰਕਾਰ ਆਦਿ॥ ਕਥਨੀ ਅਨਾਦਿ॥ *(ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ)*

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮਾਣਮੱਤੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਰਬ-ਮਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਗੁਰਮਤਿ/ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ, ਇੱਕ-ਇੱਕ ਲਗਮਾਤ੍ਰ ਬਿੰਦੀ, ਟਿੱਪੀ ਦੇ ਜਾਣੂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਏਕਾਂਗ (੧) ਦੀ ਅਤੇ ੴ-ਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

- *ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰੁ ਲਿਖਿ ਦੇਖਾਲਿਆ।*
  ਊੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਪਾਸਿ ਬਹਾਲਿਆ। *(ਵਾਰ ੩:੧੫)*
- *ਏਕੰਕਾਰੁ ਇਕਾਂਗ ਲਿਖਿ ਊੜਾ ਓਅੰਕਾਰੁ ਲਿਖਾਇਆ।* *(ਵਾਰ ੩੯:੧)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਵਾਗਵਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ

-ਸ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਕਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ-ਪਿੱਛੋਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਉਹ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਇ॥ ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੧)

ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ ਜੀਵ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?

ਜਾਤੋ ਜਾਇ ਕਹਾ ਤੇ ਆਵੈ॥ ਕਹ ਉਪਜੈ ਕਹ ਜਾਇ ਸਮਾਵੈ॥
ਕਿਉ ਬਾਧਿਓ ਕਿਉ ਮੁਕਤੀ ਪਾਵੈ॥ ਕਿਉ ਅਬਿਨਾਸੀ ਸਹਜਿ ਸਮਾਵੈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੫੨)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਹੀ ਅੱਗੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵ ਸਹਿਜ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ-ਵਿਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਫਿਰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ:

ਸਹਜੇ ਆਵੈ ਸਹਜੇ ਜਾਇ॥ ਮਨ ਤੇ ਉਪਜੈ ਮਨ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤੋ ਬੰਧੁ ਨ ਪਾਇ॥ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ ਛੁਟੈ ਹਰਿ ਨਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੨)

ਜੀਵ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

- *ਆਤਮ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮੁ ਚੀਨਸਿ ਗੁਰ ਬੀਚਾਰਾ॥* (ਪੰਨਾ ੧੧੫੩)
- *ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹੁ ਰਾਮ ਕੀ ਅੰਸੁ॥* (ਪੰਨਾ ੮੭੧)
- *ਜਿਨੀ ਆਤਮੁ ਚੀਨਿਆ ਪਰਮਾਤਮੁ ਸੋਈ॥*
  ਏਕੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖੁ ਹੈ ਫਲੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੪੨੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਹੰਸ ਅਰਥਾਤ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ:

ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਨਿਰਮਲ ਹੰਸੁ॥
ਜਿਸੁ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨ ਅੰਸੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੫੬)

ਬਾਵਜੂਦ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ ਤਰੰਗ ਇਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਵੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਲਹਿਰ, ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਤ, ਚਿਤ, ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਇਹ ਅਜਰ ਹੈ ਅਮਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਸਾੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਨਾ ਇਹ ਜੰਮਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਇਹ ਮਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ॥ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ॥
ਨਾ ਇਹੁ ਬੂਢਾ ਨਾ ਇਹੁ ਬਾਲਾ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ॥
ਨਾ ਇਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ॥ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੮੬੮)

ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਨ-ਰਹਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਮਰਣਹਾਰੁ ਇਹੁ ਜੀਅਰਾ ਨਾਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੮)

ਜੀਵ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਸਰੀਰ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

- ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਕਾਇਆ ਕੀਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩੦)
- ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਇਹੁ ਤਨੁ ਕੀਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੩੯)

ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੈ। ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤੀ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਥੂਲ ਢਾਂਚਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਇਹੁ ਸਰੀਰੁ ਸਭੁ ਧਰਮੁ ਹੈ ਜਿਸੁ ਅੰਦਰਿ ਸਚੇ ਕੀ ਵਿਚਿ ਜੋਤਿ॥
ਗੁਹਜ ਰਤਨ ਵਿਚਿ ਲੁਕਿ ਰਹੇ ਕੋਈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੇਵਕੁ ਕਢੈ ਖੋਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੩੦੯)

ਕਾਇਆ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਕ ਨਗਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਆਪ ਵੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਕਾਇਆ ਨਗਰਿ ਬਸਤ ਹਰਿ ਸੁਆਮੀ ਹਰਿ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਨਿਰੰਕਾਰਾ॥
(ਪੰਨਾ ੭੨੦)

ਪਰੰਤੂ ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਾ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਗਲ ਕੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਦੇਹੀ ਕਾਚੀ ਕਾਗਦ ਮਿਕਦਾਰਾ॥
ਬੂੰਦ ਪਵੈ ਬਿਨਸੈ ਢਹਤ ਨ ਲਾਗੈ ਬਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੪੮)

ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪੰਜੇ ਤੱਤ ਜਗਤ-ਵਿਆਪੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਖੇਹੂ ਖੇਹ ਰਲਾਈਐ ਛੋਡਿ ਚਲੈ ਘਰ ਬਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਘਾਹ ਦੀ ਛੱਪਰੀ ਵਾਂਗਰਾਂ ਹੈ, ਘਾਹ ਸੜ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਗਿਆ:

ਇਹੁ ਤਨੁ ਐਸਾ ਜੈਸੇ ਘਾਸ ਕੀ ਟਾਟੀ॥
ਜਲਿ ਗਇਓ ਘਾਸੁ ਰਲਿ ਗਇਓ ਮਾਟੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੯੪)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਜੋ ਤਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਗ ਹੀ ਸੋ ਭੀ ਸੰਗਿ ਨ ਹੋਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੨੬)*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਰੀਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ੮੪ ਲੱਖ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ੮੪ ਲੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੌਂ ਲੱਖ ਜਲ ਵਾਸੀ, ਦਸ ਲੱਖ ਪੌਣ ਵਿਚ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਆਦਿ, ਵੀਹ ਲੱਖ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਿਛ ਆਦਿ, ਗਿਆਰਾਂ ਲੱਖ ਪੇਟ ਦੇ ਬਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ, ਤੀਹ ਲੱਖ ਚੌਪਾਏ ਅਤੇ ਚਾਰ ਲੱਖ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰ, ਬਨਮਾਨਸ ਆਦਿ ਸਭ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ:

ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਸਬਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੭੫)*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਏ ਇੰਵ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਚਉਰਾਸੀਹ ਲਖ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜਲੁ ਥਲੁ ਮਹੀਅਲੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰਾ।
ਇਕਸਿ ਇਕਸਿ ਜੋਨਿ ਵਿਚਿ ਜੀਅ ਜੰਤ ਅਗਣਤ ਅਪਾਰਾ। *(ਵਾਰ ੮:੨)*

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੁੱਲ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਕ ਸਮਝਦਾਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੰਦ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਘੱਟ-ਵੱਧ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀਆਂ ਹਨ ਓਨੀ ਪੂਰਨਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਹੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।[੧] ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥
ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੭੪)*

ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰਦੇ ਅਰਥਾਤ ਇਹਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਹਨ:

ਇਸ ਦੇਹੀ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਦੇਵ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੧੫੯)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੫੧)*

ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਦੇ ਪਹਿਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਅਵਧੀ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਸ਼ਰਮ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ, ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਗਰਭ ਅਤੇ ਮਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ, ਜਵਾਨ

ਅਵਸਥਾ, ਅਧਖੜ ਅਵਸਥਾ, ਬ੍ਰਿਧ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮਰਨ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਹੋਏ ਖੇਤ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਯਮਰਾਜ ਆ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਸ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਵੀਂ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਤਰਨ ਆਯੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਯਾਤਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਭਾਈ ਰੇ ਇਉ ਸਿਰਿ ਜਾਣਹੁ ਕਾਲੁ॥
ਜਿਉ ਮਛੀ ਤਿਉ ਮਾਣਸਾ ਪਵੈ ਅਚਿੰਤਾ ਜਾਲੁ॥ (ਪੰਨਾ ੫੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮਰਨਾ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਅਟੱਲ ਹੈ:

ਸਭਨਾ ਮਰਣਾ ਆਇਆ ਵੇਛੋੜਾ ਸਭਨਾਹ॥ (ਪੰਨਾ ੫੯੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਜੋ ਉਪਜਿਓ ਸੋ ਬਿਨਸਿ ਹੈ ਪਰੋ ਆਜੁ ਕੈ ਕਾਲਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੯)

ਜੋ ਵੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਾਲ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਜੋ ਉਪਜੈ ਸੋ ਕਾਲਿ ਸੰਘਾਰਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੨੨੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਨ ਲਿਖਾ ਕੇ ਇਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਮਰਣੁ ਲਿਖਾਇ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਆਏ॥ ਕਿਉ ਰਹੀਐ ਚਲਣਾ ਪਰਥਾਏ॥
(ਪੰਨਾ ੧੦੨੨)

ਮੌਤ ਕਦੋਂ ਕਿਸ 'ਤੇ ਵਾਪਰੇਗੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਇਹ ਕਾਲ ਦਾ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:

ਮਰਣਿ ਨ ਮੂਰਤੁ ਪੁਛਿਆ ਪੁਛੀ ਥਿਤਿ ਨ ਵਾਰੁ॥
ਇਕਨ੍ਹੀ ਲਦਿਆ ਇਕਿ ਲਦਿ ਚਲੇ ਇਕਨ੍ਹੀ ਬਧੇ ਭਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੪)

ਸੋ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮੌਤ ਕੀ ਹੈ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਸ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ, ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਹਵਾ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਜ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਮਰਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਦੇਹੀ ਮਾਟੀ ਬੋਲੈ ਪਉਣੁ॥ ਬੁਝੁ ਰੇ ਗਿਆਨੀ ਮੂਆ ਹੈ ਕਉਣੁ॥
ਮੂਈ ਸੁਰਤਿ ਬਾਦੁ ਅਹੰਕਾਰੁ॥ ਓਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਦੇਖਣਹਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੨)

ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਆਦਿ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ

ਤੇ ਸੁਰਤ-ਬਾਦ ਅਹੰਕਾਰ (ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ) ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਜੰਮਦੀ-ਮਰਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤੱਤ ਹੈ।[੨]

ਇਹ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਜੋ ਰਾਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਅਮਰ' ਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਹੈ, ਜਦ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਇਸ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਇਸ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੋਰ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਨ ਜਾਂ ਆਵਾਗਮਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਹਉਮੈ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹਉਮੈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰੇਡੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਝੂਠੇ ਜਾਂ ਅਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਮਣ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।'[੩]

ਗਿ. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਅਸਲੋਂ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਨ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[੪]

ਇਹ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਮਨ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਤਮਾ ਹੈ।

'ਓਅੰਕਾਰ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਰੂਪੀ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਬ੍ਰਿਛ ਉੱਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਬ੍ਰਿਛ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਛੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ (ਪਰਮਾਤਮਾ)। ਜਦ ਮਨ ਤੱਤ ਨੂੰ ਚੁਗਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਪੰਛੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਉੱਡਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਚੋਗਾ ਚੁਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਜੱਗੀ) ਅਨੁਸਾਰ-

"ਇਸ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਮਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ-

(੧) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਮਨ—

ਇਹ ਉਹ ਮਨ ਹੈ ਜੋ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ

ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਰਤਨ, ਹੀਰੇ, ਮਾਣਕ, ਲਾਲ ਆਦਿ ਹਨ:

ਮਨ ਮਹਿ ਮਾਣਕੁ ਲਾਲੁ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਪਦਾਰਥੁ ਹੀਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੨)

(੨) ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਮਨ—

ਇਹ ਮਨ ਦਾ ਦੂਜਾ, ਪਰ ਕੋਝਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਜਦ ਮਨ ਅਸਲੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਮਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵੱਸ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਦਬਾਇਆ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਮਨੁ ਮੈਗਲੁ ਸਾਕਤੁ ਦੇਵਾਨਾ॥
ਬਨ ਖੰਡਿ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਹੈਰਾਨਾ॥
ਇਤ ਉਤ ਜਾਹਿ ਕਾਲ ਕੇ ਚਾਪੇ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੫)

ਬਸੰਤੁ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਅੰਧਕਾਰਮਈ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਭੁੱਲਿਆ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਪੰਜਾਂ ਦੂਤਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਸਤ, ਤਮ, ਰਜ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਜਨਮ ਦੇ ਕਰਮ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਉਮੈ, ਮਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਆਖਰੀ ਅਰਥ 'ਮੈਂ ਮੈਂ' ਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਜਗੁ ਉਪਜੈ ਪੁਰਖਾ ਨਾਮਿ ਵਿਸਰਿਐ ਦੁਖੁ ਪਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੯੪੬)

ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਇਸੇ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ॥
ਹਉ ਵਿਚਿ ਜੰਮਿਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੁਆ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੬)

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਚਿਆਰ ਤੋਂ ਕੂੜਿਆਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਹਉ ਵਿਚਿ ਸਚਿਆਰੁ ਕੂੜਿਆਰੁ॥
ਹਉ ਵਿਚਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਵੀਚਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੬)

ਇਹ ਉਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

ਹਉਮੈ ਬੰਧਨ ਬੰਧਿ ਭਵਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੨੨੭)

ਇਸ ਹਉਮੈ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਹਉਮੈ ਏਈ ਬੰਧਨਾ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਜੋਨੀ ਪਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੬)

ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦਾ ਉਚ-ਨੀਚ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ, ਆਵਾਗਵਨ ਸੱਦੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਦ ਕਈ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੀ। ਨਿਰਜੀਵ ਮਾਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਫਿਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ, ਬਾਂਦਰ ਆਦਿ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੂਝ ਜਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਭੇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਿਕ ਉੱਨਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਦਰਲੀ ਸੂਝ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਸਰੀਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੇ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜਿਆਂ (ਜੂਨੀਆਂ) ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ 'ਮਾਨਸ ਦੇਹ' ਦਾ ਜਾਮਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਇਸ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਹੈ:

ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ॥
ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੭੬)

ਇਹ ਦੇਹ ਚੁਰਾਸੀ ਦਾ ਚੱਕਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਕੀੜੇ-ਪਤੰਗੇ, ਹਾਥੀ, ਮੱਛ, ਕੁਰੰਗ, ਪੰਛੀ, ਸੱਪ, ਘੋੜੇ, ਦਰਖ਼ਤ, ਪਹਾੜ ਆਦਿ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜੀਵ ਭੌਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਜਿੱਥੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਕੀਟ-ਪਤੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਾ ਦੇਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨਮੁਖੀ ਜੀਵ 'ਰਾਜ, ਮਿਲਕ, ਸਿਕਦਾਰੀਆਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਖੱਚਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਪ ਦੀ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:

ਰਾਜ ਮਿਲਕ ਸਿਕਦਾਰੀਆ ਰਸ ਭੋਗਣ ਬਿਸਥਾਰ॥
ਬਾਗ ਸੁਹਾਵੇ ਸੋਹਣੇ ਚਲੈ ਹੁਕਮੁ ਅਫਾਰ॥
ਰੰਗ ਤਮਾਸੇ ਬਹੁ ਬਿਧੀ ਚਾਇ ਲਗਿ ਰਹਿਆ॥
ਚਿਤਿ ਨ ਆਇਓ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਤਾ ਸਰਪ ਕੀ ਜੂਨਿ ਗਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੦)*

ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਲਛਮੀ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਸੱਪ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਸੁਰਤ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਵੇਸਵਾ ਦੀਂ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੂਰੀ ਦੀ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਜੋ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਭੋਗਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੀਵ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ, ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਕ ਜੂਨੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਜਦ ਮਨ ਇਕ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਸੂਖ਼ਮ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਪਸ਼ੂ-ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ, ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨਾਂ, ਨੱਕ, ਮੂੰਹ ਤੇ ਤ੍ਵਚਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ, ਸ਼ਬਦ, ਸੁਗੰਧ, ਰਸ, ਸਪਰਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪਸ਼ੂ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੱਚਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਸ਼ੂ- ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਲਈ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਕਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ—

"ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਭੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਅਸਰਾਤ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਜੂਨੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਦੂਸਰੀ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ, ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਕੀ ਹੈ? ਮਾਨਸਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੋਜੀ ਮਨ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਮਨ ਉੱਤੇ ਗਿਆਨ- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਆਵਾਗਵਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ

ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕਾਰ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ-

"ਜਿਕੁਰ ਰੇਤ ਵਿਚ ਤੁਰੀਏ ਤਾਂ ਖੁਰਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕੁਰ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ 'ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਖੁਰਾ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

ਇਹ ਹੀ ਸੰਸਕਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮਨ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਚਿਤਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਕਾਰ ਡੂੰਘੇ ਹੋ ਕੇ ਆਦਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹਨ ਇਹ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਇਹ ਆਦਤਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਕੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਹਰ ਇਕ ਕਰਮ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਮ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਮੁਕਤੀ

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਮਨੋਰਥ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ— ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫ਼ਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਵਾਣ-ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਤਪ ਅਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਉੱਚੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਮੁੜ ਹੇਠਾਂ ਨਾ ਆਉਣਾ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਜੀ ਉੱਪਰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੋ ਇਥੇ 'ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇੰਵ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਇਕਾਈ ਦਾ ਨਿੱਜਤਵ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸੰਸਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਹੁਕਮ "ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ" ਦੀ ਸੇਧ 'ਚ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦਾ ਬੰਧਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁੱਖ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜਨਾ ਹੈ:

- ਦੁਖੁ ਤਦੇ ਜਾ ਵਿਸਰਿ ਜਾਵੈ॥ ਭੁਖ ਵਿਆਪੈ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਧਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੯੮)
- ਦੁਖੁ ਵੇਛੋੜਾ ਇਕੁ ਦੁਖੁ ਭੂਖ॥ ਇਕੁ ਦੁਖੁ ਸਕਤਵਾਰ ਜਮਦੂਤ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੫੬)

ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਛੋੜਾ ਤਦ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਲਿਵ ਹਉਮੈ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਲਿਵ ਛੁੜਕੀ ਲਗੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਾਇਆ ਅਮਰੁ ਵਰਤਾਇਆ॥
ਏਹ ਮਾਇਆ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਵਿਸਰੈ ਮੋਹੁ ਉਪਜੈ ਭਾਉ ਦੂਜਾ ਲਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੯੨੧)

ਜੇਕਰ ਬੰਧਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇਗੀ:

ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ॥
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਪਰਮਗਤਿ—

ਨਾਨਕ ਤਾ ਕੀ ਪਰਮ ਗਤਿ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੯੪)

ਪਰਮ ਪਦ-

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦)

ਨਿਰਬਾਣ—

ਸਬਦਿ ਰਪੈ ਘਰੁ ਪਾਈਐ ਨਿਰਬਾਣੀ ਪਦੁ ਨੀਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੮)

ਮੋਖ ਦੁਆਰ—

ਮੰਨੈ ਪਾਵਹਿ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੩)

ਅਮਰਾ ਪਦ—

ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਅਮਰ ਪਦੁ ਪਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੪੨)

ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ—

ਤਿਉ ਜੋਤੀ ਸੰਗਿ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੨)

ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੰਧ-ਖਲਾਸ ਬੈਕੁੰਠ ਹਰਿ ਰਸ, ਬਿਸਰਾਮ, ਮੋਖੰਤਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਮੱਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਵਰਗ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ:

ਸੁਰਗ ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠ ਸਭਿ ਬਾਂਛਹਿ ਨਿਤਿ ਆਸਾ ਆਸ ਕਰੀਜੈ॥
ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਕੇ ਜਨ ਮੁਕਤਿ ਨ ਮਾਂਗਹਿ ਮਿਲਿ ਦਰਸਨ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਮਨੁ ਧੀਜੈ॥
(ਪੰਨਾ ੧੩੨੪)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦੋ ਆਸ਼ੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 'ਤਪੋਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜੋਂ ਨਰਕ' ਦੀ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਰਾਜ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਸਵਰਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮੁਕਤੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਖੰਡਨ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਗਿਆਸੂ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ:

- *ਰਾਜੁ ਨ ਚਾਹਉ ਮੁਕਤਿ ਨ ਚਾਹਉ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਕਮਲਾਰੇ॥* (ਪੰਨਾ ੧੦੭੮)
- *ਮੁਕਤਿ ਬਪੁੜੀ ਭੀ ਗਿਆਨੀ ਤਿਆਗੇ॥* (ਪੰਨਾ ੩੬੦)
- *ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਪੀਵਤ ਹੀ ਪਰਵਾਣੁ ਭਇਆ॥*
  ਦਰ ਦਰਸਨ ਕਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ਬੈਕੁੰਠੈ ਕਰੈ ਕਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੩੨੯)

ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਵ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ-ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ-

(੧) ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ (੨) ਆਵਣ-ਜਾਣ ਮਿਟਣਾ।

ਆਵਣ-ਜਾਣ ਛੁਟੈ ਜਾਂ ਛੁਟੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣਾ ਹੈ[੫] ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਜਿਊਂਦਿਆਂ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਲ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੇਲ ਜ਼ਰੂਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ, ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ—ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ (ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ) ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[੬]

ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ—ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ

ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਸਤ, ਚਿਤ ਅਨੰਦਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਆਤਮਾ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[7] ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਅਹੰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ 'ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ' ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਵਾਗਵਣ ਦੀ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਹ-ਮੁਕਤੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ, ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦੀ ਹੈ:

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਸੋ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਵਿਚਹੁ ਹਉਮੈ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੧੦)

ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ- ਆਤਮਾ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਜੋਤ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ:

ਇਸੁ ਦੇਹੀ ਅੰਦਰਿ ਪੰਚ ਚੋਰ ਵਸਹਿ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਹੰਕਾਰਾ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਲੂਟਹਿ ਮਨਮੁਖ ਨਹੀ ਬੂਝਹਿ ਕੋਇ ਨ ਸੁਣੈ ਪੂਕਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੬੦੦)

ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਚੋਰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟ ਸਕਦੇ :

ਏਕ ਨਗਰੀ ਪੰਚ ਚੋਰ ਬਸੀਅਲੇ ਬਰਜਤ ਚੋਰੀ ਧਾਵੈ॥
ਤ੍ਰਿਹਦਸ ਮਾਲ ਰਖੈ ਜੋ ਨਾਨਕ ਮੋਖ ਮੁਕਤਿ ਸੋ ਪਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੩)

ਸੋ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦੀ ਪੂਰਨ ਨਵਿਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਹਉਮੈ ਜਾਈ ਤਾ ਕੰਤ ਸਮਾਈ॥ ਤਉ ਕਾਮਣਿ ਪਿਆਰੇ ਨਵ ਨਿਧਿ ਪਾਈ॥
(ਪੰਨਾ ੭੫੦)

ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿ ਨੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦੀ, ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਗੁਆ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

- ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਅਤਿ ਨੀਕਾ ਨਾਨ੍ਹਾ ਹੋਇ ਸੁ ਜਾਇ॥
ਹਉਮੈ ਮਨੁ ਅਸਥੂਲੁ ਹੈ ਕਿਉ ਕਰਿ ਵਿਚੁ ਦੇ ਜਾਇ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਹਉਮੈ ਗਈ ਜੋਤਿ ਰਹੀ ਸਭ ਆਇ॥
ਇਹੁ ਜੀਉ ਸਦਾ ਮੁਕਤੁ ਹੈ ਸਹਜੇ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੯)
- ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਸੋਈ ਪਾਏ ਜਿ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੭੬)

ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ:

ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੬)

ਸੁਖ-ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ:

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨੁ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਸੋ ਮੂਰਤਿ ਭਗਵਾਨ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੬)

ਅਜਿਹਾ ਗੁਰਮੁਖ-ਜਨ ਰਜ, ਸਤ, ਤਮ, ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਚਉਥਾ ਪਦੁ ਪਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੦)

ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਪਾਖੰਡ, ਅਡੰਬਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਨ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

ਕਰਮ ਧਰਮ ਕਰਿ ਮੁਕਤਿ ਮੰਗਾਹੀ॥ ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥੁ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹੀ॥
ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ਪਰਪੰਚੁ ਕਰਿ ਭਰਮਾਈ ਹੇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੨੩)

ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਨਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਊਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ॥' ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਮੇਰਾ ਤੇਰਾ ਜਾਨਤਾ ਤਬ ਹੀ ਤੇ ਬੰਧਾ॥
ਗੁਰਿ ਕਾਟੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤਬ ਛੁਟਕੇ ਫੰਧਾ॥ (ਪੰਨਾ ੪੨੨)

ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭਰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਫੂਟੋ ਆਂਡਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸੁ॥
ਕਾਟੀ ਬੇਰੀ ਪਗਹ ਤੇ ਗੁਰਿ ਕੀਨੀ ਬੰਦਿ ਖਲਾਸੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੦੨)

ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਜਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਊਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ॥
ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਜਾ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਏ॥
ਸਚੀ ਰਹਤ ਸਚਾ ਸੁਖੁ ਪਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੪੩)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹੰਕਾਰ ਗੁਆ ਕੇ ਜੀਊਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਰਨ ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਇਆ ਵੱਲੋਂ ਮਰ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲ ਜੀਉ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਮਾਇਆ ਵੱਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:

ਪੈਰੀ ਪੈ ਪਾ ਖਾਕੁ ਹੋਇ ਆਪਿ ਗਵਾਇ ਜੀਵੰਦਿਆਂ ਮਰਣਾ।
ਜੀਵਣ ਮੁਕਤਿ ਵਖਾਣੀਐ ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੀਵਣੁ ਡੁਬਿ ਡੁਬਿ ਤਰਣਾ। (ਵਾਰ ੧੮:੧੬)

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ

ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚਲੀ ਕੁਲ ਦ੍ਵੈਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਆਤਮ ਹਿਤਾਵੈ॥ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋਊ ਕਹਾਵੈ॥
ਤੈਸਾ ਹਰਖੁ ਤੈਸਾ ਉਸੁ ਸੋਗੁ॥ ਸਦਾ ਅਨੰਦੁ ਤਹ ਨਹੀ ਬਿਓਗੁ॥
ਤੈਸਾ ਸੁਵਰਨੁ ਤੈਸੀ ਉਸੁ ਮਾਟੀ॥ ਤੈਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤੈਸੀ ਬਿਖੁ ਖਾਟੀ॥
ਤੈਸਾ ਮਾਨੁ ਤੈਸਾ ਅਭਿਮਾਨੁ॥ ਤੈਸਾ ਰੰਕੁ ਤੈਸਾ ਰਾਜਾਨੁ॥
ਜੋ ਵਰਤਾਏ ਸਾਈ ਜੁਗਤਿ॥ ਨਾਨਕ ਓਹੁ ਪੁਰਖੁ ਕਹੀਐ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ॥
(ਪੰਨਾ ੨੭੫)

ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਅਭਾਵਾਤਮਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹਉਮੈ, ਦੁੱਖ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਦਵੈਤ-ਭਾਵ ਆਦਿ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਅਭਾਵਾਤਮਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਦਾਤੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮ-ਸੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਗਾਵੀਐ ਸੁਣੀਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ॥
ਦੁਖੁ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੨)*

ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹਰੀ-ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

- *ਸਗਲ ਥਾਨ ਤੇ ਓਹੁ ਊਤਮ ਥਾਨੁ॥*
  ਨਾਨਕ ਜਿਹ ਘਟਿ ਵਸੈ ਹਰਿ ਨਾਮੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੬੬)*
- *ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੁ ਮਨਿ ਨਾਮੁ ਵਸਾਏ॥* *(ਪੰਨਾ ੪੧੨)*

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਸਦ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ:

ਮਹਾ ਅਨੰਦੁ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿ॥...
ਜੋ ਸੁਣੇ ਕਮਾਵੈ ਸੁ ਉਤਰੈ ਪਾਰਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੭੦)*

ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਜਿਸੁ ਅੰਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੈ ਸੋ ਮੁਕਤਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੨)*

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਸਦਾ ਅਨੰਦ' ਵਿਚ ਵਿਗਸਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮੰਨ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਸੋਨਾ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਲਿਵ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ, 'ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਅਤੇ 'ਰਜ਼ਾ' ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਨੰਦ, ਧੀਰਜ, ਟਿਕਾਉ, ਸਹਿਜ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਆਦਿ ਲੱਛਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧ, ਪਰਮ-ਬੁੱਧ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਪਰਮ-ਗਿਆਨ ਵਿਚ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪਰਮ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ, ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨਦਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਆਵਾਗਵਣ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ—ਜੀਵਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇਕ ਲੜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[੮]

ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਗਿ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ—ਕੋਈ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਲੀਨਤਾ-ਅਭੇਦਤਾ ਮੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਦਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਹੋ ਜਾਵੇ।[੯] (*ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ*, ਸੰਪਾ: ਡਾ: ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੩੦੩)

ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜੂਨੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮੁਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਨਦਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਕਰਮੀ ਆਵੈ ਕਪੜਾ ਨਦਰੀ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੨)*

ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ— "ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਉਪਰ ਹੈ।"[੧੦]

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਹਰ ਜਾਂ ਨਦਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ-ਅਯੋਗਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਹੋਣਾ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਗਲ ਲਾਵੇਗਾ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਲਈ ਹਉਮੈ ਦਾ ਮੇਟਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਹਿਮਤ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜੇਗਾ। ਸੋ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਦਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਭਵਜਲ ਨੂੰ ਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- *ਨਾਨਕ ਤਰੀਐ ਤੇਰੀ ਮਿਹਰ॥* *(ਪੰਨਾ ੮੯੩)*
- *ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਲਘਾਏ ਪਾਰਿ॥* *(ਪੰਨਾ ੪੬੫)*

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਦਰ, ਮਿਹਰ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਝੂਠ ਤੇ ਫੋਕੇ ਦਾਅਵੇ ਗ਼ਲਤ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਨਦਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪਰਮ-ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਪਾਈਐ ਕੂੜੀ ਕੂੜੈ ਠੀਸ॥ *(ਪੰਨਾ ੭)*

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ

ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੱਗਾ ਵੀ ਸੁਆਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਵਸਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭੋਜਨ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ, ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਜੀਵਤ ਮਰੈ ਮਰਿ ਮਰਣੁ ਸਵਾਰੈ॥ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਸਾਚੁ ਉਰ ਧਾਰੈ॥...
ਜੰਮੈ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਜਾਇ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਸਾਚਿ ਸਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੭੫)

ਸੋ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤਾ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਫਿਰ ਜੰਮਣ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

- *ਬੰਧਨ ਕਾਟਿ ਮੁਕਤਿ ਜਨੁ ਭਇਆ॥ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੂਖੁ ਭ੍ਰਮੁ ਗਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੨੮੯)*
- *ਫਾਹੇ ਕਾਟੇ ਮਿਟੇ ਗਵਨ ਫਤਿਹ ਭਈ ਮਨਿ ਜੀਤ॥*
  ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਥਿਤ ਪਾਈ ਫਿਰਨ ਮਿਟੇ ਨਿਤ ਨੀਤ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫੮)

ਜੋ ਔਗਣ ਕੱਟ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਉੱਜਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਭੈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ:

- *ਅਉਗਣ ਕਟਿ ਮੁਖੁ ਉਜਲਾ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਤਰਾਏ॥*
  ਜਨਮ ਮਰਣ ਭਉ ਕਟਿਓਨੁ ਫਿਰਿ ਜੋਨਿ ਨ ਪਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੯੬੬)
- *ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਲਿਵ ਲਾਗੇ॥*
  ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੋਊ ਦੁਖ ਭਾਗੇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੨੮)
- *ਸਚੀ ਕਾਰੈ ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਗੁਰਮਤਿ ਪਲੈ ਪਾਇ॥*
  ਸੋ ਨਰੁ ਜੰਮੈ ਨਾ ਮਰੈ ਨਾ ਆਵੈ ਨਾ ਜਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯)
- *ਜਨਮ ਮਰਨ ਸੰਕਟ ਤੇ ਛੂਟੈ ਜਗਦੀਸ ਭਜਨ ਸੁਖ ਧਿਆਨ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੨੧)*

ਸੋ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਪਰਮ-ਜੋਤ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਡਾ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ—ਉਸ ਦਾ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਪਰਮ-ਜੋਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਮਿਲਾਪ ਹੈ।[੧੧]

ਆਵਾ ਗਉਣੁ ਨਿਵਾਰਿਆ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੦੯)

ਸੋ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸ ਪਰਮ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਦਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ

ਸਕਦਾ ਹੈ-ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ, 'ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਸੁਰਤ ਟਿਕਾ ਕੇ 'ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਕਮਲਾਰੇ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਂ ਚੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ 'ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ, ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ' ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਮੁਕਤਿ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ, ਸਰੀਰਕ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮੁਕਤਿ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਲੜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ— ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਐਸੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਜੋਤ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

੧. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ੧੯੯੦, ਸਫ਼ਾ ੩੫.

੨. ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੮੬, ਸਫ਼ਾ ੩੬.

੩. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

੪. ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੯੩, ਸਫ਼ਾ ੧੯੧.

੫. ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਐਥੀਕਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਜ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੮੩, ਸਫ਼ਾ ੨੦੩-੦੪.

੬. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ ੨੧੯-੨੨੦.

੭. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ ੨੧੮.

੮. ਉਹ, ਸਫ਼ਾ, ੨੧੮-੧੯.

੯. ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੯੩, ਸਫ਼ਾ ੩੦੩.

੧੦. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ੧੯੭੩, ਸਫ਼ਾ ੧੬੪.

੧੧. ਡਾ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਐਥੀਕਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਜ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੮੩, ਸਫ਼ਾ ੨੦੮.

■

ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ

-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਵਰਗੇ ਨਾਸਤਿਕ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ 'ਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਭ ਘਾਟਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। 'ਸਾਂਖਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਧਨ-ਰਹਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਮਤ ਵਿਚ ਚਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਉਪਾਅ ਕਰਮ ਹਨ। 'ਪੂਰਵ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵਿਚ ਯੱਗ, ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮ ਹਨ। ਅਦਵੈਤ-ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਮਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ (ਮਦ, ਮਾਸ, ਮੈਥੁਨ, ਮੁਦ੍ਰਾ ਅਤੇ ਮਤ੍ਰਯ) ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੈ:

ਸੁਣਿ ਪੰਡਿਤ ਕਰਮਾ ਕਾਰੀ॥
ਜਿਤੁ ਕਰਮਿ ਸੁਖੁ ਊਪਜੈ ਭਾਈ ਸੁ ਆਤਮ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੀ॥
ਸਾਸਤੁ ਬੇਦੁ ਬਕੈ ਖੜੋ ਭਾਈ ਕਰਮ ਕਰਹੁ ਸੰਸਾਰੀ॥
ਪਾਖੰਡਿ ਮੈਲੁ ਨ ਚੂਕਈ ਭਾਈ ਅੰਤਰਿ ਮੈਲੁ ਵਿਕਾਰੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੩੫)*

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੀ ਹਨ:

ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਬਹੁ ਕਰਹਿ ਅਚਾਰ॥ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਧ੍ਰਿਗੁ ਧ੍ਰਿਗੁ ਅਹੰਕਾਰ॥
(ਪੰਨਾ ੧੬੨)

ਸਿੱਖ ਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਕਰਮ' ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ— ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ 'ਬਖਸ਼ਿਸ਼' ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਰਥ 'ਕੀਤੇ ਕੰਮ' ਹਨ। ਕਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਝ-ਨਾ-ਕੁਝ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦੱਸੇ ਹਨ-

ਕ੍ਰਿਯਮਾਣ, ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਅਤੇ ਸੰਚਿਤ। ਕ੍ਰਿਯਮਾਣ ਕਰਮ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਰਬਧ ਕਰਮ ਉਹ ਕਰਮ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਯਮਾਣ ਕਰਮ ਉਹ ਕਰਮ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਅਜੇ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਭੋਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ੮੪ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਜੂਨ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਆਵਾਗਵਣ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਮਰਦਾ ਅਤੇ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਭ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਨੀਚ ਜੂਨ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ 'ਏਵੋਲੀਉਸ਼ਨ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਜਾਂ ਅਵਨਤੀ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਜੂਨ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਨੇ ਜੋ ਕਰਮ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਜੂਨ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਜੂਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਰਮ ਉਹ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਜੂਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਰਟ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲ੍ਹ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਜੈਸੇ ਹਰਹਟ ਦੀ ਮਾਲਾ ਟਿੰਡ ਲਗਤ ਹੈ ਇਕ ਸਖਨੀ ਹੋਰ ਫੇਰ ਭਰੀਅਤ ਹੈ॥
ਤੈਸੋ ਹੀ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਖਸਮ ਕਾ ਜਿਉ ਉਸ ਕੀ ਵਡਿਆਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੨੯)*

ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਉਗਣ ਕਟਿ ਮੁਖੁ ਉਜਲਾ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਤਰਾਏ॥
ਜਨਮ ਮਰਣ ਭਉ ਕਟਿਓਨੁ ਫਿਰਿ ਜੋਨਿ ਨ ਪਾਏ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੬੬)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ 'ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਉਹ ਕਰਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਨਾਮ ਰੂਪਾਤਮਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਇਕ ਹੀ ਜੋਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਰ ਕਰਮ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ਮਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਕਰੈ ਤਾ ਸਾਚਾ॥ ਮੁਕਤਿ ਭੇਦੁ ਕਿਆ ਜਾਣੈ ਕਾਚਾ॥

(ਪੰਨਾ ੨੨੩)

ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ- ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਤਿ-ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਸਤਿ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਚੱਲਣਾ ਆਦਿ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਉਮੈ-ਰਹਿਤ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸਹਿਜ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਜਾਂ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜਗਿਆਸੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਵਿਅਰਥ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਜੇ ਜਾਣਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ॥ ਸਭਿ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਿਹਚਉ ਧਿਆਵੈ॥ ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਟ ਨ ਪਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ

-ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ/ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਮੁੱਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮਾਨਵ ਹਿਤਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਬਾਣੀਕਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ 'ਚ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਭਾਵਭਿੰਨੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੁਭਵੀ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਣਯੋਗ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਾਣੀ ਆਵੇਸ਼ ਰੂਪ 'ਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸੁਚੇਤਨਾ ਸਹਿਤ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵੀ ਵੇਖਦੇ-ਵਾਚਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ 'ਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਬੰਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ।

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਗੰਤ ਉਸ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਇਸ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕਣ 'ਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਾਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੱਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸੱਚੇ ਦੀ ਕੋਠੀ ਹੈ:

ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੬੩)*

ਪਰ ਇਸੇ ਜਗਤ/ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਇਸ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿੱਸਦੇ ਜਗਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਕੂੜ ਹੈ ਤੇ ਪਰਜਾ ਵੀ ਕੂੜ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਕੂੜਾ ਹੈ। ਮਹਿਲ- ਮਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕੂੜ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਬੱਦਲ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਵਾਂਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਚਹੁੰ ਕੂੰਟਾਂ 'ਚ ਪੱਤਝੜ ਵਰਤਦੀ ਹੈ:

- ਕੂੜੁ ਰਾਜਾ ਕੂੜੁ ਪਰਜਾ ਕੂੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ॥
ਕੂੜੁ ਮੰਡਪ ਕੂੜੁ ਮਾੜੀ ਕੂੜੁ ਬੈਸਣਹਾਰੁ॥...
ਕਿਸੁ ਨਾਲਿ ਕੀਚੈ ਦੋਸਤੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਚਲਣਹਾਰੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੬੮)*
- ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਜਗਤ ਸਭ ਮਿਥਿਆ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੩੧)*
- ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਹੀ॥ *(ਉਹੀ)*
- ਇਹੁ ਜਗੁ ਹੈ ਸੰਪਤਿ ਸੁਪਨੇ ਕੀ ਦੇਖਿ ਕਹਾ ਐਡਾਨੋ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੧੮੬)*

– ਇਹੁ ਜਗੁ ਧੂਏ ਕਾ ਪਹਾਰ॥
ਤੈ ਸਾਚਾ ਮਾਨਿਆ ਕਿਹ ਬਿਚਾਰਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੧੮੬-੮੭)*
– ਫਰੀਦਾ ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ ਪਤ ਝੜੇ ਝੜਿ ਪਾਹਿ॥
ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਢੂੰਢੀਆਂ ਰਹਣੁ ਕਿਥਾਊ ਨਾਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੮੩)*

ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ 'ਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ 'ਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰੂਹਾਨੀ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ 'ਚ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਅਮੀਰ ਚਾਹੇ ਗਰੀਬ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ:

ਅੰਧਕਾਰ ਸੁਖਿ ਕਬਹਿ ਨ ਸੋਈ ਹੈ॥
ਰਾਜਾ ਰੰਕੁ ਦੋਊ ਮਿਲਿ ਰੋਈ ਹੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੨੫)*

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵ-ਰਚਨਾ 'ਚ ਸੂਖਮ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਚ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਜੁਗਾਂ 'ਚ ਫਿਰਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸੁਅਵਸਰ ਹੈ। ਹੇ ਭਾਈ! ਫਿਰ **ਇਸ** 'ਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਿਤਾਰਦਾ?

ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਬਹੁਤੇ ਜੁਗ ਹਾਰਿਓ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਲਹੀ॥
ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ਸਿਮਰਤ ਕਹਾ ਨਹੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੩੧)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਜੀਵ-ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਾਧਨ-ਸੰਪੰਨਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਹਾਲਤ ਦਾ ਤੱਥ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ॥
ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੭੪)*

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭਤਾ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਦਰਖ਼ਤ ਤੋਂ ਪੱਕ ਕੇ ਡਿੱਗੇ ਫਲ ਦੇ ਮੁੜ ਨਾ ਜੁੜ ਸਕਣ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਕਬੀਰ ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ ਹੋਇ ਨ ਬਾਰੈ ਬਾਰ॥
ਜਿਉ ਬਨ ਫਲ ਪਾਕੇ ਭੁਇ ਗਿਰਹਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਲਾਗਹਿ ਡਾਰ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੬੬)*

ਮਨੁੱਖ ਬੜਾ ਹੀ ਅਮੋਲਕ ਇਹ ਅਵਸਰ ਨੀਂਦ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ 'ਚ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਉਪਰ ਸੰਸਕਾਰਤਾ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹੀ ਪਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ:

ਰੈਣਿ ਗਵਾਈ ਸੋਇ ਕੈ ਦਿਵਸੁ ਗਵਾਇਆ ਖਾਇ॥
ਹੀਰੇ ਜੈਸਾ ਜਨਮੁ ਹੈ ਕਉਡੀ ਬਦਲੇ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੫੬)*

ਸੰਸਕਾਰਤਾ ਦੇ ਅਣਚਾਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਮਨੁੱਖ ਉਪਰ ਗਿਰਗਟ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਸੰਸਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਰੰਗ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੋਨੋਂ

ਅਣਚਾਹੀ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ॥ ਦੇਖੈ ਦੇਖੈ ਸੁਨੈ ਬੋਲੈ ਦਉਰਿਓ ਫਿਰਤੁ ਹੈ॥
ਜਬ ਕਛੁ ਪਾਵੈ ਤਬ ਗਰਬੁ ਕਰਤੁ ਹੈ॥ ਮਾਇਆ ਗਈ ਤਬ ਰੋਵਨੁ ਲਗਤੁ ਹੈ॥
(ਪੰਨਾ ੪੮੭)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਅਣਚਾਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ 'ਮਾਨਸ' ਨਾਮਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ 'ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੁਤਲੇ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਚ 'ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ' ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਕਬੀਰ ਮਾਟੀ ਕੇ ਹਮ ਪੂਤਰੇ ਮਾਨਸੁ ਰਾਖਿਉ ਨਾਉ॥
ਚਾਰਿ ਦਿਵਸ ਕੇ ਪਾਹੁਨੇ ਬਡ ਬਡ ਰੂੰਧਹਿ ਠਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸਥਿਰਤਾ ਭਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸਮਝ ਬੈਠਣ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਭਰਮ ਦਾ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਹਿਜ਼ੇ 'ਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ 'ਚ ਬੜਾ ਹੀ ਭਰਪੂਰ, ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ 'ਚ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ, ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗੀ— ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਦੀ ਦਲਦਲ 'ਚ ਫਸਿਆ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ/ਰੁਝਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਗਰਭ ਅਗਨ 'ਚੋਂ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲੀ ਪਰਮਸੱਤਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਵਾਨੀ 'ਚ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਖਾਣ-ਪਾਨ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਵੱਡ-ਪਰਵਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਅੰਗਾਂ-ਸਾਕਾਂ ਨਾਲ ਅਣਚਾਹੇ ਮੋਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਉਸ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਰਮਈਆ ਕੇ ਗੁਨ ਚੇਤਿ ਪਰਾਨੀ॥ ਕਵਨ ਮੂਲ ਤੇ ਕਵਨ ਦ੍ਰਿਸਟਾਨੀ॥
ਜਿਨਿ ਤੂੰ ਸਾਜਿ ਸਵਾਰਿ ਸੀਗਾਰਿਆ॥ ਗਰਭ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਜਿਨਹਿ ਉਬਾਰਿਆ॥
ਬਾਰ ਬਿਵਸਥਾ ਤੁਝਹਿ ਪਿਆਰੈ ਦੂਧ॥ ਭਰਿ ਜੋਬਨ ਭੋਜਨ ਸੁਖ ਸੂਧ॥
ਬਿਰਧਿ ਭਇਆ ਊਪਰਿ ਸਾਕ ਸੈਨ॥ ਮੁਖਿ ਅਪਿਆਉ ਬੈਠ ਕਉ ਦੈਨ॥
(ਪੰਨਾ ੨੬੬-੬੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਵਿਚ 'ਪਹਰੇ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਇਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਹਕੀਕੀ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਮੁਤਾਬਕ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ 'ਚ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ 'ਚ ਉਸ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਸਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਬਣੇ ਪਰਵਾਰਿਕ ਸਨਬੰਧੀ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਦਿੰਦੇ ਖਿਡਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪੁਚਕਾਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ 'ਚ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਰਾਤ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਪਹਿਰੇ 'ਚ ਉਹ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ 'ਚ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰੇ 'ਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਖੇਤ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ:

ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਹੁਕਮਿ ਪਇਆ ਗਰਭਾਸਿ॥
ਉਰਧ ਤਪੁ ਅੰਤਰਿ ਕਰੇ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਖਸਮ ਸੇਤੀ ਅਰਦਾਸਿ॥...
ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ਧਿਆਨੁ॥
ਹਥੋ ਹਥਿ ਨਚਾਈਐ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਜਿਉ ਜਸੁਦਾ ਘਰਿ ਕਾਨੁ॥
ਹਥੋ ਹਥਿ ਨਚਾਈਐ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ ਕਹੈ ਸੁਤੁ ਮੇਰਾ॥...
ਤੀਜੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਧਨ ਜੋਬਨ ਸਿਉ ਚਿਤੁ॥...
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਲਾਵੀ ਲੁਣਿਆ ਖੇਤੁ॥

(ਪੰਨਾ ੭੪-੭੫)

ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਬੰਦਾ' ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਜਗਿਆਸੂ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਏ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਨਿਰਮਲ ਰਹਿਣੀ ਜਾਂ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਉਪਯੋਗ 'ਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ 'ਚ ਆਦਰਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬੰਦਗੀ 'ਚ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਬੰਦਾ' ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹਨ:

ਬੰਦੇ ਸੇ ਜਿ ਪਵਹਿ ਵਿਚਿ ਬੰਦੀ ਵੇਖਣ ਕਉ ਦੀਦਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੫)

ਗੁਰਮਤਿ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਮਾਨਤਾ ਹਾਸਲ ਹੈ। 'ਬੰਦੇ' ਉਪਰ ਇਸ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਸੌਟੀ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ॥
ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੋ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੦)

ਹੁਕਮ 'ਚ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਕੀਰਤੀ ਗਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਸਫ਼ਲ ਕਰਨ ਦਾ ਗਾਡੀ-ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਕੀਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਕਸੌਟੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਕਰਣੀ ਜਾਂ ਅਮਲ ਜਾਂ ਸੁਕਰਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਣੀ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਸਵੈ-ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਕਰਣੀ ਬਿਨਾਂ ਕਮੀ ਰਹੇਗੀ ਹੀ। ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਰਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਛੋਟਾ/ਸ਼ਾਰਟ ਕੱਟ ਰਾਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਜੁਗਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਬੋਲ ਹੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ਹੈ। ਫ਼ੁਰਮਾਣ ਹੈ:

- *ਊਚਉ ਥਾਨੁ ਸੁਹਾਵਣਾ ਊਪਰਿ ਮਹਲੁ ਮੁਰਾਰਿ॥*
  ਸਚੁ ਕਰਣੀ ਦੇ ਪਾਈਐ ਦਰੁ ਘਰੁ ਮਹਲੁ ਪਿਆਰਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮)
- *ਅਸੀ ਬੋਲਵਿਗਾੜ ਵਿਗਾੜਹ ਬੋਲ॥ ਤੂ ਨਦਰੀ ਅੰਦਰਿ ਤੋਲਹਿ ਤੋਲ॥*
  ਜਹ ਕਰਣੀ ਤਹ ਪੂਰੀ ਮਤਿ॥ ਕਰਣੀ ਬਾਝਹੁ ਘਟੇ ਘਟਿ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫)

– ਜੇ ਕੋ ਆਖੈ ਬੋਲੁਵਿਗਾੜੁ॥ ਤਾ ਲਿਖੀਐ ਸਿਰਿ ਗਾਵਾਰਾ ਗਾਵਾਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੬)

– ਅਵਰ ਉਪਦੇਸੈ ਆਪਿ ਨ ਕਰੈ॥ ਆਵਤ ਜਾਵਤ ਜਨਮੈ ਮਰੈ॥

(ਪੰਨਾ ੨੬੯)

ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਇਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਾਣੀਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਲ ਬਾਣੀ 'ਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਰਸ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਂਚੇ 'ਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਪਤੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖੇਪਨ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਜੀਵਨ 'ਚ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਇਸ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਸੁਣ, ਪੜ੍ਹ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ 'ਚ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਸਰਬ-ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਕਲਿਆਣ ਸੁਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮਾਡਲ

-ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ-ਮੂਲਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਧਰਮ-ਮੂਲਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਧਰਮ-ਮੂਲਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ-ਮੂਲਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮਾਡਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ **ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ** ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ੨੯੬ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਤਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਮਾਡਲ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਵਤਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਗਏ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲਿਖਤ ਨਾਲੋਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੈਵੀਕਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਅੰਦਰ ਡੇਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਜੋਤਿ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਲਿਖਤ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਕਰਨ ਜੇ ਡੇਰੇਦਾਰੀ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਿਛਲਮੁਖੀ-ਰੁਝਾਨ ਜਾਂ ਵਿਲਯਕਰਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਡੇਰੇਦਾਰ ਵਾਰਸਾਂ ਨੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ/ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਤੋਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਪਿਛਲਮੁਖੀ ਸੋਚ ਅਧੀਨ, ਭਗਤ-ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਪੂਜਾਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੁਜਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵੀ ਠੋਸਣ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਿੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਅਜੇ ਤਕ ਉਹ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ।

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਹ ਰੰਗ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਰੰਗ ਵੀ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਜੋਂ ਸਬਦ, ਸ਼ਬਦ, ਸਬਦੰ, ਸਬਦਰਤੰ, ਸਬਦਿ, ਸਬਦੀ ਸਬਦੁ, ਸਬਦੇ, ਸਬਦੈ, ਸਬਦੋ ਅਤੇ ਸਬਦੌ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਵਿਚ 'ਸ' ਅਤੇ 'ਸ਼' ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕੋ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਖੇੜੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੫੬ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗਯਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੁਨਿ, ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਸੁਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ:

ਸਬਦੌ ਹੀ ਭਗਤ ਜਾਪਦੇ ਜਿਨ੍ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਚੀ ਹੋਇ॥
ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਇਆ ਨਾਉ ਮੰਨਿਆ ਸਚਿ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੨੯)*

ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ:

ਭਵਜਲੁ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਕਿਉ ਤਰੀਐ॥
ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜਗੁ ਰੋਗਿ ਬਿਆਪਿਆ ਦੁਬਿਧਾ ਡੁਬਿ ਡੁਬਿ ਮਰਿਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੧੨੫)*

ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਥਵਾ ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੪੩)*

ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਮਜ਼੍ਹਬ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਜੋਗ ਸਬਦੰ ਗਿਆਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ॥
ਖਤ੍ਰੀ ਸਬਦੰ ਸੂਰ ਸਬਦੰ ਸੂਦ੍ਰ ਸਬਦੰ ਪਰਾ ਕ੍ਰਿਤਹ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੫੩)*

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਨੇਹਾ ਜਾਂ ਪੈਗ਼ਾਮ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਛੰਦ ਰੂਪ ਵਾਕਯ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਬਦ ਛੰਦ ਦੀ ਖਾਸ ਜਾਤਿ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਚਯ ਅਰਥ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਨ ਸਬਦੁ ਬੂਝੈ ਨ ਜਾਣੈ ਬਾਣੀ॥ ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧੇ ਦੁਖਿ ਵਿਹਾਣੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੬੫)*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ 'ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ, ਧਰਮ, ਗੁਰੁ-ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ' ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਗੁਹਜ-ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੋਸਦੇ ਹਨ:

ਸਬਦੇ ਹੀ ਨਾਉ ਊਪਜੈ ਸਬਦੇ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ॥
ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਸਭੁ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨਾ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਏਕੋ ਸਬਦੁ ਹੈ ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੪੪)*

ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋ ਪਰਤਾਂ ਵਰਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਧੁਨਾਤਮਕ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ

ਵਿਅਕਤੀਗਤ- ਉਤਮਤਾ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਗੁਰੂ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ, ਗੁਰੂ-ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੇ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਲਿਖਤ (ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ) ਨੂੰ ਸੱਚੀ-ਬਾਣੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ' ਅਤੇ 'ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨ ਦੇ ਬਿਬੇਕ ਵਾਸਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜੁਗਤਿ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਵਿਆਪ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲਿਖਤ (ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ) ਲਿਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਖਤ ਦੇ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਜਾਗਤਿ-ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਜ਼ਾਹਰਾ-ਜ਼ਹੂਰ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ੧੬੦੪ ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਲਿਖਤ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉੱਤਮਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਮਤਾ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਬੇਲੋੜੀ ਬੌਧਿਕ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਹਵੇਦਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ (੧੧੭੩-੧੬੭੫ ਈ:) ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੰਤਨ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਲਈ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਨਿਹਿਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਣੀਕਾਰ, ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਭਾਜਤ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜੁਗਤਿ ਵਜੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਕਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਢਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੀ (ਸੁਣੀਐ) ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ (ਮੰਨੀਐ) ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ (ਰਚਨਾ) ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ, ਰਿਸ਼ੀ, ਰੱਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਆਖਰੀ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਿਨਸਣਹਾਰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਚੁੱਕ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੋਰਖ-ਧੰਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਅਸੂਲ ਵਿਰੁੱਧ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਅੰਦਰ ਨਿਹਿਤ ਗੁਹਜ (ਜੋਤਿ) ਨੂੰ ਕਰਣੀ (ਜੁਗਤਿ) ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਜੋ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਾਰਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਅੰਦਰ ਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਿਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਾਏ ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨ ਜਾਏ' ਵਰਗੀ ਲੋਕਯਾਨਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੋਈ ਤੁਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਜੋ ਤੁਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਲਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਜਾਂ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਵਹਿੰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਤੜਪ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸੁਰ ਨੂੰ 'ਨੇਹੁੰ ਵਾਲੇ ਨੈਣਾਂ ਕੀ ਨੀਂਦਰ, ਉਹ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਪਏ ਵਹਿੰਦੇ' ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੜਪ-ਮਾਡਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਦਾ ਧਰਮ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਡਲ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਦਲਾਲੀ (ਡੇਰੇਦਾਰੀ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਖੜੋਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧੰਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਅਮਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਖਲਾਅ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਵਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਧਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਥਾਪਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਬਾਣਾਮੂਲਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਤੜਪ ਮੱਠੀ ਪੈਂਦੀ-ਪੈਂਦੀ ਮੁੱਕ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਬਿਖਮ ਹੈ ਅਤੇ ਤੜਪ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪੰਥਕ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਹੋ ਕੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਵਾਸਤੇ ਗਲੋਬਲੀਕਰਨ ਨੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਗਲੋਬਲੀਕਰਨ ਨਾਲ ਟੈਕਸਟ ਨਾਲੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਧਰਾਤਲ ਨਾਲੋਂ ਉਸਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸਾਰ ਉੱਤੇ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾ ਤੁਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਹਵਾ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕ ਪੱਛਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪੱਛਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਕਰ ਬੀਜ ਕੇ ਦਾਖਾਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਤਵੱਕੋ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪਰੰਪਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖਤਾ ਵਜੋਂ

ਵੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬੇਲਗ਼ਾਮ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜਾ ਬੋਝ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਬਾਬਾਣੀਆ ਕਹਾਣੀਆ' ਮਨ ਦੀ ਲਗਾਮ ਹਨ। ਅੱਥਰੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਗ਼ਦਾਰੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ 'ਬਾਬਾਣੀਆ ਕਹਾਣੀਆ ਪੁਤ ਸਪੁਤਿ ਕਰੇਨਿ' ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਾਸਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਲਾਰ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਰੈਗ' ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਅ ਵਰਗੀ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਕੇਵੇਂ, ਉਦਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਪਛੜੇਵੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਰਾਤਲ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਗਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨ ਵਰਗ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ (੧੯੪੭ ਈ:) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਭਾਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ-ਅਨੇਕਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਲੋਬਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰੋਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਵਧੀਕੀਆਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਲਕਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਘੁੱਗ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਉਜਾੜ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉੱਲੂ ਬਣਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਲੂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ? ਦੋਵੇਂ ਹਾਲਤਾਂ ਘਾਟੇਵੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਤਾਂ ਫਿਰ ਧਰਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੱਲ ਮੁੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਤੜੇ ਨੇ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਛੱਡਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਲੱਗਣ ਇਹ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਮੰਡੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਹਿਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ-ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਬਣਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਗਲੋਬਲੀਕਰਨ ਨਾਲ ਨਿਭ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤੀ ਜਾਂ ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਗਲੋਬਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਗਲੋਬਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਮਲ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਮਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ, ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰ

ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ (ਜਿਨ੍ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ)। ਸੰਤ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਕਸੁਰ-ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਦਬਦਬਾ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਕਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਸ ਵੀ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਸਿੱਖ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਸਥਾਪਤੀ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਨਾਲੋਂ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਠੰਢਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਰਾਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਬ ਅਲਿੰਗਨਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥
ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੮੫੩)*

ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਲਾਭ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮੁਦੱਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਆਸਾਂ ਪੁੱਗੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਭਰਮਮੂਲਕ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਕਲਪਿਤ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ ਹੈ। ਗਲੋਬਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ੰਕਾਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਇਹ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਜੁਗਤਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸਮੂਲਕ ਸ਼ਰਨਾਗਤ-ਜਜ਼ਬਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਸਦ-ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਣੀਕਾਰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹਨ ਉਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਜਾਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗਾਇਕ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ, ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ :

ਜੈਸੇ ਜੰਤ੍ਰ ਧੁਨਿ ਬਿਖੈ ਬਾਜਤ ਬਜੰਤ੍ਰੀ ਕੋ ਮਨ
ਤੈਸੇ ਘਟ ਘਟ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਗਿਆਨ ਹੈ॥੨੯੮॥ *(ਕਬਿੱਤ)*

ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਦੇਹੀ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ

ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਦੇਹੀ ਅਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਅਤੇ ਰੂਹ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ 'ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ' ਰਾਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਰੂਹ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਜੈਵਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਤਪੱਸਵੀ ਮਾਡਲ ਕਾਇਮ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਤਪੱਸਵੀ ਮਾਡਲ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਦੇਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਜਨ ਕੇ ਚਰਨ ਵਸਹਿ ਮੇਰੈ ਹੀਅਰੈ ਸੰਗਿ ਪੁਨੀਤਾ ਦੇਹੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੬)

ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਡਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੁਗਤਿ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਹਲੂਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ, ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜਾਂ ਮਸੀਹਾ ਵੱਲੋਂ,ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਿਮਰਨ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਦਖਲ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨਫ਼ੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀਅਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਨਮੁਖਤਾ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਲੋੜ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਚਲੀਹੇ ਵਰਗੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਪੱਸਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੱਚ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਹੀ॥
ਜਬ ਲਗੁ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਨਾ ਕਮਾਹੀ॥
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦ ਮਿਲਿਆ ਸਚੁ ਪਾਇਆ ਸਚੇ ਸਚਿ ਸਮਾਇਦਾ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੬੦)

ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੀਤ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਇਤਬਾਰ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਨਾਹੀ ਪਤਿ ਸਾਖੈ)। ਮਨ ਦੀ ਮੱਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਵਰਦੀ ਹੈ (ਕੁਬੁਧਿ ਮਿਟੈ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ)। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਤਹਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ, ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੂਖ਼ਮ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਅਮਲ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਨਾਉ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ— ਭਗਤਾ ਤੈ ਸੈਸਾਰੀਆ ਜੋੜੁ ਕਦੇ ਨ ਆਇਆ। ਇਉਂ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਹਿਤ ਜੁਜ਼ ਹੈ— ਸਭ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭੁ ਸਾਚਾ। ਇਸੁ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਮਾਨਵ

ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਧੁਰੋਹਰ ਹੈ— ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ। ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਡਲਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਰਗ ਇਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਇਜਾਰੇਦਾਰੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਰੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਠੱਗ ਆਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉੱਤਮਤਾ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਆੜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਮਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਹਿਤ ਸਮਾਨਾਂਤਰਤਾ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧੰਦੇ ਵਾਂਗ ਹੰਢਾਉਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧੰਦਾ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਧੰਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਹਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ-ਵਿਹੂਣ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਪਹੁੰਚ ਇਹ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਾਪ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ ਕੇ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲੋੜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਰੀਰਿਕ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੰਗ ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਧੁੰਧ ਮਿਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤੁਰਤ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਜੁਗਤਿ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰੀਕਰਨ, ਪੈਗ਼ੰਬਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮਸੀਹੀਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਜੁਗਤਿ ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉੱਤਮਤਾ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਜੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਜਾਂ ਕਰਾਮਾਤੀਕਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਮਲ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਮਿਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਛਲਮੁਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੰਧਨ ਇਸ ਪਿਛਲਮੁਖੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬਾਕੀ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਅਤੇ ਸੁਖਾਲੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋਤਿ ਤਾਂ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ— "ਹਰਿ ਤੁਮ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਤਾ ਤੂ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇਆ॥" ਜੋਤਿ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਜਨਮ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ, ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਲਈ ਅਵਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਾਨਵ ਵਰਤਾਰੇ

ਵਿਚ ਕਿਸ ਜੁਗਤਿ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਸਲ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਧਰਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੁਗਤਿ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀਅਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਤਿ ਦਾ ਅਮਲ-ਪਰਿਪੇਖ ਇਸ ਜੁਗਤਿ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ॥ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਹੋਰੁ ਮੋਹੁ ਗੁਬਾਰੁ॥
ਸਬਦੈ ਨਾਮੁ ਰਖੈ ਉਰਿ ਧਾਰਿ॥ ਸਬਦੈ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੪੨)

ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਜੋਂ ਜੋ ਵਿਸਥਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਧਰਾਤਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਲਤਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਨ ਲਹਿਰਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੱਛਮੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪੱਛਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਤਲਿੱਸਮੀ ਅਵਸਰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਟੈਕਸਟ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਪਹਿਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਲਾਲਚਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਬੰਦਾ,ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਪਰਕ ਹਾਸਲ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜੇ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਹਾਂ ਚਿੰਤਕ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਵੱਲ ਨਿਹਾਰਦਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕੋਲ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਅਮਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਧਾਂਤ, ਧਰਾਤਲ ਨਾਲੋਂ ਵਿੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਫਰ ਕਿਸੇ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਛੜੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਈਸਾਈਅਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੂਤਮੁਖੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ 'ਸੁਣੀਐ' ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਾਰ-ਉਤਾਰੇ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਜੁਗਤਿ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਤਾਂ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸਕਰਮਕਤਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮਮੂਲਕ ਅਮਲ ਨਾਲ ਸਿਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ॥ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥
ਇਹ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ॥ ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)*

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ

ਧਰਾਤਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਦੀ ਜੁਗਤਿ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਜੇਡਾ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਨੂੰ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾ, ਪਾਪ ਅਤੇ ਈਸਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਸੂਲ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਜੁਗਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਉਹ ਸੁਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਮਲ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ :

ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨਾ ਆਵੈ ਨਾਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪)*

ਇਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਸਦ-ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਮਾਡਲ, ਗਲੋਬਲੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਧੜ-ਧੁੰਮੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਭਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਧਰਾਤਲ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੁਚੱਜੀ ਨਾਰ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ

-ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਜਿਤਨੀ ਰੁਚੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਨਾਮ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਪੱਛਮੀ ਕੌਮਾਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਹੱਤਕ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਜਾਂ ਕਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਲੋਕ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ, ਸਿਗਰਟ, ਚਾਹ ਆਦਿ ਦੀ ਆਦਤ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਚੰਗੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਾ ਕੀ ਹੈ? ਅਤੇ ਕੀ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦੁਆਉਣ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ 'ਸੁਚੱਜੀ ਨਾਰ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਧਿਆਨ ਹਿਤ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਰੋਆ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸਾਡੇ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਰੋਏ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਨਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ। ਬੱਚਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਘਰੋਂ ਹੀ

ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਾਂ ਚੰਗੀ, ਸੁਘੜ, ਸਿਆਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਬੱਚੇ, ਚੰਗਾ ਪਰਵਾਰ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੋਹਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜ ਰੂਪੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੋ ਸਮਾਨ ਪਹੀਏ ਹਨ। ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਚੱਲਣ। ਜੇ ਗੱਡੀ ਦਾ ਇਕ ਪਹੀਆ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣੀ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ੫੦੦ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ, ਕਲੱਬਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲੈਣ ਵਰਗੇ ਆਮ ਹੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਵੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੜਮਾਈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਮਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਰਦ ਵਿਆਹ ਲਈ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਆਖਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥
ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੀ ਭੰਡੁ ਊਪਜੈ ਭੰਡੈ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਭੰਡੈ ਬਾਹਰਾ ਏਕੋ ਸਚਾ ਸੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੩)*

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ

ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫਿਰ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤੱਕਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿੱਥੋਂ ਲੱਭਣਾ ਹੈ?

ਹਾਥ ਕਮੰਡਲੁ ਕਾਪੜੀਆ ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਪਜੀ ਭਾਰੀ॥
ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਜਿ ਕਰਿ ਕਾਮਿ ਵਿਆਪਿਆ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ ਪਰ ਨਾਰੀ॥
ਸਿਖ ਕਰੇ ਕਰਿ ਸਬਦੁ ਨ ਚੀਨੈ ਲੰਪਟੁ ਹੈ ਬਾਜਾਰੀ॥
ਅੰਤਰਿ ਬਿਖੁ ਬਾਹਰਿ ਨਿਭਰਾਤੀ ਤਾ ਜਮੁ ਕਰੇ ਖੁਆਰੀ॥ (*ਪੰਨਾ ੧੦੧੩*)

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ, ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਰੀਤਿ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਉੱਤਮ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ॥ ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਵਿਚੇ ਗਤਿ ਪਾਈ॥ (*ਪੰਨਾ ੬੬੧*)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗੁਣਵੰਤੀ, ਸਚਿਆਰ, ਸੁਹਾਗਣ, ਸੁਚੱਜੀ, ਸੁਘੜ ਅਤੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ ਹੈ ਉਹ ਕੁੜਿਆਰ, ਦੁਹਾਗਣ, ਕੁਲੱਖਣੀ, ਕੁਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਕੁਚੱਜੀ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਗਲੀਂ ਅਸੀ ਚੰਗੀਆ ਆਚਾਰੀ ਬੁਰੀਆਹ॥
ਮਨਹੁ ਕੁਸੁਧਾ ਕਾਲੀਆ ਬਾਹਰਿ ਚਿਟਵੀਆਹ॥ (*ਪੰਨਾ ੮੫*)

ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸਚਿਆਰ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਨੂੰ ਰਿਝਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਭਾਲ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੀਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੀਤ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵੱਸ ਕਰਨ ਦੀ ਉਪਮਾ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ:

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਤੁਸੀ ਰਾਵਿਆ ਕਿਨੀ ਗੁਣੀ॥
ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖਿ ਸੀਗਾਰੀਆ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੀ॥ (*ਪੰਨਾ ੧੭*)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ॥
ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ॥ (*ਪੰਨਾ ੧੩੮੪*)

ਭਾਵ ਅਡੋਲਤਾ ਨਾਲ, ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ, ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ, ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ, ਖ਼ਿਮਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ

ਅਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਰ' ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂ-ਕਿਰਪਾ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ 'ਸੁਚੱਜੀ ਨਾਰ' ਵਰਗੇ ਸਦਗੁਣ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਬਤੀਹ ਸੁਲਖਣੀ ਸਚੁ ਸੰਤਤਿ ਪੂਤ॥ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੁਘੜ ਸਰੂਪ॥
ਇਛ ਪੂਰੇ ਮਨ ਕੰਤ ਸੁਆਮੀ॥ ਸਗਲ ਸੰਤੋਖੀ ਦੇਰ ਜੇਠਾਨੀ॥੩॥
ਸਭ ਪਰਵਾਰੈ ਮਾਹਿ ਸਰੇਸਟ॥ ਮਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਰ ਜੇਸਟ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਗ੍ਰਿਹੁ ਜਿਤੁ ਪ੍ਰਗਟੀ ਆਇ॥ ਜਨ ਨਾਨਕ ਸੁਖੇ ਸੁਖਿ ਵਿਹਾਇ॥੪॥੩॥

(ਪੰਨਾ ੩੭੧)

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਜੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਵਰਗ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋੜ ਹੈ 'ਬਤੀਹ ਸੁਲਖਣੀ' ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ। 'ਬਤੀਹ ਸੁਲਖਣੀ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬਤੀਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਤੀਹ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਜੋ ਚੋਣਵੇਂ ੩੨ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ[੧] ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

੧. ਸੁੰਦਰਤਾ, ੨. ਸਵੱਛਤਾ, ੩. ਲੱਜਾ, ੪. ਚਤੁਰਾਈ, ੫. ਵਿਦਯਾ, ੬. ਪਤੀ-ਭਗਤੀ, ੭. ਸੇਵਾ, ੮. ਦਯਾ, ੯. ਸਤਯ, ੧੦. ਪ੍ਰਿਯਬਾਣੀ, ੧੧. ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ੧੨. ਨਿਮਰਤਾ, ੧੩. ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ, ੧੪. ਏਕਤਾ, ੧੫. ਧੀਰਜ, ੧੬. ਧਰਮ ਨੇਸ਼ਠਾ, ੧੭. ਸੰਯਮ, ੧੮. ਉਦਾਰਤਾ, ੧੯. ਗੰਭੀਰਤਾ, ੨੦. ਉੱਦਮ, ੨੧. ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ੨੨. ਰਾਗ, ੨੩. ਕਾਵਯ, ੨੪. ਚਿਤ੍ਰ, ੨੫. ਔਸ਼ਧ, ੨੬. ਰਸੋਈ, ੨੭. ਸਿਉਣ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ, ੨੮. ਪਰੋਣ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ, ੨੯. ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਯਥਾ ਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨਾ, ੩੦. ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਮਾਨ, ੩੧. ਘਰ ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ, ੩੨. ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਪਾਲਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਾਣੀ, ਜਿਠਾਣੀ ਨੂੰ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਤੋਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦਿਉਰਾਂ-ਜੇਠਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਰਾਹ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸੁਚੱਜੀ ਨਾਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਘਰ ਸਵਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਕੁਚੱਜੀ ਨਾਰ' ਦੇ ਪੈਰ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਵਰਗਾ ਘਰ ਵੀ ਨਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਬੱਚੀ, ਹਰੇਕ ਭੈਣ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਖੁਦ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਆਪਣਾ, ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-

ਜਨਾਂ, ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ-ਕਾਲਜ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਗੇ, ਸਫ਼ਲ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਾਰ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਭ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸਕਾਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵ ਪਤਨੀ ਦੇ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਦਰਸ਼ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਵੱਖ ਦਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਵਖਰੇਵੇਂ, ਸਭ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਧਨ ਪਿਰੁ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਬਹਨਿ ਇਕਠੇ ਹੋਇ॥
ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੮੮)

ਇਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਕਰਤਵਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰੇ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੁਣਵੰਤੀ ਨਾਰ ਦੇ ਪਤੀ ਦਾ।

ਗੁਰਮਤਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮਨਮੱਤ ਭਾਵ ਝੂਠ, ਪਾਖੰਡ, ਵਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਣੀਆਂ-ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਕਬੀਰ ਨ੍ਰਿਪ ਨਾਰੀ ਕਿਉ ਨਿੰਦੀਐ ਕਿਉ ਹਰਿ ਚੇਰੀ ਕਉ ਮਾਨੁ॥
ਓਹ ਮਾਂਗ ਸਵਾਰੈ ਬਿਖੈ ਕਉ ਓਹ ਸਿਮਰੈ ਹਰਿ ਨਾਮੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੩)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ 'ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਨਾਰਾਂ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਘੇੜਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਐਸੀਆਂ ਨਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।[੨] ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ 'ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਨਾਰਾਂ' ਨੂੰ 'ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਨਾਰਾਂ' ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤਕ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੰਬੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਫੇਰੀਆਂ 'ਤੇ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਦੁਖਦਾਈ ਘਾਲਣਾਂ ਘਾਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਖੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਲੱਗਭਗ ੨੦ ਸਾਲ ਦੇ ਭ੍ਰਮਣ ਉਪਰੰਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭਿਆ ਤਾਂ ਧਰਮਸਾਲ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਾਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਲਵੰਡ ਖੀਵੀ ਨੇਕ ਜਨ ਜਿਸੁ ਬਹੁਤੀ ਛਾਉ ਪਤ੍ਰਾਲੀ॥
ਲੰਗਰਿ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੀਰਿ ਘਿਆਲੀ॥ (ਪੰਨਾ ੯੬੭)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਏ ਜੋ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਅਤੇ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਲਈ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੀ ਸੂਝ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਜੋ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੀੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮੰਜੀਆਂ ਬੀਬੀ ਮਥੋ ਮੁਰਾਰੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਸਚਨ ਸਚ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਾਤਾ ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਫੇਰੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਮਾਤਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਮਹਿਲਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਜੋ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਮਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਾਈ ਭਾਗੋ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨਾਮ ਸਦਾ ਅਮਰ ਰਹਿਣਗੇ। ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਜੋ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸਿੱਖ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਓ, ਇਸੇ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ 'ਸੁਚੱਜੀ ਨਾਰ' ਬਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਥੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਉਣ ਯੋਗ ਇਕ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰੀਏ।

ਹਵਾਲੇ:

*੧. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੮੩, ਸਫ਼ਾ ੮੯.*

੨. ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ—

*i. **The Encyclopaedia of Sikhism**, Punjabi University, Patiala, 1998, Vol. IV.*

*ii. Nikki-Guninder Kaur Singh, **TheFemimine Principle in the Sikh Vision of the Transcendent**, Cambridge, 1994.*

*iii. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, **ਗਾਥਾ**, ਸ਼ਹੀਦ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟ੍ਰਸਟ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ੧੯੮੭.*

*iv. ਸਿਮਰਨ ਕੌਰ, **ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੯੧.*

■

ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

-ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਕੌਮੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਤਾਉ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕੌਮੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਘੜਿਆ ਤੇ ਸੰਵਾਰਿਆ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੁਲਕ, ਹਰ ਕੌਮ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਹੱਦਾਂ, ਸਰਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਾੜਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ 'ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ' ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਪੰਜ-ਆਬ' ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਗ ਵੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਇਕ ਸਾਂਝਾ, ਮੁਕੰਮਲ, ਅੱਡਰਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਜ਼ਾਮਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਵਫ਼ਾਤ (ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ) ਪਾਉਣ ਤੋਂ ੮੦ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੰਨ ੭੧੨ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਕਾਸਮ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ੮ਵੀਂ, ੯ਵੀਂ, ੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਮਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਨੂੰ ਦਰੜ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ੧੧੯੨ ਈ. ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਲਾਲਚ, ਕੂੜ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰੇ ਨਿਰਦਈਪੁਣੇ

ਨਾਲ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਢਾਹੇ। ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਰਥਾਤ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ, ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮੱਤ ਵੱਲੋਂ *'ਅਹਿੰਸਾ ਪਰਮੋ ਧਰਮਾ'* ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਏ ਉਪਦੇਸ਼, ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ, ਜਨਤਾ ਅੰਦਰ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਸਾਹਸਤਹੀਣ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਭ ਕੁਝ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ, ਕਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਜਣਾ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਸੰਨ ੧੪੬੯ ਵਿਚ ਰਾਏ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਧਰਮ, ਕਰਮ, ਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਪਾਖੰਡ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ੋਰ-ਜਬਰ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ, ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮਾਂ, ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਕਲਿ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਜੁ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰੁ ਗੁਸਾਈ।
ਰਾਜੇ ਪਾਪੁ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ।
ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਿਆਨ ਬਿਨੁ ਕੂੜ ਕੁਸਤੁ ਮੁਖਹੁ ਆਲਾਈ।
ਚੇਲੇ ਸਾਜ ਵਜਾਇਦੇ ਨਚਨਿ ਗੁਰੂ ਬਹੁਤੁ ਬਿਧਿ ਭਾਈ।
ਚੇਲੇ ਬੈਠਨਿ ਘਰਾਂ ਵਿਚਿ ਗੁਰਿ ਉਠਿ ਘਰੀਂ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ।
ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸਵਤੀ ਵਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹਕੁ ਗਵਾਈ।
ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੈ ਦਾਮਿ ਹਿਤੁ ਭਾਵੈ ਆਇ ਕਿਥਾਊਂ ਜਾਈ।
ਵਰਤਿਆ ਪਾਪੁ ਸਭਸਿ ਜਗਿ ਮਾਂਹੀ॥ *(ਵਾਰ ੧:੩੦)*

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਖਟਿਐ ਭਾਉ॥ ਭਾਵੈ ਆਵਉ ਭਾਵੈ ਜਾਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੫੧)*

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੂੜ-ਕੁਸੱਤ ਬੋਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ:

- *ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮੁਰਦਾਰੁ ਖਾਇ॥ ਅਵਰੀ ਨੋ ਸਮਝਾਵਣਿ ਜਾਇ॥*
  ਮੁਠਾ ਆਪਿ ਮੁਹਾਏ ਸਾਥੈ॥ ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੯)*
- *ਖਤ੍ਰੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ॥*
  ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੬੩)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਲਾਲਤ ਅਤੇ ਗਿਲਾਨ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬੰਦ-ਖਾਲਸੀ ਕਰਾਉਣ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸਵੈਮਾਨ, ਅਣਖ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਦੇਸ਼ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਉਸਾਰੀ ਕਰਕੇ

ਇਕ 'ਸਚਿਆਰ' ਮਨੁੱਖ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਹੱਕ, ਸੱਚ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਉੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲਈ ਜੂਝਣ ਵਾਲਾ ਸਿਰੜੀ, ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ, ਤਿਆਗੀ, ਸੰਤ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ। ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਘਾਲਣਾ ਉਪਰੰਤ ੩੦ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੯ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ 'ਸਚਿਆਰ' ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸੇ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਸਰਬ ਸਬਦ ਏਕ ਸਬਦੰ ਜੇ ਕੋ ਜਾਣੈ ਭੇਉ' ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਜਤ, ਸਤਿ, ਸਹਿਜ, ਗਿਆਨ, ਭੈ, ਭਾਉ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਸੱਚੀ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ॥
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ॥
ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ॥ *(ਪੰਨਾ ੮)*

ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜੋ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਕਮੀਆਂ-ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਊਣਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ, ਕਰੂਪ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਸਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਿਤਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮੇਤ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਧੁਰਾ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਅਤੇ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ- *'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ'* ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੰਜਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ:

- ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੧੧)*
- ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ॥ ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡੁ ਪਰਾਨ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:-
ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਾਰਾ ਜੀਂਦਾ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਚਾਨਣ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਰਟਨ ਕੀਤਾ। ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ

ਵੀ ਜੂਝ ਕੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਧਾਰਮਿਕ ਮਤਭੇਦਾਂ, ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ, ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਦੇਸਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਭੇਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੋਈ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਤਨਾ ਵਿਲੱਖਣ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਕੌਮ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਸੁਭਾਅ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਲੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਸਹਿਹੋਂਦ, ਹੱਕ ਤੇ ਸੱਚ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਿਆਇਕਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਾਲੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਘੜਿਆ, ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਤੇ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਅਮਿਟ ਮੋਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਸ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ:

ਧੰਨਿ ਜੀਓ ਤਿਹ ਕੋ ਜਗ ਮੈਂ ਮੁਖ ਤੇ ਹਰਿ ਚਿੱਤ ਮੈ ਜੁੱਧ ਬਿਚਾਰੈ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਦ੍ਵੈਤ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੈ:

- ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥ ਜਬ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ॥
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੯੯)

- ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੬੬)*

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਬੀਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਇੱਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ

ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਪੜਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਹੋਰੁ ਨ ਪੂਜਉ ਮੜੈ ਮਸਾਣਿ ਨ ਜਾਈ॥
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਰਾਚਿ ਨ ਪਰ ਘਰਿ ਜਾਵਾ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨਾਮਿ ਬੁਝਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੪)

ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਵਰਣ-ਵੰਡ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਟਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਮਾਨਵ ਜਾਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹਨ:

- ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ॥ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩)
- ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੋਊ ਰਾਫਜ਼ੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ,
ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਲੀ, ਦੁਸਹਿਰਾ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ, ਦੁਸਹਿਰਾ ਬਤੌਰ ਦਰਬਾਰ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ-ਛੋੜ ਦਿਵਸ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਨਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਜਬਰ, ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਹਿਤ ਯੁੱਧ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਪੰਥਕ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਚੂੜਾਮਣੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹਿੰਦੁਨਿ ਕੇ ਦਿਨ ਹੋਲੀ ਦੀਵਾਲੀ। ਇਤਕਾਦਿਕ ਦਿਨ ਚਲਹਿ ਕੁਚਾਲੀ।
ਬਿਨਾਂ ਲਾਜ ਤੇ ਹੋਇ ਨਰ-ਨਾਰੀ। ਕਰਹਿ ਖਰਾਬਾ ਕਾਢ ਤਿਆਰੀ।
ਸਿਖਹੁ! ਸੁਨਹੁ ਬਾਤ ਇਹ ਸਾਰ। ਜਿਨਹੁ ਬੰਦਗੀ ਕਿਯ ਕਰਤਾਰ।

ਹੋਲੀ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ॥ ਰੰਗੁ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੦)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੋੜ-ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣ ਹਿੱਤ ਜੋੜ-ਮੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹਰ ਕੋਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਬੈਸੁ ਉਧਰੈ ਸਿਮਰਿ ਚੰਡਾਲ॥
ਜਿਨਿ ਜਾਨਿਓ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਨਾ ਨਾਨਕ ਤਿਸਹਿ ਰਵਾਲ॥ (ਪੰਨਾ ੩੦੦)

ਯੁੱਗਾਂ-ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਮੁਲਕਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਮਰਦ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਪਵਿੱਤਰ, ਕਲੰਕਿਤ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ੁਲਮ ਵੀ ਢਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਲਈ ਹੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਬਲਵਾਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥
ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੩)*

ਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜ਼ੁਲਮ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲਾਹਨਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤ੍ਰੈਕਾਲੀ ਤੇ ਸੱਚ, ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:

ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਮਨਹਠਿ ਜਲਿ ਜਾਈਐ॥
ਪ੍ਰਿਅ ਸੰਗੁ ਨ ਪਾਵੈ ਬਹੁ ਜੋਨਿ ਭਵਾਈਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੮੫)*

ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸਤੀ ਦੇ ਤੱਟ ਉੱਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੜ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਵਿਵਰਜਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਰਸਮ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੀਲ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਆਦਿ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਤੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

– ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨ੍ਹਿ॥
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨ੍ਹਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨ੍ਹਿ॥
ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨ੍ਹਿ॥
ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮ੍ਹਾਲੰਨ੍ਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੮੭)*

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤੀਆਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀਮਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ। ਜਨਮ, ਮਰਨ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਾਂ, ਮਹੂਰਤਾਂ

ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਢਾਲਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕੀਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਗਨੀ ਦੁਆਲੇ ਫੇਰੇ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਵੇਦੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਚਾਰ ਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋਈ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦੇਣੀ ਤੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮਕਰਣ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀ ਦੀ ਦਾਤ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਕਿਤੇ ਭੇਜਣੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਮਿੱਤ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਤਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਰਾਧ ਆਦਿ ਕਰਵਾਉਣ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੈ :

- ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਊ ਮੂਏਂ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ॥
ਪਿਤਰ ਭੀ ਬਪੁਰੇ ਕਹੁ ਕਿਉ ਪਾਵਹਿ ਕਊਆ ਕੂਕਰ ਖਾਹੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੩੨)*
- ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ॥
ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਞਾਣੀਐ ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ॥
ਵਢੀਅਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ॥
ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੨)*

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੂਤਕ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤਕ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੇ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪ ਕਰਨਾ, ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਨਾ, ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਕਰਨਾ, ਚੁਗਲੀ ਸੁਣਨੀ ਜਾਂ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਹੀ ਭੈੜੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸੁਖਦ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਸੂਤਕ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਕੇਵਲ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮੁ ਹੈ ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ॥
ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੨)*

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਜੀਅ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹਨ — ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ, ਵੰਡ ਛਕਣਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ-ਦਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੇ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਦਾਨ' ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਦਾਨ ਉਹ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਹਲੜਪੁਣੇ ਨੂੰ ਇਕ ਬੁਰਾਈ ਤੇ ਦਲਿੱਦਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜਿਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

- *ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥* (ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)
- *ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ॥* (ਪੰਨਾ ੫੨੨)
- *ਹਥੀ ਕਾਰ ਕਮਾਵਣੀ ਪੈਰੀ ਚਲਿ ਸਤਸੰਗਿ ਮਿਲੇਹੀ।*
  ਕਿਰਤਿ ਵਿਰਤਿ ਕਰਿ ਧਰਮ ਦੀ ਖਟਿ ਖਵਾਲਣੁ ਕਾਰਿ ਕਰੇਹੀ। (ਵਾਰ ੧:੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਨੂੰ ਇਉਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ:

ਸੱਜਣਾਂ! ਕਿਰਤ ਬਿਰਤ ਕਰ ਧਰਮ ਦੀ।

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਭੇਖੀ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਦਰਵੇਸ਼-ਦਾਨੀ ਅੰਦਰੋਂ ਮੱਕਾਰ-ਲੋਟੂ, ਜ਼ਾਲਮ-ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹਨ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਅੰਦਰਹੁ ਝੂਠੇ ਪੈਜ ਬਾਹਰਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਫੈਲੁ॥
ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਜੇ ਨਾਵਹਿ ਉਤਰੈ ਨਾਹੀ ਮੈਲੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੩)

ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹਉਮੈ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ, ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸੁੰਦਰ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਦੁੱਧ ਧੋਤੇ ਚੋਲੇ ਪਾ ਕੇ ਬਹੁ ਪਰਪੰਚ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸਾਹਮਣੇ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ, ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ, ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ:

- *ਚਿਟੇ ਜਿਨ ਕੇ ਕਪੜੇ ਮੈਲੇ ਚਿਤ ਕਠੋਰ ਜੀਉ॥*
  ਤਿਨ ਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਨ ਊਪਜੈ ਦੂਜੈ ਵਿਆਪੇ ਚੋਰ ਜੀਉ॥
  ਮੂਲੁ ਨ ਬੂਝਹਿ ਆਪਣਾ ਸੇ ਪਸੂਆ ਸੇ ਢੋਰ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੭੫੧)
- *ਕਰਿ ਪਰਪੰਚੁ ਜਗਤ ਕਉ ਡਹਕੈ ਅਪਨੋ ਉਦਰੁ ਭਰੈ॥*
  ਸੁਆਨ ਪੂਛ ਜਿਉ ਹੋਇ ਨ ਸੂਧੋ ਕਹਿਓ ਨ ਕਾਨ ਧਰੈ॥ (ਪੰਨਾ ੫੩੬)
- *ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕੁਲੀਨ ਚਤੁਰ ਮੁਖਿ ਙਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤ॥*

ਮਿਰਤਕ ਕਹੀਅਹਿ ਨਾਨਕਾ ਜਿਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਹੀ ਭਗਵੰਤ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫੩)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਾਰ, ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਅਹਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

- ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨)

- ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥...
ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੧੬)

ਗਿਆਨੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਚਾਰ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਸਹੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਜਗਿ ਗਿਆਨੀ ਵਿਰਲਾ ਆਚਾਰੀ॥ ਜਗਿ ਪੰਡਿਤੁ ਵਿਰਲਾ ਵੀਚਾਰੀ॥
ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੇ ਸਭ ਫਿਰੈ ਅਹੰਕਾਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੩)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨਚਿਤ ਕਰਕੇ, ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦਾ ਸੂਰਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਡੂੰਘਾਈ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਨੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਬਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਾਤਮਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ, ਲੋਟੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ, ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੁਤਾਹੀ, ਨਿੱਜ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਫੋਕੇ ਜਾਤ ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਸਾਹਸਤਹੀਣ, ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਆਗੂ ਤੋਂ ਹੀਣ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਹਮਲਾਵਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥
ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥
ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ 'ਕੁੱਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਤਨ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਕਰਵਾਈ ਹੈ:

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ॥
ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀਂ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦)

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਮੁਦੱਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜੰਗਲ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ੍ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ੍ ਘਾਉ॥ ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥
(ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)

ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਆਪਣਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਿਆਂ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਬਦਲਾ-ਖੋਰ ਸਨ। ਨਿਆਂ ਵੀ ਮੁੱਲ ਵਿਕਦਾ ਸੀ, ਸੱਚ-ਹੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਦਰਸਨਿ ਦੇਖਿਐ ਦਇਆ ਨ ਹੋਇ॥ ਲਏ ਦਿਤੇ ਵਿਣੁ ਰਹੈ ਨ ਕੋਇ॥
ਰਾਜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਹਥਿ ਹੋਇ॥ ਕਹੈ ਖੁਦਾਇ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੦)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਕੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੀਸੀ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨਤਾ ਬਖਸ਼ੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਠੋਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਖ਼ੁਦ ਅਗਰਸਰ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਧਰਮ ਪਾਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਹੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਧੀਕੀ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹੁਣਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ॥ ਪੈ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਞਾਣਦਾ॥
ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪)

ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਤਖਤਿ ਰਾਜਾ ਸੋ ਬਹੈ ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ॥ '
ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਪਛਾਣਿਆ ਸਚੁ ਰਾਜੇ ਸੇਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੮)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ

ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਕੇ ਸੀਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਿੱਖੀ ਬਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਬਰ, ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਜੂਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਅੰਦਰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਭ ਹੀਲੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕਣੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ:

ਚੁ ਕਾਰ ਅਜ਼ ਹਮਹ ਹੀਲਤੇ ਦਰ ਗੁਜ਼ਸ਼ਤ॥
ਹਲਾਲੱਸਤ ਬੁਰਦਨ ਬ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਦਸਤ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਰਾਖੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਗਏ ਗ਼ਲਤ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੱਕ ਅਤੇ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿੱਤ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਦਾਅ ਉਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਜ਼ਾਲਮ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਧਰਮ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਈ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਜੰਗ ਕੀਤੇ। ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਤੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ੧੨ ਮਈ, ੧੭੧੦ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਫ਼ਤਿਹ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਧੂਲ ਚਟਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜੂਝ ਮਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਖਿਆ ਸੀ:

ਦੇਹ ਸਿਵਾ ਬਰ ਮੋਹਿ ਇਹੈ ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰੋਂ॥
ਨ ਡਰੋਂ ਅਰ ਸੋਂ ਜਬ ਜਾਇ ਲਰੋਂ ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰੋਂ॥
ਅਰੁ ਸਿਖ ਹੋ ਆਪਨੇ ਹੀ ਮਨ ਕੌ ਇਹ ਲਾਲਚ ਹਉ ਗੁਨ ਤਉ ਉਚਰੋਂ॥
ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਅਉਧ ਨਿਧਾਨ ਬਨੈ ਅਤ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੂਝ ਮਰੋਂ॥

(ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸਾਰਥਿਕ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ, ਅਮੀਰੀ

ਤੇ ਫ਼ਕੀਰੀ, ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਸੰਜੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਡਿੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਚੱਤ੍ਰ ਚੱਕ੍ਰ ਵਰਤੀ ਚੱਤ੍ਰ ਚੱਕ੍ਰ ਭੁਗਤੇ॥ ਸੁਯੰਭਵ ਸੁਭੰ ਸਰਬਦਾ ਸਰਬ ਜੁਗਤੇ॥
ਦੁਕਾਲੰ ਪ੍ਰਣਾਸੀ ਦਿਆਲੰ ਸਰੂਪੇ॥ ਸਦਾ ਅੰਗ ਸੰਗੇ ਅਭੰਗੰ ਬਿਭੂਤੇ॥ (ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ)

ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਜ਼ਾਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਲ ਵਿਚਕਾਰ ਕਮਲ ਜਾਂ ਮੁਰਗਾਬੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਵੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ। ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੁਖ ਮਾਣਦਿਆਂ ਵੀ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

- ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ॥
ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੮)
- ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ॥
ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੨੨)
- ਇਹ ਲੋਕ ਸੁਖੀਏ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ॥ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਆਪਹਿ ਮੇਲੇ॥
(ਪੰਨਾ ੨੯੩)

ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਝ-ਵਿਹੂਣੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਜਬਰੀ ਥੋਪਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਤੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

- ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ॥ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ॥
ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ॥ ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੨)

- *ਭਈ ਗਿਲਾਨਿ ਜਗਤ੍ਰਿ ਵਿਚਿ ਚਾਰਿ ਵਰਨਿ ਆਸ੍ਰਮ ਉਪਾਏ।*
ਦਸਿ ਨਾਮਿ ਸੰਨਿਆਸੀਆ ਜੋਗੀ ਬਾਰਹ ਪੰਥਿ ਚਲਾਏ।
ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਸਰੇਵੜੇ ਦਗੇ ਦਿਗੰਬਰਿ ਵਾਦਿ ਕਰਾਏ।
ਬ੍ਰਹਮਣਿ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਿ ਕਰਿ ਸਾਸਤ੍ਰਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਿ ਲੜਾਏ।
ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਬਹੁ ਵੈਰਿ ਕਰਿ ਨਾਲਿ ਛਤੀਸਿ ਪਖੰਡ ਰਲਾਏ।
ਤੰਤ ਮੰਤ ਰਾਸਾਇਣਾ ਕਰਾਮਾਤਿ ਕਾਲਖਿ ਲਪਟਾਏ।
ਇਕਸਿ ਤੇ ਬਹੁ ਰੂਪਿ ਕਰਿ ਰੂਪਿ ਕੁਰੂਪੀ ਘਣੇ ਦਿਖਾਏ।
ਕਲਿਜੁਗਿ ਅੰਦਰਿ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥ (ਵਾਰ ੧:੧੯)

- *ਚਾਰਿ ਵਰਨਿ ਚਾਰਿ ਮਜਹਬਾਂ ਜਗਿ ਵਿਚਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।*
ਖੁਦੀ ਬਖੀਲਿ ਤਕਬਰੀ ਖਿੰਚੋਤਾਣਿ ਕਰੇਨਿ ਧਿਙਾਣੇ।
ਗੰਗ ਬਨਾਰਸਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮਕਾ ਕਾਬਾ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।
ਸੁੰਨਤਿ ਮੁਸਲਮਾਣ ਦੀ ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਭਾਣੇ।
ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕਹਾਇਦੇ ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਦੁਇ ਰਾਹ ਭੁਲਾਣੇ।
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਭੁਲਾਇ ਕੈ ਮੋਹੇ ਲਾਲਚ ਦੁਨੀ ਸੈਤਾਣੇ।
ਸਚੁ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਮ੍ਹਣਿ ਮਉਲਾਣੇ।
ਸਿਰੋ ਨ ਮਿਟੇ ਆਵਣਿ ਜਾਣੇ॥ (ਵਾਰ ੧:੨੧)

ਇਸ ਰੋਲ-ਘਚੋਲੇ ਤੇ ਖਹਿਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ- ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਭ ਦੇ ਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਰੱਬੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ॥ ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ॥
ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਵੈ ਸੋਈ ਭਗਤੁ ਤੁਮਾਰਾ ਜੀਉ॥
ਸਭੁ ਕੋ ਆਸੈ ਤੇਰੀ ਬੈਠਾ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰਹੈ ਵੁਠਾ॥
ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭)

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਇਹ ਸਾਂਝ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ-ਰੂਪ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਦੂਜੇ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਬਾਣੀ ਭੰਡਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮੁਜੱਸਮਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਅਣਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ ਜੇ ਇਸ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹੇਗੀ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਧੁਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਗੂ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਲਾਕਾਰ ਮਹਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

- *ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਕਰਮਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ॥* *(ਪੰਨਾ ੬੭)*
- *ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਰਤੀ ਜਗ ਅੰਤਰਿ ਇਸੁ ਬਾਣੀ ਤੇ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਾਇਦਾ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੦੬੬)*
- *ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਵਾ ਜੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵਾ॥ ਅੰਤਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸਬਦਿ ਸੁਹਾਵਾ॥*
  ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਹੁ ਕੁੰਡੀ ਸੁਣੀਐ ਸਾਚੈ ਨਾਮਿ ਸਮਾਇਦਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੬੫)*
- *ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ॥ ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ॥*
  ਦਇਆਲ ਪੁਰਖ ਮਿਹਰਵਾਨਾ॥ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਸਾਚੁ ਵਖਾਨਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੨੮)*

ਪੁਰਾਤਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਤੇ ਖੋਜੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਘਰ-ਬਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਭਾਵ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ, ਮੱਠ, ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ, ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਂ ਤਪੋਵਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— ਬ੍ਰਹਮ ਚਾਰਜ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ, ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ। ਜਨਮ ਤੋਂ ੨੫ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ੨੫ ਤੋਂ ੫੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੭੫ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਭੀਖ ਮੰਗ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ। ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮੁ ਸੰਮ੍ਹਾਲਿ॥
ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤੁ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੭੫-੭੬)*

ਭਾਰਤੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਆਸ਼ਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਲੋੜੇ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਗੁਰਸਿੱਖ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਦੇ

ਉਲਟ ਸੰਨਿਆਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿਤ ਡੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਤੇ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

– *ਵਿਚੇ ਗ੍ਰਿਹ ਸਦਾ ਰਹੈ ਉਦਾਸੀ ਜਿਉ ਕਮਲੁ ਰਹੈ ਵਿਚਿ ਪਾਣੀ ਹੇ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੦੭੦)*

– *ਸਚਾ ਸਬਦੁ ਸਚੁ ਮਨਿ ਘਰ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸਾ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੪੦)*

– *ਇਸੁ ਭੇਖੈ ਥਾਵਹੁ ਗਿਰਹੋ ਭਲਾ ਜਿਥਹੁ ਕੋ ਵਰਸਾਇ॥* *(ਪੰਨਾ ੫੮੭)*

– *ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਐਸੀ ਵਡਿਆਈ॥ ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਵਿਚੇ ਗਤਿ ਪਾਈ॥* *(ਪੰਨਾ ੬੬੧)*

ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵੀ ਤਾਕੀਦ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਮਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਹੀ ਮਹਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਜਲ ਵਰਗਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

– *ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਜੋ ਨਿਗ੍ਰਹੁ ਕਰੈ॥ ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਭੀਖਿਆ ਕਰੈ॥*
ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੇ ਸਰੀਰੁ॥ ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਗੰਗਾ ਕਾ ਨੀਰੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੫੨)*

– *ਅਨਦਿਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਕੇਵਲ ਬਖ੍ਯ੍ਾਨੁ॥ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਮਹਿ ਸੋਈ ਨਿਰਬਾਨੁ॥* *(ਪੰਨਾ ੨੮੧)*

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿੱਤ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲਈ, ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਲਾ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਪਦਾਰਥ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਪੂਰਨ ਟਿਕਾਉ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠਣ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ:

– *ਚਉਥੈ ਪਹਰਿ ਸਬਾਹ ਕੈ ਸੁਰਤਿਆ ਉਪਜੈ ਚਾਉ॥*
ਤਿਨਾ ਦਰੀਆਵਾ ਸਿਉ ਦੋਸਤੀ ਮਨਿ ਮੁਖਿ ਸਚਾ ਨਾਉ॥
ਓਥੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਵੰਡੀਐ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਪਸਾਉ॥
ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਕਸੀਐ ਵੰਨੀ ਚੜੈ ਚੜਾਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੬)*

– ਚਿੜੀ ਚੁਹਕੀ ਪਹੁ ਫੁਟੀ ਵਗਨਿ ਬਹੁਤੁ ਤਰੰਗ॥
ਅਚਰਜ ਰੂਪ ਸੰਤਨ ਰਚੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮਹਿ ਰੰਗ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੧੯)*
– ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
ਉਦਮੁ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਪਰਭਾਤੀ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰਿ ਨਾਵੈ॥
ਉਪਦੇਸਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪੈ ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਦੋਖ ਲਹਿ ਜਾਵੈ॥
ਫਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
(ਪੰਨਾ ੩੦੫)

ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਜਿਉੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਤਿਨਾ ਗੁਰਸਿਖਾ ਕੰਉ ਹਉ ਵਾਰਿਆ ਜੋ ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵਹਿ॥
(ਪੰਨਾ ੫੯੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਰਹਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ, ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਲਈ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿੱਤਨੇਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਹਨ, ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨੀ, ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ, ਤਮਾਕੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕੁੱਠਾ ਖਾਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੰਡ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪਤਿਤ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਤਨਖਾਹ ਲਗਵਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਏ ਕਿਰਪਾਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੋ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਛਹਿਰੇ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਕਾਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 'ਏਕਾ ਨਾਰੀ ਸਦਾ ਜਤੀ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਹ ਰਹਿਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਏਡਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਮਾਰੂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਕਾਰ ਵੀ ਉੱਤਮ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਕੇਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਵੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਕੇਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਰਦਾਵੇਂਪਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਵੱਛ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਅੰਦਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ:

– ਨਾਪਾਕ ਪਾਕੁ ਕਰਿ ਹਦੂਰਿ ਹਦੀਸਾ ਸਾਬਤ ਸੂਰਤਿ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰਾ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੮੪)

– ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਰੱਬ ਦੀ ਭੰਨੈ ਬੇਈਮਾਨ।

ਕੁੱਠਾ ਮਾਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਾਸ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਲਾਹਨਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਕਾਮ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਾਮ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦੇਣ ਮੰਨਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ, ਉਦਾਸੀ, ਬੈਰਾਗੀ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੂਰਾ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ:

– ਹਾਥ ਕਮੰਡਲੁ ਕਾਪੜੀਆ ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਪਜੀ ਭਾਰੀ॥
ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਜਿ ਕਰਿ ਕਾਮਿ ਵਿਆਪਿਆ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ ਪਰ ਨਾਰੀ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੧੩)

– ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਤਿਆਗੈ ਅੰਧਾ॥ ਪਰ ਨਾਰੀ ਸਿਉ ਘਾਲੈ ਧੰਧਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੬੪)

– ਜਿਉ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਅਲਿਪਤੋ ਵਰਤੈ ਤਿਉ ਵਿਚੇ ਗਿਰਹ ਉਦਾਸੁ॥

(ਪੰਨਾ ੯੪੯)

– ਸਚੁ ਸੰਜਮੁ ਕਰਣੀ ਸੋ ਕਰੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਪਰਗਾਸੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੬)

– ਕਬੀਰ ਜਉ ਗ੍ਰਿਹੁ ਕਰਹਿ ਤ ਧਰਮੁ ਕਰੁ ਨਾਹੀ ਤ ਕਰੁ ਬੈਰਾਗੁ॥
ਬੈਰਾਗੀ ਬੰਧਨੁ ਕਰੈ ਤਾ ਕੋ ਬਡੋ ਅਭਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੭)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਮਾਕੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੈਂਸਰ ਵਰਗੀਆਂ ਨਾ-ਮੁਰਾਦ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਸਹੇੜਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਮੰਦੀ ਹਵਾੜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤਮਾਕੂ ਅਤੇ ਏਡਜ਼ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਾਹਨਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਸੰਸਕਾਰ ਜਾਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝ ਕੇ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਮਹੱਤਵ ਸਦਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਸਗੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵਧਿਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ, ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ

ਅਸੂਲ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

੧) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਾਬ ਕਦੀ ਨਾ ਪੀਵੇ।

੨) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਨਾ ਮਾਰੇ, ਕੁੜੀਮਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਵਰਤੇ।

੩) ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਖਾਵੇ।

ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਜੰਮਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਾਦਾ-ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਭਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਤਿ ਘਾਤਕ ਤੇ ਮਾਰੂ ਨਸ਼ੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਰ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਇਕ ਸਟੇਟਸ ਸਿੰਬਲ ਅਤੇ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਚੰਬੜ ਗਈ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ:

- *ਦੁਰਮਤਿ ਮਦੁ ਜੋ ਪੀਵਤੇ ਬਿਖਲੀ ਪਤਿ ਕਮਲੀ॥*
  ਰਾਮ ਰਸਾਇਣਿ ਜੋ ਰਤੇ ਨਾਨਕ ਸਚ ਅਮਲੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੯੯)*
- *ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਖਸਮੁ ਵਿਸਰੈ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥*
  ਝੂਠਾ ਮਦੁ ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਚਈ ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੫੪)*

ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ— "ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਮਟ, ਬੁੱਤ, ਤੀਰਥ, ਦੇਵੀ, ਵਰਤ, ਪੂਜਾ, ਅਰਚਨਾ, ਮੰਤ੍ਰ, ਜੰਤ੍ਰ, ਪੀਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪੁੱਛਣਾ, ਸੁੱਖਣਾ, ਤਰਪਨ, ਗਾਯਤਰੀ ਕਿਤੇ ਵੱਲ ਚਿਤ ਦੇਵੈ ਨਾਹੀਂ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤਾਂ, ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਵਰਤਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

- *ਪੰਡਿਤ ਵਾਚਹਿ ਪੋਥੀਆ ਨਾ ਬੂਝਹਿ ਵੀਚਾਰੁ॥*
  ਅਨ ਕਉ ਮਤੀ ਦੇ ਚਲਹਿ ਮਾਇਆ ਕਾ ਵਾਪਾਰੁ॥
  ਕਥਨੀ ਝੂਠੀ ਜਗੁ ਭਵੈ ਰਹਣੀ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੬)*
- *ਏਕਾਦਸੀ ਨਿਕਟਿ ਪੇਖਹੁ ਹਰਿ ਰਾਮੁ॥ ਇੰਦ੍ਰੀ ਬਸਿ ਕਰਿ ਸੁਣਹੁ ਹਰਿ ਨਾਮੁ॥*
  ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਬ ਜੀਅ ਦਇਆ॥ ਇਨ ਬਿਧਿ ਬਰਤੁ ਸੰਪੂਰਨ ਭਇਆ॥
  (ਪੰਨਾ ੨੯੯)
- *ਵਰਤ ਨ ਰਹਉ ਨ ਮਹ ਰਮਦਾਨਾ॥ ਤਿਸੁ ਸੇਵੀ ਜੋ ਰਖੈ ਨਿਦਾਨਾ॥*
  (ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਲਖ ਜਪ ਤਪ ਲਖ ਸੰਜਮਾਂ ਹੋਮ ਜਗ ਲਖ ਵਰਤ ਕਰੰਦੇ।...

ਗੁਰੁ ਸਿਖੀ ਸੁਖੁ ਤਿਲੁ ਨ ਲਹੰਦੇ॥ *(ਵਾਰ ੨੮:੧੮)*

"ਅੱਖਾਂ ਕਾ, ਜਿਹਬਾ ਕਾ, ਸਰਵਣੋਂ ਕਾ, ਹੱਥੋਂ ਕਾ, ਪੈਰੋਂ ਕਾ, ਇੰਦਰੀ ਕਾ, ਏਹ ਬਰਤ ਰਖੇ। ਜੋ ਅੱਖੀਆਂ ਕਰ ਪਰ ਤ੍ਰਿਯਾ ਪਰ ਦਰਬ ਨ ਦੇਖੈ। ਜਿਹਬਾ ਕਰ ਮਿਥਿਆ ਨ ਬੋਲੇ। ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ ਕਰੇ ਅਰ ਬਹੁਤਾ ਸਵਾਦ ਨ ਚੱਖੇ ਜੋ ਸਹਜ ਮੈ ਆਵੈ ਸੋ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰੇ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਯਾ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਏ। ਪੈਰਾਂ ਕਰ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਧਾਏ।..."

(ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ)

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨ, ਬਸਤਰ, ਘਰ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਠ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਵੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਕਦੇ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਭਟਕਦਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਵੀ ਝੱਲੇਗਾ ਅਸਲ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਤਿਆਗਨਾ ਤਿਆਗਨੁ ਨੀਕਾ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਤਿਆਗਨਾ॥
ਮਾਗਨਾ ਮਾਗਨੁ ਨੀਕਾ ਹਰਿ ਜਸੁ ਗੁਰ ਤੇ ਮਾਗਨਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੧੮)*

ਅਰਦਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਲਈ ਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਸੰਗਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਵੀ। ਸੰਗਤੀ ਅਰਦਾਸ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ:

– *ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਕਰੇ ਆਪਿ ਆਪੇ ਆਣੈ ਰਾਸਿ॥*
ਤਿਸੈ ਅਗੈ ਨਾਨਕਾ ਖਲਿਇ ਕੀਚੈ ਅਰਦਾਸਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੯੩)*

– *ਕੀਤਾ ਲੋੜੀਐ ਕੰਮੁ ਸੁ ਹਰਿ ਪਹਿ ਆਖੀਐ॥*
ਕਾਰਜੁ ਦੇਇ ਸਵਾਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੁ ਸਾਖੀਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੧)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਂ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥
ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੮੫੩)*

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਗਈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਰੰਭ ਹੋਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ

ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਅੱਜ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਢੁੱਕਵੀਂ ਲਿੱਪੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੯੧)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿੱਠਤ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿੱਠਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

– ਸਾਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚੁ ਨਾਇ ਭਾਖਿਆ ਭਾਉ ਅਪਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨)

– ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੋਰਾ॥
ਹਉ ਸੰਮਲਿ ਥਕੀ ਜੀ ਓਹੁ ਕਦੇ ਨ ਬੋਲੈ ਕਉਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੮੪)

– ਗੰਢੁ ਪਰੀਤੀ ਮਿਠੇ ਬੋਲ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੩)

– ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੦)

ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕੇ ਨਿੰਦਕ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਅਤੇ ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

– ਨਰਕ ਘੋਰ ਬਹੁ ਦੁਖ ਘਣੇ ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਕਾ ਥਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੫)

– ਮਨਮੁਖ ਲੂਣ ਹਾਰਾਮ ਕਿਆ ਨ ਜਾਣਿਆ॥
ਬਧੇ ਕਰਨਿ ਸਲਾਮ ਖਸਮ ਨ ਭਾਣਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੩)

– ਦੁਸਟਾ ਨਾਲਿ ਦੋਸਤੀ ਨਾਲਿ ਸੰਤਾ ਵੈਰੁ ਕਰੰਨਿ॥
ਆਪਿ ਡੁਬੇ ਕੁਟੰਬ ਸਿਉ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਡੋਬੰਨਿ॥੫॥
ਨਿੰਦਾ ਭਲੀ ਕਿਸੈ ਕੀ ਨਾਹੀ ਮਨਮੁਖ ਮੁਗਧ ਕਰੰਨਿ॥
ਮੁਹ ਕਾਲੇ ਤਿਨ ਨਿੰਦਕਾ ਨਰਕੇ ਘੋਰਿ ਪਵੰਨਿ॥ (ਪੰਨਾ ੭੫੫)

ਅਕ੍ਰਿਤਘਣਾਂ ਦੀ ਘ੍ਰਿਣਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਵੀ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਦੇ ਭਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ:

ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਰੇ ਪਰਬਤਾਂ ਅਸਮਾਨ ਖਹੰਦੇ।
ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਰੇ ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ ਘਰ ਬਾਰ ਦਿਸੰਦੇ।
ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਰੇ ਸਾਇਰਾਂ ਨਦ ਵਾਹ ਵਹੰਦੇ।
ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਰੇ ਤਰੁਵਰਾਂ ਫਲ ਸੁਫਲ ਫਲੰਦੇ।
ਨਾ ਤਿਸੁ ਭਾਰੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਅਣਗਣਤ ਫਿਰੰਦੇ।
ਭਾਰੇ ਭੁਈਂ ਅਕਿਰਤਘਣ ਮੰਦੀ ਹੂ ਮੰਦੇ॥ (ਵਾਰ ੩੫:੮)

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਸਮਝਿਆ

ਗਿਆ ਹੈ:

– ਸੁਖੀ ਬਸੈ ਮਸਕੀਨੀਆ ਆਪੁ ਨਿਵਾਰਿ ਤਲੇ॥
ਬਡੇ ਬਡੇ ਅਹੰਕਾਰੀਆ ਨਾਨਕ ਗਰਬਿ ਗਲੇ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੭੮)*

– ਹੋਹੁ ਰੇਨ ਤੂ ਸਗਲ ਕੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤਉ ਅਨਦ ਮੰਗਲ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ॥
(ਪੰਨਾ ੬੧੪)

– ਹਮ ਨਹੀ ਚੰਗੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀ ਕੋਇ॥ ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕੁ ਤਾਰੇ ਸੋਇ॥
(ਪੰਨਾ ੭੨੮)

ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਡਭਾਗੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਰਗੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚੰਦਨ ਬਿਰਛ ਉੱਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇਸ਼-ਭਰ ਵਿਚ ਨਿਰਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਓ! ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਦਗੁਣ ਭਰਪੂਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੀਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ

-ਪ੍ਰਿੰ. ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਮੋਲ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਭਿਆ+ਆਚਾਰ' ਵਾਂਗ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸੱਭਿਆ (ਸਾਊ) ਸੁਲਝਿਆ ਸੁਧਰਿਆ ਆਚਰਨ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਇਉਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਸੁਧਰੀ-ਸੰਵਾਰੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ 'ਕਲਚਰ' ਪਾਲਣਾ, ਪੋਸਣਾ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਨਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖੀਦਾ ਸੁਣ ਕੇ, ਵੇਖ ਕੇ,ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਮੰਨ ਕੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖੀ ਕਲਚਰ ਦਾ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਕਲਚਰ ਦਾ ਇਕ ਮੋਟਾ ਅਸੂਲ ਹੈ:

- ਸੁਣਿਐ ਅੰਧੇ ਪਾਵਹਿ ਰਾਹੁ॥...
ਮੰਨੇ ਕੀ ਗਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੩)*
- ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੬੧)*

'ਇਸ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਭ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਰੰਭ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। *(ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਿਲ ਸਾਇੰਸਜ਼)*ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖਣਾ ਅਤੇ ਬਦਲਣਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹਰ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਪੁੱਜੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅੰਤਰ ਥਾਵਾਂ, ਮੌਸਮਾਂ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਨਿੱਖਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਈਏ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਠੰਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਆਮ ਰੰਗ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਖੁਰਾਕ, ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਭੀ ਇਸ ਕਲਚਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਤਾਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ। ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਪਰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉਤਲੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਉਂ ਵਿਦਵਾਨ

ਈਲੀਅਟ (Eliot) ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ) ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ:

"ਸੋ ਕਲਚਰ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਹੀ ਹੈ ਜੋ ਐਂਥਰੋਪਾਲੋਜਿਸਟ (ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਵ ਵਿਚ 'ਮਨੁੱਖ' ਦੇ ਵਿਗਿਆਨੀ) ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ । ਇਹ ਕਲਚਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਆਦਿਕਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੁਖੈਨਤਾ ਲਈ ਇਉਂ ਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ".....

ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਮੁੱਖ, ਮਹਾਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਡਵਰਡ ਬੀ. ਰਾਈਟਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ— "ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਢਾਂ, ਲੱਭਤਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਤਰਿਤ ਸਿੱਟੇ ਨਾਲ ਹੈ। "

"... ਵਲਵਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਮਿਸ਼ਰਨ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਸੂਤ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਣ ਯੋਗ ਜਾਂ ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਸਮੂਹ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਹੈ। (*'ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼ ਆਫ ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ'*, ਸੰਪਾਦਤ ਐਲਫਰੈਡ ਮਕਲੰਗਲੀ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਵਫ਼ਾ ਆਦਿ ਸਭ ਉੱਚਤਮ ਲੱਛਣ, ਗੁਣ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਲੀਕਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਲਈ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੁਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ, ਪਕਾਉਣ, ਨਿਭਾਉਣ, ਸਿਖਾਉਣ, ਫੈਲਾਉਣ ਤੇ ਸਲਾਹੁਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਰਤੇ ਤੇ ਲੱਭੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੈ। *(ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ)*

ਸ਼ਬਦ 'ਪੁਰਸ਼' ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ, 'ਪੁਰਸ਼' ਦੇ ਇਕ ਅਰਥ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਭੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਚੇਤਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। (Culture is in theory and practice a realization of values.)

ਇਸੇ ਲਈ ਔਗਬਰਨ ਤੇ ਨਿਮਕਾਫ ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਲਚਰ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਏਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ— "ਜੋ ਵਰਤਣ ਵਿਹਾਰਨ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਲਚਰ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। " *(ਏ ਹੈਂਡ ਬੁੱਕ ਆਫ ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜੀ, ਬਾਈ ਵਿਲੀਅਮ ਐਫ ਔਗਬਰਨ ਐਂਡ ਮੇਅਰ ਐਫ*

ਨਿਮਕਾਫ)

ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇੰਨੇ ਕੁ ਲੱਛਣ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਗ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਪਦਾਰਥਕ ਲੱਛਣ, (ਭੋਜਨ, ਵੱਸੋਂ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਭਾਂਡੇ, ਹਥਿਆਰ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ) ਕਲਾ, (ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਬੁੱਤਕਾਰੀ, ਘਾੜਤ ਵਿੱਦਿਆ, ਰਾਗ, ਨ੍ਰਿਤ, ਸਾਹਿਤ, ਕਵਿਤਾ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ) ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ, ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਜਾਇਦਾਦ, ਪੂੰਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਤੇ ਵਪਾਰ, ਰਾਜ-ਕਾਜ, ਯੁੱਧ, ਤਰਕ, ਵਿਗਿਆਨ, ਸੁਹਜ-ਸਵਾਦ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹਾਂ ਕਿ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਂ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਾਂਜ-ਸੁਆਰ ਕੇ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਹੋਰ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਭੁਲੇਖੇ ਅਤੇ ਗਲਤ ਰਾਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਦਗੁਣ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨੋਰਥ, ਮੰਤਵ ਸੀ।

(ੳ) ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ :

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ (ਸੋਸ਼ਿਆਲੋਜਿਸਟ) ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ, ਚੰਦ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਸੁਗਾਤਾਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ॥
ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੮)*

ਭਾਵ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੀ, ਪੋਸਦੀ, ਖਵਾਉਂਦੀ, ਕੰਮ ਲਾਉਂਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਕਾਉਂਦੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪੌਣ ਦੀ ਹੈ ਚਾਹੇ ਪਾਣੀ ਦੀ, ਚਾਹੇ ਅਗਨੀ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚਾਹੇ ਚੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ। ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਵਾਲਾ ਸਲੋਕ ਜਾਂ "ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਵਹੈ ਸਦਵਾਉ" ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਸਗੋਂ

'ਵੇਖਿ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ' ਤਕ ਪੁੱਜ ਕੇ 'ਬਲਿਹਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਸਿਆ' ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕੁਦਰਤਿ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਜੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਜੀਅ ਦਇਆ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ, ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਸਾਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਕਰੜਾਈ ਸਮਝਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਗੁਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ', 'ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨ ਕੋਇ' ਜਾਂ 'ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ' ਜਾਂ 'ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਭਾਣੈ ਵਿਚਿ ਆਵੈ' ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਉਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ, ਰਾਜ਼ੀ-ਬ-ਰਜ਼ਾ ਰਹਿਣਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੇੜੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਉਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਦਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ, ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁਜਣਾ ਆਦਿ ਅਤਿ ਸੁਖ ਦਾਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਖੀਦਾ ਹੈ:

ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੋਇ॥ ਕਰਣੈਹਾਰੁ ਪਛਾਣੈ ਸੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੮੨)*

ਕੁਦਰਤਿ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸਮਾਦ, ਸੁਖਮਨੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਕਰਤਵ ਭੀ ਹੈ ਤੇ 'ਅਕਲੀ ਪੜ੍ਹਿ ਕੈ ਬੁਝੀਐ ਅਕਲੀ ਕੀਚੈ ਦਾਨੁ' ਭੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

(ਅ) ਇਤਿਹਾਸ :

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਰੜਕਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਚੰਭੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਹਨ। ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਯੁੱਗਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਸਪਸ਼ਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ ਮ: ੧ ਦਾ ਸਲੋਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਰੋਵਹਿ ਪਾਂਡਵ ਭਏ ਮਜੂਰ' ਅਤੇ 'ਅਜੈ ਸੁ ਰੋਵੈ ਭੀਖਿਆ ਖਾਇ' ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਭੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੈ:

ਓਨ੍ਹੀ ਤੁਪਕ ਤਾਣਿ ਚਲਾਈ ਓਨ੍ਹੀ ਹਸਤਿ ਚਿੜਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੧੮)*

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਠਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਦਕਿਸਮਤੀਆਂ ਤੇ ਅਸਫ਼ਲਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਸਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਜਲੂਸ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਈ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਰੱਬ ਖ਼ੈਰ ਕਰੇ! ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਰੂਦ ਵਾਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਜਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਜਾਂ ਜੰਬੂਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਏ, ਹਥਿਆਰ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ॥
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੫)*

ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ:

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ੍ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ੍ ਘਾਉ॥ ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)*

ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਲਿਆ, ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ:

ਜਿਸ ਨੋ ਆਪਿ ਖੁਆਏ ਕਰਤਾ ਖੁਸਿ ਲਏ ਚੰਗਿਆਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੧੭)*

ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੁੱਚਾ ਚਿੱਤਰ ਇਉਂ ਹੈ:

ਨਾਉ ਫਕੀਰੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤੁ ਨਾਉ॥
ਅੰਧੇ ਕਾ ਨਾਉ ਪਾਰਖੂ ਏਵੈ ਕਰੇ ਗੁਆਉ॥
ਇਲਤਿ ਕਾ ਨਾਉ ਚਉਧਰੀ ਕੂੜੀ ਪੂਰੇ ਥਾਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)*

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਤੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿਵਹਾਰਕ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿੱਤਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਗਊ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ' ਵਾਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਤਾਂ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਭਾਰਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿਥੀਅਨ, ਕੁਸ਼ਾਨ, ਹਿਊਨ ਆਦਿ ਕੌਮਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਹਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰੇ ਸਨ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਸਨ। ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਗੌਰੀ, ਤੈਮੂਰ, ਬਾਬਰ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਤਕ ਇਹ ਲੜੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ 'ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ' ਜਾਂ 'ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ'।

ਅਸਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਕਲਾ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਥੇ

ਅਨੇਕ ਨਸਲਾਂ, ਵੰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਟੈਕਸਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਰੋਪੜ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਾ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਜੋ ਮਹਾਨ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਹੋ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੋਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ।

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ, ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ:

ਉਹ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਹੁਕਮ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਬਜਾ ਲਿਆਵਣ,
ਉਥੇ ਕੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਮਹਰੀਆਂ? ਨੱਕ ਨੱਥਾਂ ਪਾਵਣ।
ਉਥੇ ਮਰਦਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਕਾਠ ਦੇ, ਸਿਰ ਕੁੱਲਾ ਹੰਢਾਵਣ,
ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਹਰੀਆਂ, ਨਾ ਸਾਖਤ ਪਾਵਣ।

ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਨਜਾਬਤ ਰਚਿਤ *ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ* ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਤਿਮਰਲੰਗ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ— ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਜਾਂ ਹਾਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਹਰ ਵਿਆਹੀ ਨਾਰ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਨੱਥ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੋਈ ਮਰਦ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਸਕੇਗਾ ਸਗੋਂ ਲੱਕੜ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਰੱਖੇਗਾ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੁੱਲਾ ਪਾਵੇਗਾ ਤੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਕਾਠੀ ਲਗਾਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਮਾਲਕ ਨਾ ਜਾਪੇ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੀ ਦਿੱਸੇ।

ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਤਾਂ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸਾਬਤ ਸੂਰਤਿ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰਾ' ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਤੇਗਬੰਦ ਗਾਡੇਰੜ' ਅਤੇ 'ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰੇ' ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਤੇ 'ਸੁਣਿ ਸਾਸਤ ਸਉਦਾਗਰੀ ਸਤੁ ਘੋੜੇ ਲੈ ਚਲੁ' ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਨੱਥ ਦੀ, ਜੋ ਸੁਹਾਗ ਭਾਗ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਵਿਚਾਰੀ ਇਸਤਰੀ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ 'ਨਕਿ ਨਥ ਖਸਮ ਹਥ' ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। *ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ* ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਨੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਚਹੁੰਆਂ ਹੀ ਈਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਦਸਤਾਰਾਂ ਸਜਾ ਕੇ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਇਉਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਜਾਈਆਂ।

(ੲ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿੱਪੀ :

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਪੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ, ਤੰਗ-ਦਿਲੀ,

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨਾ, ਉੱਨਤ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨੀ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਲਚਰ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਲੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ, ਉਹੀ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੀ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖ ਜਾਂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰੋ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਤਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਮੂਨਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੋ ਨਮੂਨਾ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਈ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਗਾਥਾ, ਤਿਲੰਗੀ (ਫਰੰਟੀਅਰ ਦੀ) ਭੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭੀ। ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਬੋਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ।

ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਭੀ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭੀ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਤਕ ਆਪ ਗਏ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਤੀਸਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭੀ ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ, 'ਪਰੰਦਏ ਨ ਗਿਰਹ ਜਰ। ਦਰਖਤ ਆਬ ਆਸ ਕਰ' ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਤਿਲਕ ਹੀਣੰ ਜਥਾ ਬਿਪ੍ਰਾ ਅਮਰ ਹੀਣੰ ਜਥਾ ਰਾਜਨਹ॥
ਆਵਧ ਹੀਣੰ ਜਥਾ ਸੂਰਾ ਨਾਨਕ ਧਰਮ ਹੀਣੰ ਤਥਾ ਬੈਸ੍ਨਵਹ॥੫੬॥
ਨ ਸੰਖੰ ਨ ਚਕ੍ਰੰ ਨ ਗਦਾ ਨ ਸਿਆਮੰ॥ ਅਸ੍ਚਰਜ ਰੂਪੰ ਰਹੰਤ ਜਨਮੰ॥
ਨੇਤ ਨੇਤ ਕਥੰਤਿ ਬੇਦਾ॥ ਊਚ ਮੂਚ ਅਪਾਰ ਗੋਬਿੰਦਹ॥
ਬਸੰਤਿ ਸਾਧ ਰਿਦਯੰ ਅਚੁਤ ਬੁਝੰਤਿ ਨਾਨਕ ਬਡਭਾਗੀਅਹ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੯)

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹੀਏ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੇਣ ਵਡਮੁੱਲੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇਕ ਉਪਭਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਅਨੇਕਾਂ ਅਖਾਣ ਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਭੀ ਕੀਮਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ (ਪਿੰਗਲ ਜਾਂ ਅਰੂਜ਼) ਪੰਜਾਬੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਕ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਂਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਏਨੀ ਸਾਂਭ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਗਵਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਲੱਭਣਾ ਹੁਣ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਠਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਭੀ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ-

ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਈਏ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿੱਪੀ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਕਿਸ ਬਣਾਈ, ਕਦੋਂ ਬਣਾਈ, ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਵੀ ਪਈਏ ਤਾਂ ਭੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੁਆਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੋਮਾ, ਨੀਂਹ, ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨੀਚਹੁੰ ਊਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਰਪਾ-ਕਟਾਖਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਜ ਉਹ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟੀਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਸੀਂ-ਪ੍ਰਦੇਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਫਰੀਕਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਕੁੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ, ਜੁੱਲੀ :

ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਨਿੱਤ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਫ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਭੋਜਨਾਂ (ਗਰੀ ਛੁਹਾਰੇ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਖਿੱਚੜੀ, ਮਾਖਿਓਂ ਮਾਝਾ ਦੁੱਧ, ਰੋਟੀਆਂ, ਦਾਲ ਸੀਧਾ ਘਿਓ, ਸ਼ਕਰ ਖੰਡ ਨਿਵਾਤ ਗੁੜ, ਖੀਰ, ਚਨੇ), ਪਹਿਰਾਵਾ (ਚੋਲਾ, ਕਾਲੇ ਮੈਂਡੇ ਕੱਪੜੇ, ਮੈਂ ਭੁਲਾਵਾ ਪੱਗ ਦਾ, ਪਾਣਾ, ਧੋਤੀ ਤੜਾਗੀ, ਖਿੰਥਾ, ਨਿਹਾਲੀ, ਪਟ (ਰੇਸ਼ਮ), ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਹਿਣਿਆਂ, ਭਾਂਡਿਆਂ, ਸ਼ਸਤਰਾਂ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਧੰਦਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੀ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਰ, ਕਜਰ, ਬਸਤ੍ਰ, ਅਨਿਕ ਸੀਗਾਰ ਰੇ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸ਼ਾਰੇ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਜਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬੜਾ ਸਿੱਧਾ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥...
ਸੋ ਕਿਉ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰੀਐ ਜਾ ਕੇ ਜੀਅ ਪਰਾਣ॥
ਤਿਸੁ ਵਿਣੁ ਸਭੁ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਜੇਤਾ ਪੈਨਣੁ ਖਾਣੁ॥...
ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੬)*

ਫੈਸ਼ਨ ਦਾ ਜਵਾਬ ਭੀ ਇਹੋ ਹੈ:

ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੨)*
ਓਨ੍ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋੜੇ ਬੰਧਨਾ ਅੰਨੁ ਪਾਣੀ ਥੋੜਾ ਖਾਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੬੭)*
ਫਿਟੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਤੁ ਖਾਇ ਵਧਾਇਆ ਪੇਟੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੯੦)*
ਬਹੁ ਸਾਦਹੁ ਦੂਖੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਵੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੩੪)*
ਖਾਇਆ ਮੈਲੁ ਵਧਾਇਆ ਪੈਧੈ ਘਰ ਕੀ ਹਾਣਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੩੧)*

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਸਾਡਾ ਖਾਣ, ਪੀਣ, ਪਹਿਰਨ ਭੀ ਕੁਦਰਤੀ ਜਿਹਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਹਾਲਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਤਨ ਵਿਚ ਰੋਗ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੇਬ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਕੀ ਹਾਣ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਪਵੇ। ਹਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵੇਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲਿਬਾਸ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਰਨ ਜਾਂ ਖੁਰਾਕ, ਭੋਜਨ ਸਾਡੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੁਤਾਬਕ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕੁੱਲੀ ਜਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਜਾਂ ਘਰਾਂ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਭੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਸਰਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਨਾ ਮੰਡਪਾਂ-ਮਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਟੁੱਟੀ ਝੌਂਪੜੀ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਫਿਰ 'ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੈ ਸੋ ਹੋਇ' 'ਪੁਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ ਉਸਾਰੇਦੇ ਭੀ ਗਏ— ਕੂੜਾ ਸਉਦਾ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਰੀ ਆਇ ਪਏ॥' ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਹੈ:

- *ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣਿ ਬਹਣਿ ਨ ਮਿਲਨ੍ਹਿ ਹਦੂਰਿ॥* *(ਪੰਨਾ ੪੧੭)*
- *ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਊਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ॥*
  ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੂ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪)*

ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ :

ਧਰਤੀ ਤ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜਤੀ ਪਲਘਿ ਲਾਲ ਜੜਾਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪)*

ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਰੋ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ :

ਜਿਥੈ ਰਖਹਿ ਬੈਕੁੰਠੁ ਤਿਥਾਈ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ ਜੀਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੬)*

ਇਹ ਭੀ ਸਾਫ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ:

- *ਬਸਤਾ ਤੂਟੀ ਝੁੰਪੜੀ ਚੀਰ ਸਭਿ ਛਿੰਨਾ॥*

ਜਾਤਿ ਨ ਪਤਿ ਨ ਆਦਰੋ ਉਦਿਆਨ ਭ੍ਰਮਿੰਨਾ॥
ਮਿਤ੍ਰ ਨ ਇਠ ਧਨ ਰੂਪਹੀਣ ਕਿਛੁ ਸਾਕੁ ਨ ਸਿੰਨਾ॥
ਰਾਜਾ ਸਗਲੀ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕਾ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਮਨੁ ਭਿੰਨਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੦੭)
– ਤਿਨ ਕਾ ਖਾਧਾ ਪੈਧਾ ਮਾਇਆ ਸਭੁ ਪਵਿਤੁ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮਿ ਹਰਿ ਰਾਤੇ॥
ਤਿਨ ਕੇ ਘਰ ਮੰਦਰ ਮਹਲ ਸਰਾਈ ਸਭਿ ਪਵਿਤੁ ਹਹਿ
ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੇਵਕ ਸਿਖ ਅਭਿਆਗਤ ਜਾਇ ਵਰਸਾਤੇ॥
ਤਿਨ ਕੇ ਤੁਰੇ ਜੀਨ ਖੁਰਗੀਰ ਸਭਿ ਪਵਿਤੁ ਹਹਿ
ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਿਖ ਸਾਧ ਸੰਤ ਚੜਿ ਜਾਤੇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੮)

ਕੀ ਲੰਗਰ, ਸਰਾਵਾਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ?

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੁੱਖਾਂ ਥੱਲੇ ਰਹੀਏ ਜਾਂ ਛੱਪਰ ਪਾ ਕੇ ਵੱਸੀਏ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੁਖ ਭਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿਲਾਂ, ਮਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲੇ, ਪਿੰਡ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਦਰਿਆ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚਲਾ ਟਾਪੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਜਹ ਬੈਸਾਲਹਿ ਤਹ ਬੈਸਾ ਸੁਆਮੀ ਜਹ ਭੇਜਹਿ ਤਹ ਜਾਵਾ॥
ਸਭ ਨਗਰੀ ਮਹਿ ਏਕੋ ਰਾਜਾ ਸਭੇ ਪਵਿਤੁ ਹਹਿ ਥਾਵਾ॥ (ਪੰਨਾ ੯੯੩)

ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ:

ਹਰਿ ਕਾ ਸੰਤੁ ਮਰੈ ਹਾੜੰਬੈ ਤ ਸਗਲੀ ਸੈਨ ਤਰਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੪)

ਉਹ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਹੜੰਬੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਜਾ ਵੱਸੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਦੇਸ਼ ਬਦਲਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਘਰ ਦੀ ਜਾਂ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੂਰੀਆਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮਾੜਿਆਂ-ਮੋਟਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਭਨੀਂ ਥਾਈਂ ਸਫ਼ਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੋਜ਼ ਪੜ੍ਹ-ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਛੱਡਿਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਭੀ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਉਪਜੀਵਕਾ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੰਗ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਦ 'ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ— ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਨੁਖ ਤੇ ਜਾਚਤ ਸ੍ਰਮ ਪਾਈਐ' ਤੇ 'ਮੰਨੈ ਨਾਨਕ ਭਵਹਿ ਨ ਭਿਖ' ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ 'ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤੁ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ' ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜ਼ੋਰ 'ਸਭ' ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਪਰ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ, ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਮੰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ:

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

'ਜਤੁ ਪਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ' ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦੀ ਹੱਟੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਗੁਹਜ ਭਾਵ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਸਾਨਾਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ, ਵਣਜਾਰਿਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਉਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਾਫਾਂ ਤੇ ਜਵਾਹਰੀਆਂ ਨੂੰ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ: ਨਿਰਹੰਜਨ ਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਆਪ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਾਣ ਜਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਬੈਗ ਚੁੱਕਣਾ ਜਾਂ ਗੜਵੀ ਚੁੱਕਣੀ ਵੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।" ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ:

– ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ॥ (ਪੰਨਾ ੫੨੨)

– ਅਹਿਰਖ ਵਾਦੁ ਨ ਕੀਜੈ ਰੇ ਮਨ॥ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਕਰਿ ਕਰਿ ਲੀਜੈ ਰੇ ਮਨ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੯)

ਕਹਿ ਕੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਿਬੇੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ ਜਾਤ ਤੇ ਕੰਮ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ, "ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ॥ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥" ਅਤੇ "ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥" ਇਸੇ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਤ ਉਤਮ ਨੀਚ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਨੀਚ ਨਹੀਂ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਜਾਂ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਯੋਗ ਹੈ।

(ਕ) ਪਰਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ :

ਸਭ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈਆਂ ਦਾਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੂਤ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਖਦਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਸੋਚੀਏ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਰਵਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਹੈ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਅਸਲ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਤਪੀ, ਵਣਵਾਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਆਦਰਸ਼ ਨਮੂਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਜਾਓ, ਜਾਂ ਪਉਣ ਅਹਾਰੀ ਹੋ ਜਾਓ ਜਾਂ ਨੰਗੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰੇ-ਫਿਰੋ, ਜਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਧਨ ਸਮਝੋ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਤੇ ਮਾਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿਓ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਤਾਂ:

– ਨਾ ਸੋਹਾਗਨਿ ਨਾ ਓਹਿ ਰੰਡ॥ (ਪੰਨਾ ੮੭੩)

– ਗ੍ਰਿਹੁ ਤਜਿ ਬਨ ਖੰਡ ਜਾਈਐ ਚੁਨਿ ਖਾਈਐ ਕੰਦਾ॥

ਅਜਹੁ ਬਿਕਾਰ ਨ ਛੋਡਈ ਪਾਪੀ ਮਨੁ ਮੰਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੫੫)

ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ:

ਨਗਨ ਫਿਰਤ ਜੌ ਪਾਈਐ ਜੋਗੁ॥ ਬਨ ਕਾ ਮਿਰਗੁ ਮੁਕਤਿ ਸਭੁ ਹੋਗੁ॥
ਮੂਡ ਮੁੰਡਾਏ ਜੌ ਸਿਧਿ ਪਾਈ॥ ਮੁਕਤੀ ਭੇਡ ਨ ਗਈਆ ਕਾਈ॥
ਬਿੰਦੁ ਰਾਖਿ ਜੌ ਤਰੀਐ ਭਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੨੪)

ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਹੈ। 'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ' ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ:

ਕਬੀਰ ਜਉ ਗ੍ਰਿਹੁ ਕਰਹਿ ਤ ਧਰਮੁ ਕਰੁ ਨਾਹੀ ਤ ਕਰੁ ਬੈਰਾਗੁ॥
ਬੈਰਾਗੀ ਬੰਧਨੁ ਕਰੈ ਤਾ ਕੋ ਬਡੋ ਅਭਾਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੭)

ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਕੀ ਕੋਈ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਸੰਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਅਖਾੜੇ ਸਾਂਭਣੇ, ਬਣਾਉਣੇ, ਮੱਲਣੇ, ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ ਰੱਖਣੇ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣੇ ਜਾਂ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਭੇਸ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਕੇ ਗਲਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣੇ ਤੇ ਸੱਚ ਤੋਂ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨਾ, ਕੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚਮੁਚ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਤਿਆਗ ਹੈ? ਇਹੋ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ:

ਜੋਗੁ ਨ ਭਗਵੀ ਕਪੜੀ ਜੋਗੁ ਨ ਮੈਲੇ ਵੇਸਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੧)

ਭੁਲੇਖੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਫਿਰ ਕਹਿ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੋਹ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਨਹੀਂ ਫਸਣਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪੈਰ ਹੀ ਨਾ ਚੱਲ ਸਕੇ (ਪੰਕਜੁ ਮੋਹ ਪਗੁ ਨਹੀ ਚਾਲੈ ਹਮ ਦੇਖਾ ਤਹ ਡੂਬੀਅਲੇ) ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦਾਤ ਸਮਝ ਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾਸ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ (ਨਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ) ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ (ਨਾ ਕਿ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ) ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ 'ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੇਦੁ ਧਰਮੁ ਦ੍ਰਿੜਹੁ ਪਾਪ ਤਜਾਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ' ਜਾਂ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਉਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੌਥੀ ਲਾਂਵ ਤਕ 'ਸਹਜੁ ਭਇਆ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ' ਬਣ ਜਾਏ। ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ, 'ਕਾਹੇ ਪੂਤ ਝਗਰਤ ਹਉ ਸੰਗਿ ਬਾਪ॥ ਜਿਨ ਕੇ ਜਣੇ ਬਡੀਰੇ ਤੁਮ ਹਉ ਤਿਨ ਸਿਉ ਝਗਰਤ ਪਾਪ॥' ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ।

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦਾਜ ਦੇ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਵਰੀ ਦੇ ਲੋਭ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਪਾਪ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ) ਉੱਤੇ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 'ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਭਾਉ ਕੁੜਮੁ ਕੁੜਮਾਈ ਆਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ॥' ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੋ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਤੁਰ ਪਵੇ ਕਿ ਅਸਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸੁਖ, ਆਰਾਮ ਲਈ ਜੀਊਣਾ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਤਿਆਗ ਅਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਭਾਣਾ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ 'ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ' ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਸਦਾਚਾਰਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਣ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ

ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੱਡੀ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਹੈ 'ਹਸੰਦਿਆ, ਖੇਲੰਦਿਆ, ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ'। ਫਿਰ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, 'ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਅਮਾਨਤ ਮੁਝ ਸੇ ਫਿਦਾ ਹੂਈ' ਤੇ ਉਹ ਅਮਾਨਤ ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਇਸਤਰੀ ਈਮਾਨ ਹੈ, ਦੌਲਤ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਹੈ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ' ਤਾਂ ਭੀ ਇਹੋ ਰਮਜ਼ ਸਮਝਾਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਿਖਿਆ, ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਲੰਕਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ ਦੇ ਗੁਣ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਪਰ ਰਸੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਰਤਾ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ:

- ਨਾ ਮੈ ਕੁਲੁ ਨਾ ਸੋਭਾਵੰਤ॥ ਕਿਆ ਜਾਨਾ ਕਿਉ ਭਾਨੀ ਕੰਤ॥ (ਪੰਨਾ ੩੯੪)

- ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ॥
ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

ਜੇ ਇਹ ਗੁਣ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ 'ਮੀਠੀ ਆਗਿਆ ਪਿਰ ਕੀ ਲਾਗੀ' ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ 'ਸਉਕਨਿ ਘਰ ਕੀ ਕੰਤਿ ਤਿਆਗੀ' ਵਾਲੀ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

(ਖ) ਧਨ ਸੰਪਤੀ:

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕੁੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਤੇ ਜੁੱਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਧਨ ਤੇ ਮਾਇਆ, ਸੰਪਤੀ, ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਾਂਭ ਆਦਿ ਦਾ ਲੰਮਾ ਝਮੇਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਤਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਭਾਕਰ' ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਰਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ— "ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਧਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਿੰਦਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਯਥਾ 'ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚੁ'।

ਪਰੰਤੂ ਧਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਣਨਾ, ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਪਾਪ ਨਾਲ ਧਨ ਕਮਾਉਣਾ, ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਤੁਕਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਆਪ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:

- ਲੈਦਾ ਬਦ ਦੁਆਇ ਤੂੰ ਮਾਇਆ ਕਰਹਿ ਇਕਤ॥
ਜਿਸ ਨੋ ਤੂੰ ਪਤੀਆਇਦਾ ਸੋ ਸਣੁ ਤੁਝੈ ਅਨਿਤ॥ (ਪੰਨਾ ੪੨)

- ਕਾਮਣਿ ਲੋੜੈ ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਮਿਤ੍ਰ ਲੁੜੇਨਿ ਸੁ ਖਾਧਾਤਾ॥
ਨਾਨਕ ਪਾਪ ਕਰੇ ਤਿਨ ਕਾਰਣਿ ਜਾਸੀ ਜਮਪੁਰਿ ਬਾਧਾਤਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫੫)

- ਧਨੁ ਧਨੁ ਕਹਾ ਪੁਕਾਰਤੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਸਭ ਕੂਰ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫੧)

- ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਅਤਿ ਅੰਨਾ ਬੋਲਾ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੩)

- ਦਾਰਾ ਮੀਤ ਪੂਤ ਸਨਬੰਧੀ ਸਗਰੇ ਧਨ ਸਿਉ ਲਾਗੇ॥
ਜਬ ਹੀ ਨਿਰਧਨ ਦੇਖਿਓ ਨਰ ਕਉ ਸੰਗੁ ਛਾਡਿ ਸਭ ਭਾਗੇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੩)

(ਗ) ਸੂਰਮਤਾ ਤੇ ਰਾਜ

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਗ ਬਹਾਦਰੀ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਘਰ-ਬਾਰ, ਧਨ-ਸੰਪਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਧਰਮ ਨੂੰ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਗਿਣੇਗਾ:

ਜੋ ਸੂਰਾ ਤਿਸ ਹੀ ਹੋਇ ਮਰਣਾ॥ ਜੋ ਭਾਗੈ ਤਿਸੁ ਜੋਨੀ ਫਿਰਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੧੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਸੰਤੁ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਰਣੁ ਦੇਖਿ ਸੂਰੇ ਚਿਤ ਉਲਾਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੦)

ਅਤੇ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ:

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥
ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਦੀਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਥੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਦੀਨਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿਤ ਦੋਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਸਵੱਟੀ ਭੀ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ:

ਖੇਤੁ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੋ ਦਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਇਉਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਸੂਰਮੇ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਭੇਟਾ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਜੋ ਭੁਲੇਖੇ ਤੇ ਸ਼ੰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੰਦਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵੀ ਸੱਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬੜਾ ਸੁਹਣਾ ਬੂਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜੰਦਰਾ ਲਾਈਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁੱਤਾ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਬਿਠਾਈਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਾੜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਧਰਮ, ਅਸੂਲ, ਨਿਯਮ, ਸਿਧਾਂਤ, ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਘਰ ਆਦਿ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੂਰਮਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਲੜਾਈ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸੈਨਾ ਸਾਧ ਸਮੂਹ ਸੂਰ ਅਜਿਤੰ ਸੰਨਾਹੰ ਤਨਿ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾਹ॥
ਆਵਧਹ ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ਰਮਣੰ ਓਟ ਗੁਰ ਸਬਦ ਕਰ ਚਰਮਣਹ॥
ਆਰੂੜਤੇ ਅਸ੍ਵ ਰਥ ਨਾਗਹ ਬੁਝੰਤੇ ਪ੍ਰਭ ਮਾਰਗਹ॥
ਬਿਚਰਤੇ ਨਿਰਭਯੰ ਸਤ੍ਰੁ ਸੈਨਾ ਧਾਯੰਤੇ ਗੁੋਪਾਲ ਕੀਰਤਨਹ॥
ਜਿਤਤੇ ਬਿਸ੍ਵ ਸੰਸਾਰਹ ਨਾਨਕ ਵਸ੍ਹੰ ਕਰੋਤਿ ਪੰਚ ਤਸਕਰਹ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

- ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਦੇ ਫੇਰੀਆ॥...
ਹੁਣਿ ਹੁਕਮੁ ਹੋਆ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ॥ ਪੈ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਞਾਣਦਾ॥...
ਸਭ ਹੋਈ ਛਿੰਝ ਇਕਠੀਆ ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪)

ਇਉਂ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸੂਰਮਤਾ ਜਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਬਤ ਸੰਕੇਤ ਹੈ:

- ਤਖਤਿ ਰਾਜਾ ਸੋ ਬਹੈ ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੮)

- ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ ਪੜਿਆ ਸਚੁ ਧਿਆਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੦)

(ਘ) ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਕੋਮਲ ਕਲਾ :

ਅਸਾਂ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵਾਰਿਆ-ਸੁਧਰਿਆ, ਉਚੇਰਾ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਚੇਰੀ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਇਹੋ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ:

ਮਨ ਸਮਝਾਵਨ ਕਾਰਨੇ ਕਛੂਅਕ ਪੜੀਐ ਗਿਆਨ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੦)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਇਸ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

ਕਬੀਰ ਮੈ ਜਾਨਿਓ ਪੜਿਬੋ ਭਲੋ ਪੜਿਬੇ ਸਿਉ ਭਲ ਜੋਗੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੬)

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

- ਸਤੀ ਪਹਰੀ ਸਤੁ ਭਲਾ ਬਹੀਐ ਪੜਿਆ ਪਾਸਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੬)

- ਮੰਦਾ ਕਿਸੈ ਨ ਆਖੀਐ ਪੜਿ ਅਖਰੁ ਏਹੋ ਬੁਝੀਐ॥
ਮੂਰਖੈ ਨਾਲਿ ਨ ਲੁਝੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੩)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ 'ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਥਾਨੁ' ਆਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ' ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਰਖ ਆਦਮੀ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਲਟਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੁਕਮ ਹੈ:

- ਅਕਲੀ ਪੜ੍ਹਿ ਕੈ ਬੁਝੀਐ ਅਕਲੀ ਕੀਚੈ ਦਾਨੁ॥
ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਰਾਹੁ ਏਹੁ ਹੋਰਿ ਗਲਾਂ ਸੈਤਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

- ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੈ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵੈ ਮਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੨੯)

ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਨਕ ਲੇਖੈ ਇਕ ਗਲ ਹੋਰੁ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਾਖ॥' ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭੀ ਬੜੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਝਾਈ ਹੈ:

ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੈ ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਏਨ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾਉ॥
ਫਾਂਧੀ ਲਗੀ ਜਾਤਿ ਫਹਾਇਨਿ ਅਗੈ ਨਾਹੀ ਥਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)

ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—'ਪੜ੍ਹਾਏ ਹੋਏ ਮਿਰਗ ਤੇ ਬਾਜ ਤਥਾ ਸੁਆਰਥੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜਾਤ-ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਐਸੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।'

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:

ਨਾਨਕ ਸੋ ਪੜਿਆ ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਬੀਨਾ ਜਿਸੁ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਗਲਿ ਹਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਪੜਿਆ ਮੂਰਖੁ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੦)

ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਂਧਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਅੱਖਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਫ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

ਇਕਿ ਕਹਿ ਜਾਣਹਿ ਕਹਿਆ ਬੁਝਹਿ ਤੇ ਨਰ ਸੁਘੜ ਸਰੂਪ॥
ਇਕਨਾ ਨਾਦ ਨ ਬੇਦ ਨ ਗੀਅ ਰਸੁ ਰਸ ਕਸ ਨ ਜਾਣੰਤਿ॥
ਇਕਨਾ ਸੁਧਿ ਨ ਬੁਧਿ ਨ ਅਕਲਿ ਸਰ ਅਖਰ ਕਾ ਭੇਉ ਨ ਲਹੰਤਿ॥
ਨਾਨਕ ਸੇ ਨਰ ਅਸਲਿ ਖਰ ਜਿ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਗਰਬੁ ਕਰੰਤਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੬)

ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਲਈ ਪਿਆਰ, ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਇਸ ਕਲਾ ਲਈ ਰੀਝ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ: ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭੇ ਕੋਮਲ ਕਲਾਂ ਸੁਹਜ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ, ਜਿਸ ਪਾਸ ਕੋਮਲ, ਰਾਗ, ਨ੍ਰਿੱਤ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੌਂਦਰਯ-ਜਨਕ ਕਲਾ ਤੋਂ ਊਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਾਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਕੋਈ ਕੌਮ ਸੁਹਜ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਓਨੇ ਹੀ ਉਸ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕ ਖਰ੍ਹਵੇ, ਨਿਰਦਈ ਅਤੇ ਉਜੱਡ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਉਪੱਦਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਿਰਦਈਪੁਣੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬੱਚੇ-ਬੱਚੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਉਪੱਦਰ ਢਾਹ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਬਲਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਪੱਤ ਲਾਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਚਿਰਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕ, ਰਾਗ, ਕਵਿਤਾ, ਨ੍ਰਿੱਤ ਲੱਗਭਗ ਸਮਾਪਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹਾਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਸੀ। ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀ ਫਕੀਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਸਮਾਨੀਂ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਇੰਨਾ ਹੀ ਉੱਚਾ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, 'ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਸਭੁ ਸਚੁ ਹੈ' ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਕੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਈਂ ਆਪ ਗਾਇਨ ਕਰ ਕੇ ਰਾਗ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਂ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵਹੁ ਭਾਈ' ਸਮਝਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕੋਮਲ ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੀਵਨ ਬਖਸ਼ਿਆ:

ਆਸ ਪਿਆਸ ਰਮਣ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਏਹੁ ਪਦਾਰਥੁ ਭਾਗਵੰਤੁ ਲਹੈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੮੩)

■

ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

-ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਧੀਆ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸੁਘੜ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਨ, ਬਾਣੀ,ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਕੰਮ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਗ਼ੀਚੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਠੀ ਟਹਿਕ-ਮਹਿਕ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਰਸ-ਰੰਗ ਰੱਤਾ ਤੇ ਮਾਣਮੱਤਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਖਾਸ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਚਾਲ-ਢਾਲ, ਰਸਮ-ਰੀਤ, ਖਾਣ-ਪਹਿਨਣ ਤੇ ਬੋਲ-ਬਾਣੀ ਵੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰਾਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ, ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ, ਸਿਮਰਨ-ਸੇਵਾਧਾਰੀ, ਖੜਗਧਾਰੀ, ਰਾਜ-ਜੋਗੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਜਿਹੇ ਉਚੇਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰੂਹਾਨੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਇਸ ਲਈ ਮੰਗੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਮਾਰੂਥਲ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹਉਮੈ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਛੱਡ ਬਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਕੁਦਰਤੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਲਈ ਬੁਰੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਭਗੌੜੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਸਗੋਂ 'ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਉਂ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਮਲ ਅਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਖਿੜਦਾ-ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ। ਯਤਨ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਰਾਜ-ਜੋਗ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ:

ਰਾਜ ਲੀਲਾ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਬਨਾਈ॥ ਜੋਗੁ ਬਨਿਆ ਤੇਰਾ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਈ॥
ਸਰਬ ਸੁਖਾ ਬਨੇ ਤੇਰੈ ਓਲ੍ਹੈ॥ ਭ੍ਰਮ ਕੇ ਪਰਦੇ ਸਤਿਗੁਰ ਖੋਲ੍ਹੇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੮੫)

ਇਹ ਕੰਮ ਔਖਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੰਮੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਔਗੁਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਧੀਰਜ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ- ਤਾਂ ਹੀ ਸੱਚੇ ਰਾਜ-ਜੋਗੀ ਬਣ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਆਚਾਰ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਦਾਚਾਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹਨ:

- *ਜਾਲਉ ਐਸੀ ਰੀਤਿ ਜਿਤੁ ਮੈ ਪਿਆਰਾ ਵੀਸਰੈ॥* (ਪੰਨਾ ੫੯੦)
- *ਜਿਤੁ ਸੇਵਿਐ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ਸੋ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਸਮ੍ਹਾਲੀਐ॥*
  ਜਿਤੁ ਕੀਤਾ ਪਾਈਐ ਆਪਣਾ ਸਾ ਘਾਲ ਬੁਰੀ ਕਿਉ ਘਾਲੀਐ॥
  ਮੰਦਾ ਮੂਲਿ ਨ ਕੀਚਈ ਦੇ ਲੰਮੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੪)
- *ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ॥ ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ॥* (ਪੰਨਾ ੨੬)

- ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੬੬)*

- ਐਸਾ ਕੰਮੁ ਮੂਲੇ ਨ ਕੀਚੈ ਜਿਤੁ ਅੰਤਿ ਪਛੋਤਾਈਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੧੮)*

ਦਸਮੇਸ਼-ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ' ਸਜਾਇਆ, ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤੇਗ, ਕਿਰਪਾਨ ਫੜਾ ਕੇ ਜੁਝਾਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਵ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ:

(ੳ) ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਓ॥

(ਅ) ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ॥

(ੲ) ਦੇਹ ਸਿਵਾ ਬਰ ਮੋਹਿ ਇਹੈ ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰੋਂ॥

ਸਿੱਖੀ ਨੇ 'ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ' ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਸਵੈਮਾਣ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਫਿਰ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਧਾਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਤਾਕੀਦ ਇਉਂ ਕੀਤੀ:

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਜਿਸ ਕੈ ਹਿਰਦੈ ਗਰੀਬੀ ਬਸਾਵੈ॥
ਨਾਨਕ ਈਹਾ ਮੁਕਤੁ ਆਗੈ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੭੮)*

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜੋ ਸਬਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਲਖੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫਿੱਕਾ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹਰ ਦੁੱਖ ਸੁਖ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ, ਸਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅਟੱਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖੀ ਉਦਾਰ-ਚਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਤੇ ਲੰਗਰ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ 'ਜੋ ਜੀਅ ਆਵੇ ਸੋ ਰਾਜ਼ੀ ਜਾਵੇ' ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਾਤ, ਜਨਮ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਮਜ਼੍ਹਬ ਜਾਂ ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਰੂਹਾਨੀ ਰੰਗ ਨੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨਮਾਨ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਲੋਕ, ਧਰਮ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕਿਰਤ-ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਣਾ, ਸਗੋਂ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਰੀਤ ਪਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ-ਨੰਗਾ ਨਾ ਰਹੇ। *'ਆਪਣ ਹਥੀ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕਾਜੁ ਸਵਾਰੀਐ'* ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। *'ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ'* ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਗੰਧੀ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਇਹ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸਗੋਂ ਇਉਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਹੈ:

ਦਾਣਾ ਪਾਣੀ ਗੁਰੂ ਕਾ, ਟਹਿਲ ਪਾਣੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਕੀ।

ਦੇਗ ਨਾਲ ਤੇਗ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਇਸ ਲਈ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਸਭ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਧੱਕਾਖੋਰ ਲੋਕ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਵੱਡੇ

ਸਾਮਰਾਜ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਦਬੈਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੇਗ ਦੀ ਫ਼ਤਿਹ ਵੀ ਮੰਗੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿਤੇ ਧੱਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਦਾ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਦੇਗ- ਤੇਗ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਅਤੇ ਪੰਥ ਕੀ ਜੀਤ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਇਸੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਗਰਾਮ ਰਚਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਬਣਾਵੇ।

ਕੇਵਲ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਵਿਗੜੀ ਨਹੀਂ ਸੰਵਾਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ- ਗੋਚਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਦਾਰਥਵਾਦ, ਕੱਟੜਵਾਦ, ਦੰਭ ਪ੍ਰਪੰਚਵਾਦ ਤੇ ਫੈਸ਼ਨਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਖਾਲਸਾਈ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧ-ਘਾਟ ਆਵੇ ਜਾਂ ਅਣਭਾਉਂਦੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੇਡ ਕਹਿ ਕੇ ਝੱਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਖਾਂ-ਭਰੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਪਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ:

ਹਰਖ ਅਨੰਤ ਸੋਗ ਨਹੀ ਬੀਆ॥
ਸੋ ਘਰੁ ਗੁਰਿ ਨਾਨਕ ਕਉ ਦੀਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੮੬)*

ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਸਿੱਖ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ। ਜੇ ਨਵਾਬ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਸਰਹਿੰਦ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਕਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਟਲੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਵੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। *'ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਾਹੀ ਬਿਗਾਨਾ'* ਇਹ ਬਚਨ ਕੇਵਲ ਗਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਈ ਘਨ੍ਹਈਆ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਕ ਦਾ ਜਲ, ਹਰ ਜ਼ਖਮੀ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਾਇਆ- ਚਾਹੇ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ, ਸੰਗਤ ਦੇ ਲੰਘਣ ਲਈ ਇਧਰੋਂ-ਉੱਧਰੋਂ ਮਿੱਟੀ ਪੱਧਰੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਤੇ ਕੱਚਾ ਰਸਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ.... 'ਸਿੰਘ ਜੀ! ਇਸ ਕੰਮ 'ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਲਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਮਜੂਰੀ ਮਿਲੇਗੀ?' ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਸੁਣ ਕੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਖਾਲਸਾ ਖ਼ੁਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਜੂਰੀ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਲਈ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਬਸ।'

ਸੋ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਕੇ ਸੇਵਾ-ਟਹਿਲ ਕਰ ਕੇ ਅਨੰਦ-ਖੇੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਨ ਕਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਖਾਸ

ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਦਿਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਰੱਬੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ *'ਜੀਅਹੁ ਨਿਰਮਲ ਬਾਹਰਹੁ ਨਿਰਮਲ'* ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਝਾਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ—

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਪਿਛਲ ਰਾਤੀ ਉਠਿ ਬਹੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਵੇਲੈ ਸਰਿ ਨਾਵੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਹੋਇ ਇਕ ਮਨਿ ਗੁਰ ਜਾਪੁ ਜਪੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਚਲਿ ਜਾਇ ਜੁੜੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਿਤਿ ਗਾਇ ਸੁਣੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਮਨਿ ਮੇਲੀ ਕਰਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲੰਦੇ।
ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਰੰਦੇ।
ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਫਲੁ ਸੁਫਲ ਫਲੰਦੇ॥ *(ਵਾਰ ੧੨:੨)*

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀਆਂ; ਇਸ ਨਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਰਾਚਾਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਹੈ—

ਹਉ ਤਿਸੁ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਇਆ ਗੁਰਮਤਿ ਰਿਦੈ ਗਰੀਬੀ ਆਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸੁ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਇਆ ਪਰ ਨਾਰੀ ਦੇ ਨੇੜਿ ਨ ਜਾਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸੁ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਇਆ ਪਰ ਦਰਬੈ ਨੂੰ ਹਥੁ ਨ ਲਾਵੈ॥
ਹਉ ਤਿਸੁ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਇਆ ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਸੁਣਿ ਆਪੁ ਹਟਾਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸੁ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਇਆ ਸਤਿਗੁਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸੁ ਕਮਾਵੈ।
ਹਉ ਤਿਸੁ ਘੋਲਿ ਘੁਮਾਇਆ ਥੋੜਾ ਸਵੈ ਥੋੜਾ ਹੀ ਖਾਵੈ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੋਈ ਸਹਜਿ ਸਮਾਵੈ॥ *(ਵਾਰ ੧੨:੪)*

ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੋ ਬਾਹਰਲਾ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਲਈ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰ ਹੈ।

ਦਸਤਾਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਦੀਦਾਰ, ਅੰਤਰੀਵ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀਦਾਨਾਂ ਇਹ ਤੱਤ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਗੁਫ਼ਤਾਰ, ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਰਫਤਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਹੈ, ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੂਹਰੇ ਗੁਣ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ *'ਸਾਬਤ ਸੂਰਤਿ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰਾ'* ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹਕੀਕਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਚਨ-ਕਾਇਆ ਦਾ ਕੋਟਗੜ੍ਹ ਜੋ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰ ਸੀਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੋਚਣ, ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ, ਗਿਆਨ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਣ, ਦੇਖਣ, ਸੁੰਘਣ, ਛੂਹਣ, ਚੱਖਣ ਆਦਿ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ

ਸੱਟ-ਫੇਟ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹੇ।

ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਅਮੋਲਕ ਸੀਸ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰ ਜਾਂ ਪਗੜੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲਪੇਟੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਬਸਤਰ ਲਈ ਪੱਗ, ਪਗੜੀ, ਸਾਫਾ, ਚੀਰਾ, ਦਸਤਾਰ, ਦੁਲਬੰਦ, ਇਮਾਮਾ ਤੇ ਉਸ਼ਣੀਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਉਸ਼ਣੀਕ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। 'ਚੀਰਾ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਾਫਾ' ਅਰਬੀ ਪਦ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸਫਾਈ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਪਗੜੀ ਲਈ 'ਇਮਾਮਾ' ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਪਰੋਹਤ ਨਿਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਰਹੁਰੀਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਇਮਾਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਗੜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇਮਾਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਦੁਲਬੰਦ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੁਰਬੰਦ ਤੇ ਇਤਾਲਵੀ 'ਤੁਰਬਾਂਤੇ' ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਟਰਬਨ' ਪਦ ਬਣਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

'ਦਸਤਾਰ' ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾ-ਸਵਾਰ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਬਸਤਰ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਅਰਬੀ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪਾ ਲਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਾ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰਬੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਦਸਤਾਰਚਾ ਨਿੱਕੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾਈ ਬੋਲਿਆਂ ਵਿਚ 'ਕੇਸਕੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋ ਪਗੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤਾਂ ਪੱਗ-ਦਾਹੜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਸਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਦੇਵ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਰਾਜੇ-ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਮਿਸਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਬੈਬੋਲਿਨੀਆਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੁੱਤ ਪਏ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ ਹਨ। ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਰਦੁਸ਼ਤਰਾਸਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚਿੱਤਰ ਦਸਤਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਈਰਾਨੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਦਸਤਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਗੜੀ ਸਿਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਤੁਰਕ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਪਹਿਨੀ ਰੱਖਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰੀਤ ਤੋਰੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਗੜੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਟੋਪੀ ਪੁਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਿੰਦ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹੀ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੋਪੀ ਪਾ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ ਪੱਗ ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ-ਵਜ਼ੀਰ

ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜੋੜਾ-ਜਾਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਜਦ ਅਗਲੇ ਬੰਸ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਰਯੋਗ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਪਗੜੀ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣਿਆਂ ਸੇਵਕ-ਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੇ ਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ:

ਪਹਿਰਿ ਸਿਰਪਾਉ ਸੇਵਕ ਜਨ ਮੇਲੇ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟ ਪਹਾਰੇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੧)

ਇਸ ਲੰਮੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਸਤਾਰ ਕੇਵਲ ਆਮ ਪਹਿਰਾਵਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਸਜਾ ਕੇ ਇਸ ਗੁਆਚੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਸੀਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਦਸਤਾਰ ਨਾਲ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਚੋਬਦਾਰ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਦਸਤਾਰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਖਾਸ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਦਕੇ ਕੀ ਯੂਰਪ, ਕੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੀ ਅਫਰੀਕਾ ਸਭ ਥਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਕੇਵਲ ਕੇਸਧਾਰੀ ਤੇ ਦਸਤਾਰਧਾਰੀ ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਦਸਤਾਰ, ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦੂਰੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਮੀਨਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਆਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਗੂੰਜ ਇਸ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਾਗ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੂਹਰਾ ਦਸਤਾਰਾ ਜਾਂ ਦੁਮਾਲਾ ਫ਼ਤਿਹ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ॥ ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ॥
ਸਭ ਹੋਈ ਛਿੰਝ ਇਕਠੀਆ ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਤਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਜੋ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਧਾਰਦੇ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਾਰਥਿਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਭਾਰਤੀ ਉੱਚ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਦੁਖਾਂਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਉੱਚੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਦਾ ਸੰਗਮ ਕੀਤਾ:-

ਬੁਧੰ ਸ਼ਰਣੰ ਗੱਛਾਮੀ। ਧੰਮੰ ਸਰਣੰ ਗੱਛਾਮੀ। ਸੰਘੰ ਸ਼ਰਣੰ ਗੱਛਾਮੀ।

ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਲਾਮ ਨੇ 'ਉੱਮਤ' ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ,

ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੀਰਾਨ-ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦਾ ਈਮਾਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਹਾਨ ਦਾ ਈਮਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਇਹ ਤਜਰਬੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨਵਾਦੀ ਭਿੱਖੂਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਘ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਆਖਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇਵਲ ਜਹਾਦ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਏ ਬੇਮੁਹਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਉੱਮਤ' ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਾਲਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਜੁੜੀ ਮਜਲਸ:

ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ॥
ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨)

ਅਰਥਾਤ ਉਹੋ ਸੰਗਠਨ, ਸਤਿਸੰਗ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਵਖਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ 'ਨਾਮ' ਉਹੋ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਜੋੜ-ਮੇਲ ਸਤਿਸੰਗ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਤਿਸੰਗ' ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝਹੁ ਸੰਗਤਿ ਨ ਹੋਈ॥
ਬਿਨੁ ਸਬਦੇ ਪਾਰੁ ਨ ਪਾਏ ਕੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੬੮)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸ੍ਵੱਛ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੁਲ ਕਿਹਾ ਹੈ-

ਇਕੁ ਸਿਖੁ ਦੁਇ ਸਾਧ ਸੰਗੁ ਪੰਜੀਂ ਪਰਮੇਸਰੁ। (ਵਾਰ ੧੩:੧੯)

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਇਆ-

'ਗੁਰੂ ਵੀਹ ਵਿਸਵੇ, ਸੰਗਤ ਇੱਕੀ ਵਿਸਵੇ'

ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਗੌਰਵ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ-ਗੋਚਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਇਹ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਪੰਥ, ਜਿਸ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਪੱਕੀ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਇਕਾਈ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲੱਗ ਕੇ ਹੀ ਪੱਕੀ ਇਮਾਰਤ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਕੱਚੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਿਵੇਂ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਪੰਥ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਗੁਰਸਿੱਖ, ਗੁਰਮੁਖ, ਸੰਤ, ਸਾਧੂ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਜੋ ਲੱਛਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਪੰਥਕ ਹਸਤੀ ਦੀ ਅਸਲ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਨਾਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼, ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ:

- ਜਿਨ੍ਹਾ ਨ ਵਿਸਰੈ ਨਾਮੁ ਸੇ ਕਿਨੇਹਿਆ॥
ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਣਹੁ ਮੂਲਿ ਸਾਂਈ ਜੇਹਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੩੯੭)
- ਸੋਈ ਸੰਤੁ ਜਿ ਭਾਵੈ ਰਾਮ॥ ਸੰਤ ਗੋਬਿੰਦ ਕੈ ਏਕੈ ਕਾਮ॥ (ਪੰਨਾ ੮੬੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇਹ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ॥੧॥
ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ॥
ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ॥੨॥
ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ॥
ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੩)

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਹ ਕੀਤੇ ਹਨ:

ਜਾਗਤ ਜੋਤ ਜਪੈ ਨਿਸ ਬਾਸੁਰ, ਏਕ ਬਿਨਾ ਮਨ ਨੈਕ ਨ ਆਨੈ॥
ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸਜੈ ਬ੍ਰਤ, ਗੋਰ ਮੜੀ ਮਟ ਭੂਲਿ ਨ ਮਾਨੈ॥
ਤੀਰਥ ਦਾਨ ਦਇਆ ਤਪ ਸੰਜਮ, ਏਕ ਬਿਨਾ ਨਹ ਏਕ ਪਛਾਨੈ॥
ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਜਗੈ ਘਟ ਮੈ, ਤਬ ਖਾਲਸ ਤਾਂਹਿ ਨਖਾਲਸ ਜਾਨੈ॥

ਸੋ ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਜਾਂ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਥਕ ਹਸਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ ਨੇਕ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੀ 'ਪੰਥ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਉਹੋ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—

"ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਜਪਿਆ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਿਆ, ਦੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ, ਦੇਗ ਚਲਾਈ, ਤੇਗ ਵਾਹੀ, ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸੀਸ ਦਿੱਤੇ...."

ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਮਰਦ-ਏ-ਕਾਮਲ ਦਾ ਜੀਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਰੂਪ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਪੰਥ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ, ਆਪਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥ ਦੀ ਰੀਸ ਅਚੇਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਪਾਸੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਜੋਗੀ, ਤਿਆਗੀ, ਵੈਰਾਗੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅਪਸਾਰਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਵਿਕਾਸ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ ਇਕ ਵਧੀਆ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਵਰ੍ਹਾ ਲਾ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਮ ਛੋਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸੰਗਤ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਤਿ-ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ 'ਪੰਥ' ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਜਥਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਿਰਕਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਇਸੇ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਵਰਦਾਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ :

ਠਾਂਢਿ ਭਯੋ ਮੈ ਜੋਰਿ ਕਰਿ, ਬਚਨ ਕਹਾ ਸਿਰ ਨਜਾਇ॥
ਪੰਥ ਚਲੈ ਤਬ ਜਗਤ ਮੈ ਜਬ ਤੁਮ ਕਰਹੁ ਸਹਾਇ॥

ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮੌਜ ਤੇ ਫੌਜ ਕਿਹਾ ਹੈ:

ਖਾਲਸਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਫੌਜ।
ਪ੍ਰਗਟਯੋ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਕੀ ਮੌਜ।

ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਸਕਾਰਿਆ- ਸਵਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਾਜਿਆ। ਇਸ ਖਾਲਸਾ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਈ ਤੇ ਇਉਂ ਗੁਣਗੁਣਾਈ :

ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੋ ਰੂਪ ਹੈ ਖਾਸ।
ਖਾਲਸੇ ਮਹਿੰ ਹਉ ਕਰਉ ਨਿਵਾਸ।...
ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੋ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਰਾ।
ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੋ ਸਜਨ ਸੂਰਾ। *(ਸਰਬ ਲੋਹ)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿਚ ਹਲੂਲ ਹੋਈ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ, ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤਿਆਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਤਮਾਮ ਜਨਤਾ ਜੋਤਿ-ਜੁਗਤਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਪੰਥ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋਈ ਮੰਨ ਲਵੇ। ਉਸੇ ਥਾਂ ਆਪ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਦਿੰਦੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਰੁ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਤੀਜੋ ਬਰ ਬੀਰ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪੰਚਮ, ਤਿਨਹੁਂ ਬਿਠਾਯੋ ਦੇ ਕਰਿ ਧੀਰ।
ਗੁਰਤਾ ਅਰਪਨਿ ਲਗੇ ਖਾਲਸੇ, ਪੰਚ ਸਿੰਘ ਤਿੰਹ ਸੋਹਿੰ ਸਰੀਰ।
ਪੰਚਹੁਂ ਮਹਿੰ ਨਿਤ ਵਰਤਤਿ ਮੈਂ ਹੌਂ ਪੰਚ ਮਿਲਹਿੰ ਸੇ ਪੀਰਨ ਪੀਰ॥੨॥
ਗੁਰ ਘਰ ਕੀ ਮਿਰਜਾਦਾ ਪੰਚਹੁਂ, ਪੰਚਹੁ ਪਾਹੁਲ ਪੂਰਬ ਪੀਨ।
ਹੁਇ ਤਨਖਾਹੀਆ ਬਖਸ਼ਹਿੰ ਪੰਚਹੁਂ, ਪਾਹੁਲ ਦੇ ਮਿਲਿ ਪੰਚ ਪ੍ਰਬੀਨ।
ਲਖਹੁ ਪੰਚ ਕੀ ਬਡ ਬਡਿਆਈ, ਪੰਚ ਕਰਹਿੰ ਸੋ ਨਿਫਲ ਨ ਚੀਨ।
ਭੋਜਨ ਛਾਦਨ ਪੰਚਨ ਅਰਪਹਿੰ, ਅਰਜ਼ ਕਰਹਿੰ ਤਿਨ ਬਾਂਛਤਿ ਲੀਨ॥੩॥
ਇਮ ਪਾਂਚਨ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹਿ ਕੈ, ਤੀਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮਾ ਫਿਰਿ ਕਰਿ ਦੀਨਿ।
ਅਰਪੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਜਿਗਾ ਅਰੁ ਕਲਗੀ, ਨਿਜ ਕਰ ਤੇ ਸਿਰ ਬੰਧਨਿ ਕੀਨਿ।
ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਗਾਤਰੇ ਤਬਿ ਪਹਿਰਾਏ, ਕਟ ਕਸਾਇ ਕਰਿ ਬਿਲਮ ਬਿਹੀਨ।
ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਫਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਚੀਨ॥੪॥

(ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਯ, ਰੁਤ ੬, ਅਧਿਆਇ ੪੧)

ਇਕ ਮੌਕਾ ਫਿਰ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਨੂੰ ਤੀਰ ਨਾਲ ਨਮਸ਼ਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਜੋ ਆਖਦੀ ਹੈ, ਸੋਈ ਕੁਝ ਕਰਨਾ

ਹੈ। ਜੋਤਿ ਇਉਂ ਫ਼ੁਰਮਾ ਰਹੀ ਹੈ-

...ਗੋਰ ਮੜੀ ਮਟ ਭੂਲਿ ਨ ਮਾਨੈ॥

ਬਸ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਲੱਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਹੇ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਤਾ-ਮਾਸਾ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਰਹੇ।

ਇਹ ਸੀ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਘਾਲ ਕਿ ਆਚਰਣਕ ਉਸਾਰੀ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵੱਲ ਨਾ ਝਾਕਣਾ ਪਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਚੰਗਿਆੜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਣ ਜੋਗੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਇਹ ਜੋਤਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ; ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਅੰਦਰ ਵਰਤਦੀ ਦਿਖਾ ਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਘਟਨਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਏ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ :

ਜੁੱਧ ਜਿਤੇ ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਦਾਨ ਕਰੇ॥
ਅਘ ਅਉਘ ਟਰੇ ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਇਨਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਫੁਨ ਧਾਮ ਭਰੇ॥
ਇਨਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਵਿਦਿਆ ਲਈ, ਇਨਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਭ ਸਤ੍ਰ ਮਰੇ॥
ਇਨਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੇ ਸਜੇ ਹਮ ਹੈਂ, ਨਹੀਂ ਮੋ ਸੇ ਗਰੀਬ ਕ੍ਰੋਰ ਪਰੇ॥
ਸੇਵ ਕਰੀ ਇਨਹੀ ਕੀ ਭਾਵਤ, ਅਉਰ ਕੀ ਸੇਵ ਸੁਹਾਤ ਨ ਜੀ ਕੋ॥
ਦਾਨ ਦਯੋ ਇਨਹੀ ਕੋ ਭਲੋ ਅਰੁ ਆਨ ਕੋ ਦਾਨ ਨ ਲਾਗਤ ਨੀਕੋ॥
ਆਗੈ ਫਲੈ ਇਨਹੀ ਕੋ ਦਯੋ ਜਗ ਮੈ ਜਸੁ ਅਉਰ ਦਯੋ ਸਭ ਫੀਕੋ॥
ਮੌ ਗ੍ਰਿਹਿ ਮੈ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਸਿਰ ਲਉ ਧਨ ਹੈ ਸਭਹੀ ਇਨਹੀ ਕੋ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ, ਰਾਜ-ਜੋਗੀ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਦੇਗ-ਤੇਗ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਕਪੁਰਖੀ ਰਾਜ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਅਸਹਿ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ, ਪਰਵਾਰ ਵਿਛੋੜਿਆ, ਬੱਚੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ; ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਮਰ ਅਟੱਲਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਜਿਸ ਪੰਥ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਅਮਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ! ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਤੂੰ ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ? ਭੁਝੰਗੀ ਖਾਲਸਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ! ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਕੁਝ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀਆਂ! ਦਗ-ਦਗ ਕਰਦੀ ਭੱਠੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਜਗਮਗਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਚਿਹ ਮਰਦੀ ਕਿ ਅਖ਼ਗਰ ਖਮੋਸ਼ਾ ਕੁਨੀ॥
ਕਿ ਆਤਸ਼ ਦਮਾਂ ਰਾ ਬ ਦੌਰਾਂ ਕੁਨੀ॥ *(ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ)*

ਇਹ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦਾ ਜੁਆਲਾਮੁਖੀ ਜਿੱਥੇ ਨਿਮਾਣਿਆਂ-ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਦੁਰਜਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਢਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ

ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਪੰਚ ਕੌਂਸਲ, ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੀਵਾਲੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਜੁੜ ਕੇ ਜੋ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਥਕ ਫੈਸਲਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੀ।

ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਇਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ-

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੋਈ ਹੋਣਾ,
ਜੋ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਮੀਆਂ।

ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਮਹਾਨ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਥਾਪਣ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਜੂਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ। ਮੂਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹਨ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਇਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਦੇਹਧਾਰੀ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਇਸ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਤ੍ਰੈ-ਸੂਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ:

ਪੂਜਾ ਅਕਾਲ ਕੀ, ਪਰਚਾ ਸ਼ਬਦ ਕਾ, ਦੀਦਾਰ ਖਾਲਸੇ ਕਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ-ਮਿਸ਼ਨ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ, ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਬਾਰਨਾ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਿਸ਼ਨ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਚੱਲੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਰਦਾਸ ਹੈ-

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨੀਵਾ, ਮਤਿ ਉੱਚੀ, ਮਤਿ ਕਾ ਰਾਖਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ।

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਪੰਥ ਨੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਬੇਕ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਿਬੇਕ ਨੂੰ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਕਮਾਉਣਹਾਰ ਪੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੌਰਵ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਪੰਚੀ ਦੇਹਧਾਰੀ-ਗੁਰੂ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਥਕ ਗੌਰਵ 'ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਪ੍ਰਕਾਰੀ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵਿਉਂਤਦੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਸਿੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਹੈ।

■

ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਬਾਣੀ

-ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ 'ਸਭਯ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਾਇਕ, ਅਦਬ ਅਤੇ ਇਲਮ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਯਾਫਤਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ 'ਸਭਯਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬੈਠਣ-ਬੋਲਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਲਿਆਕਤ, ਭਲਮਣਸਊ, ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ, ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Culture, civilisation, decency, good, manners, civility, cultured conduct or behaviour, moral living ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਅਤਾ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਆਚਰਨ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਐਮਰਸਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਸੱਭਿਅਤਾ' ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਨ ਹੈ। ਗੰਭੀਰ ਆਚਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸੱਭਿਅਤਾ ਉੱਚੀ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।... ਉਚੇਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।" ਐਮਰਸਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲਈ ਆਚਰਨ, ਵਿੱਦਿਆ, ਸਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ, ਆਤਮਿਕ-ਜੀਵਨ, ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ, ਵਧੀਆ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ, ਸੰਚਾਰ-ਸਾਧਨ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ, ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੱਭਿਅਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖ ਇਕ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਅਤੇ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਡੀ ਕਦਮ-ਕਦਮ 'ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ, ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਦਿੱਸਦਾ ਰੂਪ 'ਸਾਬਤ-ਸੂਰਤ' ਅਤੇ ਦਸਤਾਰ ਹੈ। ਦਾੜ੍ਹੀ-ਕੇਸ ਰੱਖਣੇ, ਕੇਸਕੀ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਬਾਹਰੀ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਅਤੇ 'ਕੌਰ' ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਅਹਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਸਾਬਤ-ਸੂਰਤ ਭਾਵ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਣ ਸਬੰਧੀ

ਆਦੇਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਨਾਪਾਕ ਪਾਕੁ ਕਰਿ ਹਦੂਰਿ ਹਦੀਸਾ ਸਾਬਤ ਸੂਰਤਿ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰਾ॥
(ਪੰਨਾ ੧੦੮੪)

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਖੂਬੁ ਤੇਰੀ ਪਗਰੀ ਮੀਠੇ ਤੇਰੇ ਬੋਲ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੨੭)*

ਕੰਘਾ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਪੱਖੋਂ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਬੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਕੰਘਾ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਕੋਲ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੂੜੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਹੈ।

ਕੜਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕੜੇ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਕਛਹਿਰਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਇਕ ਉੱਤਮ ਬਸਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਤ-ਸਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਕਿਰਪਾਨ ਸਵੈ-ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਅਣਖ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਨਿਤਨੇਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਤਨੇਮ ਕਿਸੇ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਹੀ ਇਸ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗੁਣਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਾਰੇ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

- ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਏ ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
ਉਦਮੁ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਪਰਭਾਤੀ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰਿ ਨਾਵੈ॥
ਉਪਦੇਸਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪੈ ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਦੋਖ ਲਹਿ ਜਾਵੈ॥
ਫਿਰਿ ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ॥
(ਪੰਨਾ ੩੦੫)

- ਫਰੀਦਾ ਪਿਛਲ ਰਾਤਿ ਨ ਜਾਗਿਓਹਿ ਜੀਵਦੜੋ ਮੁਇਓਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੮੩)*

ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਗੁਣ ਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਅਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਪਿਰਟ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ' ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੩ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

'Symbolism is dead if the feeling is absent, and if feeling is there, it cannot live without creating its own clay. To think of a genuine religious feeling without its cherished symbolism is to think

of a soul without a body.'

ਭਾਵ ਜੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਭੌਤਿਕ ਦੇਹ ਸਿਰਜੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਕਿਸੇ ਸ਼ੁੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚਣਾ ਇੰਵ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ।

ਵਿਚਾਰ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਵੇ, ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਰਨੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਇਉਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ:

- *ਜਹ ਕਰਣੀ ਤਹ ਪੂਰੀ ਮਤਿ॥ ਕਰਣੀ ਬਾਝਹੁ ਘਟੇ ਘਟਿ॥* *(ਪੰਨਾ ੨੫)*
- *ਸਚੀ ਰਹਤ ਸਚਾ ਸੁਖੁ ਪਾਏ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੩੪੩)*
- *ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)*

ਉਪਰੋਕਤ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਖਾਣ ਲਈ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਲਈ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ।

ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਹੋਰ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਕੁਰੱਖਤ ਜਾਂ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬੋਲ-ਚਾਲ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹਨ:

- *ਨਾਨਕ ਫਿਕੈ ਬੋਲਿਐ ਤਨੁ ਮਨੁ ਫਿਕਾ ਹੋਇ॥* *(ਪੰਨਾ ੪੭੩)*
- *ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਣੁ ਝਖਣੁ ਹੋਇ॥* *(ਪੰਨਾ ੬੬੧)*
- *ਗੰਢੁ ਪਰੀਤੀ ਮਿਠੇ ਬੋਲ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੪੩)*
- *ਜਿਥੈ ਬੋਲਣਿ ਹਾਰੀਐ ਤਿਥੈ ਚੰਗੀ ਚੁਪ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੪੯)*
- *ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਝੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ॥* *(ਪੰਨਾ ੪੮੮)*

ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਗਰੀਬ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਜਨਬੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁੱਖਾ ਬੋਲਣਾ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਰਸ ਲੈਣ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਦਤ ਵੀ ਸਾਡੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਇਕ ਆਮ ਆਦਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਿੱਠਬੋਲੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ-ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ, ਗਾਉਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਹੀ ਸ਼ੋਭਦੀ

ਹੈ। ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਕੌੜੇਪਨ ਤੋਂ ਬੋਲਚਾਲ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੧੬)

ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਮਤਿ ਦੂਰਿ ਹੋਇ ਬਰਲੁ ਪਵੈ ਵਿਚਿ ਆਇ॥
ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਨ ਪਛਾਣਈ ਖਸਮਹੁ ਧਕੇ ਖਾਇ॥
ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਖਸਮੁ ਵਿਸਰੈ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥
ਝੂਠਾ ਮਦੁ ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਚਈ ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੫੫੪)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੇ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੰਮਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਮੰਗਣੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇ; ਸ਼ਰਾਬ ਜੱਗਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਵਾਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ, ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਰ-ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਦਲੇਰੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਰਮਤਾਈ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਹ ਨਰ-ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੱਚ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਂਞ ਹੀ ਲੜਾਈ-ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ, ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪੀ ਕੇ, ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰ ਕੇ, ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਇਹ ਗੁਣ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਵਿਗੜਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਅਕਸ ਮਾੜਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਰਮਤਾਈ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੂਰਮਤਾਈ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

– ਨਾਨਕ ਸੋ ਸੂਰਾ ਵਰੀਆਮੁ ਜਿਨਿ ਵਿਚਹੁ ਦੁਸਟੁ ਅਹੰਕਰਣੁ ਮਾਰਿਆ॥

(ਪੰਨਾ ੮੬)

– ਜਾ ਕਉ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਲਾਗੋ ਇਸੁ ਜੁਗ ਮਹਿ ਸੋ ਕਹੀਅਤ ਹੈ ਸੂਰਾ॥(ਪੰਨਾ ੬੭੯)

– ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੦੫)

ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਹਰੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਲੜਨਾ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਮਤਾਈ ਹੈ। ਪੰਜ ਚੋਰਾਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਲੜਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਲੇਰੀ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਾਦਾ-ਚੰਗਿਆਈਆਂ, ਮਿੱਠਤ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸੇਵਾ, ਖਿਮਾ, ਦਇਆ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ-ਪਾਸੜ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ, ਲੜਾਈ ਜਾਂ ਈਰਖਾ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 'ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ' ਵਾਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਗਵਾਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਲਿਆਕਤ, ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਅਤੇ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਦੇ ਗੁਣ ਇਹੀ ਬਿਆਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਅਚੰਭੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉੱਚਤਮ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਉੱਚਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਉੱਚਤਮ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਰਾਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਦਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਦਾ ਦਰਜਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ, ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸੱਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਮਾਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਜ਼ੂਲ-ਖਰਚੀ ਅਤੇ ਵਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਓਟ-ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਮ ਨੂੰ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਰਜ਼ੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਕੇ ਮੰਗਣੀ-ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕਾਰਾਂ, ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਫਜ਼ੂਲ-ਖਰਚੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧੀਆਂ ਵੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਗੀਆਂ। ਕੰਨਿਆਂ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੇ ਪਾਪ ਸਾਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਸੱਭਿਅਕ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਸਾਡੀ ਧੀ ਅਤੇ ਭੈਣ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘਾਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੩)*

ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਖਾਣ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ੂਨ ਪੀਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਜੀ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ- ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਵਿਹਲੜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ- ਕਮਾਈ ਦੀ ਲੁੱਟ ਜਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਖਾਣ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- *ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ॥* *(ਪੰਨਾ ੧੪੧)*
- *ਜੇ ਰਤੁ ਲਗੈ ਕਪੜੈ ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ॥*
  ਜੋ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲੁ ਚੀਤੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੦)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਸਿਤਾਰੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਹਬ, ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਸਥਾਨ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਪਰਖ ਤਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ:

ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੨)*

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਇੱਕੋ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹੂੰ ਮਹਿ ਏਕੈ ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੩)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੱਟੜਵਾਦ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਨਸਲ-ਭੇਦ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਦੱਸ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਜਨਮ, ਮੌਤ, ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਮਾਡਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਣ ਸਕੇ। ਸਾਦਗੀ, ਸੰਜਮ, ਕਿਰਤ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਆਦਿ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਦੌੜ, ਫੈਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਆਲਸ, ਐਸ਼ਪ੍ਰਸਤੀ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਜਿਹੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ!

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ

-ਸ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ'

ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਇੱਕਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਧਰਮ ਰੱਬੀ ਅਹਿਸਾਸ, ਜੀਵ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੀਵ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਦਖਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਨਾ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਆਪੇ ਹੀ ਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਗਤ-ਸੁਧਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ "ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਏਕੋ ਹੈ॥ ਏਕੋ ਹੈ ਭਾਈ ਏਕੋ ਹੈ॥" ਕਹਿ ਕੇ ਇੱਕੋ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਮਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁੱਟ-ਬੰਦੀਆਂ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇੱਕੋ ਨਵੇਂ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪੰਥਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ?

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ? ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਸੂਲ-ਈਸ਼ਵਰ ਇਕ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ॥
ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ॥੧॥ (ਪੰਨਾ ੬੮੪)

ਦੂਜੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਜੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਇੱਕੋ ਨੂਰ ਦੀ ਉਪਜ ਨਿਪਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ॥
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ॥੧॥
ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ॥
ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਮਾਟੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤਿ ਕਰਿ ਸਾਜੀ ਸਾਜਨਹਾਰੈ॥
ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਮਾਟੀ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਕੁੰਭਾਰੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੪੯-੫੦)

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਨੇਕਤਾ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ "ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਇਕੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ਸਿਝਸੀ' ਦੱਸ ਕੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ

ਅਨੇਕਤਾ ਜਾਂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬਦਫੈਲੀ ਗੈਬਾਨਾ ਖਸਮੁ ਨ ਜਾਣਈ॥ ਸੋ ਕਹੀਐ ਦੇਵਾਨਾ ਆਪੁ ਨ ਪਛਾਣਈ॥
ਕਲਹਿ ਬੁਰੀ ਸੰਸਾਰਿ ਵਾਦੇ ਖਪੀਐ॥ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਵੇਕਾਰਿ ਭਰਮੇ ਪਚੀਐ॥
ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਇਕੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ਸਿਝਸੀ॥ ਕੁਫਰ ਗੋਅ ਕੁਫਰਾਣੈ ਪਇਆ ਦਝਸੀ॥
ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਸੁਬਹਾਨੁ ਸਚਿ ਸਮਾਈਐ॥ ਸਿਝੈ ਦਰਿ ਦੀਵਾਨਿ ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ॥
(ਪੰਨਾ ੧੪੨)

ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੜੀ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਕੇ ਉਘੇੜਦੇ ਹਨ:

ਕੇਤੇ ਕਹਹਿ ਵਖਾਣ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਾਵਣਾ॥
ਵੇਦ ਕਹਹਿ ਵਖਿਆਣ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਵਣਾ॥
ਪੜਿਐ ਨਾਹੀ ਭੇਦੁ ਬੁਝਿਐ ਪਾਵਣਾ॥
ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਕੈ ਭੇਖਿ ਕਿਸੈ ਸਚਿ ਸਮਾਵਣਾ॥
ਸਚਾ ਪੁਰਖੁ ਅਲਖੁ ਸਬਦਿ ਸੁਹਾਵਣਾ॥
ਮੰਨੇ ਨਾਉ ਬਿਸੰਖ ਦਰਗਹ ਪਾਵਣਾ॥
ਖਾਲਕ ਕਉ ਆਦੇਸੁ ਢਾਢੀ ਗਾਵਣਾ॥
ਨਾਨਕ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੁ ਮੰਨਿ ਵਸਾਵਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੮)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਖਟੁ ਦਰਸਨੁ ਵਰਤੈ ਵਰਤਾਰਾ॥
ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸਨੁ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ॥੧॥
ਗੁਰ ਕੈ ਦਰਸਨਿ ਮੁਕਤਿ ਗਤਿ ਹੋਇ॥
ਸਾਚਾ ਆਪਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਸੋਇ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦-੬੧)

ਸਮਾਜਿਕ ਫੁੱਟ, ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਕਲੰਕ:

ਚਾਰ ਵਰਨ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ) ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਝਮੇਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਜਗਤ-ਸੁਧਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਇਸ ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਜਨ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਚਲ ਤੋਂ ਇਹ ਧੱਬਾ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਜਤਨ ਇਹ ਹੁਕਮੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ:

– ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ॥ ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩)
– ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫)
– ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ॥

ਮਹੁਰਾ ਹੋਵੈ ਹਥਿ ਮਰੀਐ ਚਖੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨)

- ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੩੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਤਸ਼ਰੀਹ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ:

ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰੀਅਹੁ ਕੋਈ॥ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹੋਈ॥੧॥
ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰਿ ਮੂਰਖ ਗਵਾਰਾ॥ ਇਸੁ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤੁ ਵਿਕਾਰਾ॥
(ਪੰਨਾ ੧੧੨੭-੧੧੨੮)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਕਰੜੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੁ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ॥੧॥...
ਜੌ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਹਮਣੀ ਜਾਇਆ॥ ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ॥੨॥
ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦ॥ ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੂ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ॥੩॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ॥੪॥੭॥
(ਪੰਨਾ ੩੨੪-੩੨੫)

ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਇੱਕੋ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ॥
ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡੁ ਪਰਾਨ॥੪॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਥਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ:

ਐਸੇ ਜਨ ਵਿਰਲੇ ਜਗ ਅੰਦਰਿ ਪਰਖਿ ਖਜਾਨੈ ਪਾਇਆ॥
ਜਾਤਿ ਵਰਨ ਤੇ ਭਏ ਅਤੀਤਾ ਮਮਤਾ ਲੋਭੁ ਚੁਕਾਇਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੪੫)

ਜਾਤ-ਵਰਨ ਦੇ ਇਸ ਝਮੇਲੇ ਦਾ ਕਤਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੋਗ ਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡ:

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਫਿਰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਜੋ ਜਨ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਕੰਧ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਘਟਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਡਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੇ ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ, ਬਾਲਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੰਞੂ ਸੰਸਕਾਰ, ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਗਨ-ਅਪਸਗਨ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਬਲਿਦਾਨ ਤੇ ਯੱਗ ਕਰਮ ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਹਾਂਵਾਕ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਮਨਨ ਕਰਨਯੋਗ ਹਨ:

੧. ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿਅਰਥ ਹਨ:

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਵਰ ਕ੍ਰਿਆ ਬਿਰਥੇ॥
ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਕਰਮ ਕਮਾਣੇ ਇਹਿ ਓਰੈ ਮੂਸੇ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਬਰਤ ਨੇਮ ਸੰਜਮ ਮਹਿ ਰਹਤਾ ਤਿਨ ਕਾ ਆਢੁ ਨ ਪਾਇਆ॥
ਆਗੈ ਚਲਣੁ ਅਉਰੁ ਹੈ ਭਾਈ ਊੰਹਾ ਕਾਮਿ ਨ ਆਇਆ॥੧॥
ਤੀਰਥਿ ਨਾਇ ਅਰੁ ਧਰਨੀ ਭ੍ਰਮਤਾ ਆਗੈ ਠਉਰ ਨ ਪਾਵੈ॥
ਊਹਾ ਕਾਮਿ ਨ ਆਵੈ ਇਹ ਬਿਧਿ ਓਹੁ ਲੋਗਨ ਹੀ ਪਤੀਆਵੈ॥੨॥
ਚਤੁਰ ਬੇਦ ਮੁਖ ਬਚਨੀ ਉਚਰੈ ਆਗੈ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਈਐ॥
ਬੂਝੈ ਨਾਹੀ ਏਕੁ ਸੁਧਾਖਰੁ ਓਹੁ ਸਗਲੀ ਝਾਖ ਝਖਾਈਐ॥੩॥ *(ਪੰਨਾ ੨੧੬)*

੨. ਸੂਤਕ ਪਾਤਕ ਦਾ ਖੰਡਨ:

ਜੇ ਕਰਿ ਸੂਤਕੁ ਮੰਨੀਐ ਸਭ ਤੈ ਸੂਤਕੁ ਹੋਇ॥
ਗੋਹੇ ਅਤੈ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ॥
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥
ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ॥
ਸੂਤਕੁ ਕਿਉ ਕਰਿ ਰਖੀਐ ਸੂਤਕੁ ਪਵੈ ਰਸੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਸੂਤਕੁ ਏਵ ਨ ਉਤਰੈ ਗਿਆਨੁ ਉਤਾਰੇ ਧੋਇ॥੧॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੨)*

੩. ਸਗਨ-ਅਪਸਗਨਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ:

- ਜਬ ਆਪਨ ਆਪੁ ਆਪਿ ਉਰਿ ਧਾਰੈ॥
ਤਉ ਸਗਨ ਅਪਸਗਨ ਕਹਾ ਬੀਚਾਰੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੯੧)*
- ਸਗੁਨ ਅਪਸਗੁਨ ਤਿਸ ਕਉ ਲਗਹਿ ਜਿਸੁ ਚੀਤਿ ਨ ਆਵੈ॥
ਤਿਸੁ ਜਮੁ ਨੇੜਿ ਨ ਆਵਈ ਜੋ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਭਾਵੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੦੧)*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ਤਸ਼ਰੀਹ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ 'ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਸਉਣ ਸਗੁਨ ਵੀਚਾਰਣੇ ਨਉ ਗ੍ਰਿਹ ਬਾਰਹ ਰਾਸਿ ਵੀਚਾਰਾ।
ਕਾਮਣ ਟੂਣੇ ਅਉਸੀਆ ਕਣਸੋਈ ਪਾਸਾਰ ਪਸਾਰਾ।
ਗਦਹੁ ਕੁਤੇ ਬਿਲੀਆ ਇਲ ਮਲਾਲੀ ਗਿੱਦੜ ਛਾਰਾ।
ਨਾਰਿ ਪੁਰਖੁ ਪਾਣੀ ਅਗਨਿ ਛਿਕ ਪਦ ਹਿਡਕੀ ਵਰਤਾਰਾ।
ਥਿਤਿ ਵਾਰ ਭਦ੍ਰਾ ਭਰਮ ਦਿਸਾਸੂਲ ਸਹਸਾ ਸੈਸਾਰਾ।
ਵਲਛਲ ਕਰਿ ਵਿਸਵਾਸ ਲਖ ਬਹੁ ਚੁਖੀ ਕਿਉ ਰਵੈ ਭਤਾਰਾ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ॥ *(ਵਾਰ ੫:੮)*

ਸੋ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਵੀ ਫੋਕਟ ਕਰਮਕਾਂਡ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ।

ਵਿਹਾਰ ਸੁਧਾਰ:

ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਏ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲਓ ਨਿਰੋਲ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰਕ

ਪੱਖ। ਇਸ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਵਿਆਹ, ਦਾਜ-ਦਹੇਜ, ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਛੁਹਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਅਮੋਲਕ ਨਸੀਹਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:

੧. ਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ :

ਸੁਣਿ ਮੁੰਧੇ ਹਰਣਾਖੀਏ ਗੂੜਾ ਵੈਣੁ ਅਪਾਰੁ॥
ਪਹਿਲਾ ਵਸਤੁ ਸਿਞਾਣਿ ਕੈ ਤਾਂ ਕੀਚੈ ਵਾਪਾਰੁ॥
ਦੋਹੀ ਦਿਚੈ ਦੁਰਜਨਾ ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਕੂੰ ਜੈਕਾਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਦੋਹੀ ਸਜਣ ਮਿਲਨਿ ਲਹੁ ਮੁੰਧੇ ਵੀਚਾਰੁ॥
ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੀਜੈ ਸਜਣਾ ਐਸਾ ਹਸਣੁ ਸਾਰੁ॥
ਤਿਸ ਸਉ ਨੇਹੁ ਨ ਕੀਚਈ ਜਿ ਦਿਸੈ ਚਲਣਹਾਰੁ॥
ਨਾਨਕ ਜਿਨ੍ਹੀ ਇਵ ਕਰਿ ਬੁਝਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੧੦)*

੨. ਵਿਆਹ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼:

ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਰੇ ਬਾਬੁਲਾ ਹਰਿ ਦੇਵਹੁ ਦਾਨੁ ਮੈ ਦਾਜੋ॥
ਹਰਿ ਕਪੜੋ ਹਰਿ ਸੋਭਾ ਦੇਵਹੁ ਜਿਤੁ ਸਵਰੈ ਮੇਰਾ ਕਾਜੋ॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਭਗਤੀ ਕਾਜੁ ਸੁਹੇਲਾ ਗੁਰਿ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦਾਨੁ ਦਿਵਾਇਆ॥
ਖੰਡਿ ਵਰਭੰਡਿ ਹਰਿ ਸੋਭਾ ਹੋਈ ਇਹੁ ਦਾਨੁ ਨ ਰਲੈ ਰਲਾਇਆ॥
ਹੋਰਿ ਮਨਮੁਖ ਦਾਜੁ ਜਿ ਰਖਿ ਦਿਖਾਲਹਿ ਸੁ ਕੂੜੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਕਚੁ ਪਾਜੋ॥
ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਮੇਰੇ ਬਾਬੁਲਾ ਹਰਿ ਦੇਵਹੁ ਦਾਨੁ ਮੈ ਦਾਜੋ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੯)*

੩. ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਵਕੜੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪਤੀ ਦਾ ਸਨੇਹ-ਭਾਵ ਤੇ ਡਰ:

- ਡੂੰਗਰੁ ਦੇਖਿ ਡਰਾਵਣੋ ਪੇਈਅੜੈ ਡਰੀਆਸੁ॥
ਊਚਉ ਪਰਬਤੁ ਗਾਖੜੋ ਨਾ ਪਉੜੀ ਤਿਤੁ ਤਾਸੁ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਤਰਿ ਜਾਣਿਆ ਗੁਰਿ ਮੇਲੀ ਤਰੀਆਸੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੩)*

- ਪੇਈਅੜੈ ਜਗਜੀਵਨੁ ਦਾਤਾ ਮਨਮੁਖਿ ਪਤਿ ਗਵਾਈ॥
ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋ ਮਗੁ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੇ ਠਉਰ ਨ ਕਾਈ॥
ਹਰਿ ਸੁਖਦਾਤਾ ਮਨਿ ਨਹੀ ਵਸਿਆ ਅੰਤਿ ਗਇਆ ਪਛੁਤਾਈ॥੪॥
ਪੇਈਅੜੈ ਜਗਜੀਵਨੁ ਦਾਤਾ ਗੁਰਮਤਿ ਮੰਨਿ ਵਸਾਇਆ॥
ਅਨਦਿਨੁ ਭਗਤਿ ਕਰਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਹਉਮੈ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਇਆ॥
ਜਿਸੁ ਸਿਉ ਰਾਤਾ ਤੈਸੋ ਹੋਵੈ ਸਚੇ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੫)*

- ਪੇਈਅੜੈ ਸਹੁ ਸੇਵਿ ਤੂੰ ਸਾਹੁਰੜੈ ਸੁਖਿ ਵਸੁ॥
ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਚਜੁ ਅਚਾਰੁ ਸਿਖੁ ਤੁਧੁ ਕਦੇ ਨ ਲਗੈ ਦੁਖੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੦)*

ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਖ਼ਿਮਾ ਦੇ ਗੁਣ:

ਪ੍ਰਸ਼ਨ- *ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਕਵਣੁ ਗੁਣੁ ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ॥*

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੋ ਹਉ ਕਰੀ ਜਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ॥

ਉੱਤਰ- *ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣੁ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ॥*

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)*

ਬਤੀਹ ਸੁਲੱਖਣੀ ਇਸਤਰੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੋਣ:

ਬਤੀਹ ਸੁਲਖਣੀ ਸਚੁ ਸੰਤਤਿ ਪੂਤ॥ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਸੁਘੜ ਸਰੂਪ॥
ਇਛ ਪੂਰੇ ਮਨ ਕੰਤ ਸੁਆਮੀ॥ ਸਗਲ ਸੰਤੋਖੀ ਦੇਰ ਜੇਠਾਨੀ॥੩॥
ਸਭ ਪਰਵਾਰੈ ਮਾਹਿ ਸਰੇਸਟ॥ ਮਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਰ ਜੇਸਟ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਗ੍ਰਿਹੁ ਜਿਤੁ ਪ੍ਰਗਟੀ ਆਇ॥ ਜਨ ਨਾਨਕ ਸੁਖੇ ਸੁਖਿ ਵਿਹਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੩੭੧)

ਚੰਗੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਇਹੋ ਗੁਣ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸਤਰੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਤੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ:

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਤੇ ਇਸਤਰੀਬ੍ਰਤ ਧਰਮ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸੂਹੀ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰਸਮ ਦਾ ਪਰਦਾ ਚਾਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੁਕਮ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨ੍ਹਿ॥
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨ੍ਹਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨ੍ਹਿ॥੧॥
ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨ੍ਹਿ॥
ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮ੍ਹਾਲੰਨ੍ਹਿ॥੨॥
ਕੰਤਾ ਨਾਲਿ ਮਹੇਲੀਆ ਸੇਤੀ ਅਗਿ ਜਲਾਹਿ॥
ਜੇ ਜਾਣਹਿ ਪਿਰੁ ਆਪਣਾ ਤਾ ਤਨਿ ਦੁਖ ਸਹਾਹਿ॥
ਨਾਨਕ ਕੰਤ ਨ ਜਾਣਨੀ ਸੇ ਕਿਉ ਅਗਿ ਜਲਾਹਿ॥
ਭਾਵੈ ਜੀਵਉ ਕੈ ਮਰਉ ਦੂਰਹੁ ਹੀ ਭਜਿ ਜਾਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੮੭)*

ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ:

ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਚੋਰੀ, ਯਾਰੀ, ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ, ਜੂਏਬਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਔਗੁਣ ਬਹੁਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਰੋਗ ਬਣ ਕੇ ਚੰਮੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-

੧. ਚੋਰੀ ਤੇ ਠੱਗੀ ਕਿਉਂ ਬੁਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਤ੍ਰਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

- ਚੋਰ ਕੀ ਹਾਮਾ ਭਰੇ ਨ ਕੋਇ॥ ਚੋਰੁ ਕੀਆ ਚੰਗਾ ਕਿਉ ਹੋਇ॥
ਸੁਣਿ ਮਨ ਅੰਧੇ ਕੁਤੇ ਕੂੜਿਆਰ॥ ਬਿਨੁ ਬੋਲੇ ਬੂਝੀਐ ਸਚਿਆਰ॥
ਚੋਰੁ ਸੁਆਲਿਉ ਚੋਰੁ ਸਿਆਣਾ॥ ਖੋਟੇ ਕਾ ਮੁਲੁ ਏਕੁ ਦੁਗਾਣਾ॥

ਜੇ ਸਾਥਿ ਰਖੀਐ ਦੀਜੈ ਰਲਾਇ॥ ਜਾ ਪਰਖੀਐ ਖੋਟਾ ਹੋਇ ਜਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੬੬੨)

- ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ॥
ਅਗੈ ਵਸਤੁ ਸਿਞਾਣੀਐ ਪਿਤਰੀ ਚੋਰ ਕਰੇਇ॥
ਵਢੀਅਹਿ ਹਥ ਦਲਾਲ ਕੇ ਮੁਸਫੀ ਏਹ ਕਰੇਇ॥
ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੨)*

(੨) ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਚੋਰੀ-ਯਾਰੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਐਬ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਐਬ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

- ਮਾਣਸੁ ਭਰਿਆ ਆਣਿਆ ਮਾਣਸੁ ਭਰਿਆ ਆਇ॥
ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਮਤਿ ਦੂਰਿ ਹੋਇ ਬਰਲੁ ਪਵੈ ਵਿਚਿ ਆਇ॥
ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਨ ਪਛਾਣਈ ਖਸਮਹੁ ਧਕੇ ਖਾਇ॥
ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਖਸਮੁ ਵਿਸਰੈ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥
ਝੂਠਾ ਮਦੁ ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਚਈ ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੫੪)*
- ਇਤ ਮਦਿ ਪੀਤੈ ਨਾਨਕਾ ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਅਹਿ ਬਿਕਾਰ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੫੩)*

ਚੋਰੀ, ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅਗਲਾ ਐਬ ਹੈ ਯਾਰੀ ਅਥਵਾ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਗਮਨ। ਇਸ ਲਾਹਨਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਦੇ ਅੱਕ, ਨਿੰਮ ਤੇ ਤੁੰਮੇ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਨੁਕਸ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

- ਪਲਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦੇਖਿ ਭੂਲੋ ਆਕ ਨੀਮ ਕੋ ਤੂੰਮਰੁ॥
ਜੈਸਾ ਸੰਗੁ ਬਿਸੀਅਰ ਸਿਉ ਹੈ ਰੇ ਤੈਸੋ ਹੀ ਇਹੁ ਪਰ ਗ੍ਰਿਹੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੦੩)*
- ਪਰ ਤ੍ਰਿਅ ਰਾਵਣਿ ਜਾਹਿ ਸੇਈ ਤਾ ਲਾਜੀਅਹਿ॥
ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਹਿਰਹਿ ਪਰ ਦਰਬੁ ਛਿਦ੍ਰ ਕਤ ਢਾਕੀਅਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੬੨)*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੂਏਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਵੀ ਚੋਰੀ-ਯਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਜੂਏਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਝੱਸ ਵਿਚ ਦਰੋਪਤੀ ਸਮੇਤ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ-ਰਾਣਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੂਹਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੂਹਣੀਆਂ ਕਟਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ ਜਗਤ-ਸੁਧਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸਰਬਨਾਸ਼ ਦਾ ਖਾਕਾ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਗੈਵਰ ਹੈਵਰ ਕੰਚਨ ਸੁਤ ਨਾਰੀ॥
ਬਹੁ ਚਿੰਤਾ ਪਿੜ ਚਾਲੈ ਹਾਰੀ॥
ਜੂਐ ਖੇਲਣੁ ਕਾਚੀ ਸਾਰੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੨੨੨)*

ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਬਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਗ਼ ਲਾ ਕੇ ਕੁਲ ਦੇ ਕਲੰਕ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:

ਦਾਗ ਦੋਸ ਮੁਹਿ ਚਲਿਆ ਲਾਇ॥ ਦ੍ਰਗਹ ਬੈਸਣ ਨਾਹੀ ਜਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੬੨)*

'ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮੰਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਅੰਧੀ ਕੰਮੀ ਅੰਧੁ ਮਨੁ ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਤਨੁ ਅੰਧੁ॥
ਚਿਕੜਿ ਲਾਇਐ ਕਿਆ ਥੀਐ ਜਾਂ ਤੁਟੈ ਪਥਰ ਬੰਧੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੭)

ਜਨ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੋ ਨੁਕਤੀਆ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੂੜ-ਕਪਟ ਤੋਂ ਬਚੋ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਚ ਬੋਲੋ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ ਚੱਲੋ, ਪਰਸਪਰ ਕਲਹ ਜਾਂ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਨਾ ਕਰੋ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਹੋ, ਮੰਦਾ-ਫਿੱਕਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਕਹੋ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਉਚਿਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੋ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਓ, ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਪਣਾਓ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਿਮਰਤਾ ਰੱਖੋ, ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਗੁਰ-ਸਿਖਿਆ ਉਤੇ ਮਨ, ਬਚਨ, ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਅਮਲੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੋ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

੧. ਸੱਚਾ ਮਾਰਗ :

- ਸਚੈ ਮਾਰਗਿ ਚਲਦਿਆ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੬)
- ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨)

੨. ਕਲਹ ਬੁਰੀ ਹੈ:

ਕਲਹਿ ਬੁਰੀ ਸੰਸਾਰਿ ਵਾਦੇ ਖਪੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨)

੩. ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਬੋਲੋ:

ਬਹੁਤਾ ਬੋਲਣੁ ਝਖਣੁ ਹੋਇ॥ ਵਿਣੁ ਬੋਲੇ ਜਾਣੈ ਸਭੁ ਸੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੧)

੪. ਹਉਮੈ (ਅਹੰਕਾਰ) ਨਾ ਕਰੋ:

- ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ॥ (ਪੰਨਾ ੫੬੦)
- ਜੋ ਜੋ ਕਰਤੇ ਅਹੰਮੇਉ ਝੜਿ ਧਰਤੀ ਪੜਤੇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੧੨)
- ਊਚਾ ਚੜੈ ਸੁ ਪਵੈ ਪਇਆਲਾ॥ ਧਰਨਿ ਪੜੈ ਤਿਸੁ ਲਗੈ ਨ ਕਾਲਾ॥ (ਪੰਨਾ ੩੨੪)

੫. ਮੰਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਕਹੋ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਓ:

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ॥
ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ॥
ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ॥
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

੬. ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ :

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਛੁਟਿਆਇਆ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂ ਭੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਅਥਵਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਤੇ ਜਨ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਪਾਲਣਹਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਚਿਆਇਆ ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥
ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥
ਭੰਡਹੁ ਹੀ ਭੰਡੁ ਊਪਜੈ ਭੰਡੈ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥
ਨਾਨਕ ਭੰਡੈ ਬਾਹਰਾ ਏਕੋ ਸਚਾ ਸੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੩)*

ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਵਡੱਪਣ ਸਿਰਫ਼ ਕਥਨੀ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ 'ਪਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਡੱਪਣ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕੁਲਾਂ ਮਾਤ੍ਰਿਵੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ, ਪਿਤ੍ਰਿਵੰਸ਼ ਜਾਂ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਡੱਪਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਟਾਂਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੇਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ

-ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀ-ਵਿਕਾਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਭਾਵ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਏਕਤਾ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਏਕਤਾ ਧਾਰਮਿਕ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਪਰਉਪਕਾਰਤਾ, ਕਿਰਤ, ਨਾਮ ਜਪਣ, ਵੰਡ ਛਕਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੰਚ-ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਕ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਪਸਰੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪ' ਕਹਿ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਰੱਬ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੱਬ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਭਲਾ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਭਲਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਤਾਂ ਇਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਤੇ ਕੋਈ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅਰਥ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ 'ਹਾਂ' ਪਰੰਤੂ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

ਧਨੁ ਧਨੁ ਹਰਿ ਗਿਆਨੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ
ਜਿਨਿ ਵੈਰੀ ਮਿਤ੍ਰੁ ਹਮ ਕਉ ਸਭ ਸਮ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਦਿਖਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੯੪)*

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ-ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਊਚ-ਨੀਚ ਤੇ ਗਰੀਬ-ਅਮੀਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਥਿਊਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਨਾਲੋਂ ਕਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭੈੜਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੀਚ ਤੇ ਮਾੜਾ ਹੈ:

- ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ ਨ ਪੂਛਹੁ ਜਾਤੀ ਆਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੪੯)*
- ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੩੦)*

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ। ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਹੈ। ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾਵਾਂ ਵੀ ਉਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਰਬ- ਸਮਰੱਥ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਭਾਵ ਸਿਮਰਿਆ ਜਾਵੇ:

- ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੧੧)*

- ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੨)*

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦੂਈ-ਦਵੈਤ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਮੇਰ-ਤੇਰ ਭਾਵ 'ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੇਰਾ ਹੈ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਦੇ ਬੁੱਝਣ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੇ ਦੋਖੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ। ਸਿੱਖ, ਸੇਵਕ ਖਸਮ ਦਾ ਬੰਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਮੇਰਾ ਤੇਰਾ ਜਾਨਤਾ ਤਬ ਹੀ ਤੇ ਬੰਧਾ॥
ਗੁਰਿ ਕਾਟੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤਬ ਛੁਟਕੇ ਫੰਧਾ॥...
ਨਾ ਕੋ ਦੁਸਮਨੁ ਦੋਖੀਆ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੰਦਾ॥
ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਕੋ ਨਾਨਕ ਖਸਮੈ ਬੰਦਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੦੦)*

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੈ:

ਗੁਰ ਦਰਸਨਿ ਉਧਰੈ ਸੰਸਾਰਾ॥ ਜੇ ਕੋ ਲਾਏ ਭਾਉ ਪਿਆਰਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੬੧)*

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇੱਕ ਹੈ ਸਭ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਲਈ ਸਭ ਸਾਂਝੇ ਭਾਵ ਬਰਾਬਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਤੱਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਬਾਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ॥ ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ॥...
ਸਭੁ ਕੋ ਆਸੈ ਤੇਰੀ ਬੈਠਾ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰਹੈ ਵੁਠਾ॥
ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੭)*

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲਿਤਾੜੇ ਤੇ ਪਛਾੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਕਥਿਤ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਹੰਕਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਭ ਨਾਲ ਭਰਾਤਰੀ-ਭਾਵ ਨਾਲ

ਵਰਤਾਓ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਪਰ ਪਰਖੀ ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਰੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਸਭ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ, ਕਿੱਤਾ, ਖਿੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸੀ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕਦਮ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਲਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਥਿਤ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦਾ, ਛੂਤ ਕਹਿ ਕੇ ਫਿਟਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਐਸੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਅਤੇ ਅਮਰ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸੇਵਕ, ਸਿੱਖ, ਸੰਤ, ਸਾਧ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦੈਵੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਦਾਰਤਾ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ। ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਦੇ ਅੰਸ਼-ਮਾਤਰ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜਸ-ਕੀਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ੱਤਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ:

ਸੰਤ ਰਹਤ ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥ ਉਆ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਈ॥...
ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰੁ ਜਾ ਕੈ ਏਕ ਸਮਾਨੈ॥ ਪ੍ਰਭ ਅਪੁਨੇ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਨੈ॥(ਪੰਨਾ ੩੯੨)

ਦੂਸਰਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ- ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵੇਤਾ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀ ਧੁੱਪ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਦੋਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਦਾ ਇਕਸਾਰ ਬਰਾਬਰ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ॥ ਜੈਸੇ ਸੂਰੁ ਸਰਬ ਕਉ ਸੋਖ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਸਮਾਨਿ॥...
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰੁ ਸਮਾਨਿ॥...
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਮਦਰਸੀ॥ (ਪੰਨਾ ੨੭੨)

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂਆਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਦੂਈ-ਦਵੈਤ ਦਾ ਭਰਮ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਵਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 'ਕਾਨੜਾ ਰਾਗੁ' ਵਿਚ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥ ਜਬ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ॥
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ॥
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੯੯)

ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਭਰਾਤਰੀ-ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਮੈਂ-ਮੇਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਹਿਰਦਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੈ :

ਸਭੁ ਕੋ ਆਸੈ ਤੇਰੀ ਬੈਠਾ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰਹੈ ਵੁਠਾ॥
ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭)

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇੱਕ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਤੇ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਫ਼ਿਰਕੇ, ਨਸਲ, ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਜੋਤ ਸਦਾ ਇਕ-ਰਸ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਹਨ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਜ਼ਿਮੀ ਜਮਾਂ ਕੇ ਬਿਖੈ ਸਮਸਤ ਏਕ ਜੋਤਿ ਹੈ॥
ਨਾ ਬਾਢ ਹੈ ਨ ਘਾਟ ਹੈ ਨਾ ਬਾਢ ਘਾਟ ਹੋਤ ਹੈ॥ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਏਕਤਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਭਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਲਾਹ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਖੋਏ ਭਰਮ॥ ਏਕੋ ਅਲਹੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ॥ (ਪੰਨਾ ੮੯੭)

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ, ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ, ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਥਿਤ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪੀਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ

ਜਗਤ ਕਮਲਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ:

ਸਬਦੁ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨੰ॥ (ਪੰਨਾ ੬੩੫)

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਤ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਪਾਠ ਵੀ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅੰਦਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਰਖਵਾਉਣ ਲਈ ਅਲਾਹ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਰ ਕੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਰਖਵਾਈ? ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰਾਤਰੀ-ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਅੰਦਰ ਲੋਕ ਚੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਭਾਵ ਚਹੁੰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੰਗਤ ਅੰਦਰ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ, ਰੱਬੀ ਕੀਰਤਨ, ਕਥਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਜੱਸ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ, ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਜੋ ਰੱਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਥ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਕ ਸਾਥ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ:

ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖੀ ਮਹੱਲ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਅਸੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ, ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਅੰਦਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਅੰਦਰ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵਰਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਅੰਦਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਸ਼-ਕੌਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਜੂਝਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰਮਾ ਹੈ। ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜਨੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅੰਦਰ ਝਾੜੂ ਦੇਣਾ, ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਵਰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਖੱਤਰੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਵੈਸ਼। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਇਥੇ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਮਰ ਦੀ ਵੰਡ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ, ਬਾਨ-ਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਇਕੱਠੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤ, ਤੀਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਅੰਦਰ ਭਾਵ ਪਞੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਬਾਨ-ਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸਿੱਖ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਚਹੁੰ ਵਰਨ-ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਇਹੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਅੰਦਰ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਣੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਇਕ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਕਰਤੱਵ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ

-ਪ੍ਰਿੰ. ਲਾਭ ਸਿੰਘ

ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਧਿਆਨ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਂਤ ਦੀ। ਇਥੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਆਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕੀ ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ? ਉਪਰੋਕਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ? ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦੇ ਸੁਆਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਹਾਂ' ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਕੰਮ-ਚਲਾਊ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਸ਼ਬਦ 'ਕੰਮ-ਚਲਾਊ' ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵੰਡ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉੱਪਰ ਵਰਣਿਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਨ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ। ਧਰਮ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਵਾਸਤਾ (Ultimate Concern) ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ (Totality) ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉੱਪਰ ਵਰਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਜਾਚਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਅੰਸ਼ਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਕੰਮ-ਚਲਾਊ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸਥਾਰ ਇਥੇ ਸਾਡੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡਾ ਆਸ਼ਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਦਰਸ਼-ਸਿਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਜੀਵਨ-ਅਮਲ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਖੰਡਾਰਥ (view) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰਬਾਰਥ (vision) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮੱਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਝਾਇਆ ਹੱਲ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈ ਹੈ।

ਖੰਡਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਖੇੜੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਬਾਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਜਿਹਾ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪਹਿਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੋ ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਲ-ਰੇਖਾ ਸਮਾਨ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਚੱਕਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿੰਦੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਿ-ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ। ਜੀਵਨ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲੇ ਵਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਿਰੇ-ਪੁਰੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ 'ਰਾਮ ਕੀ ਅੰਸ' ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰਨਤਾ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕੇਂਦਰ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਤੋਂ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੈ। ਇਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪਏ ਵਿਛੋੜੇ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਮਈ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਛੱਡਦੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜੁੜ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਇਹ ਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਮੁੜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ 'ਸਚਿਆਰ', 'ਗਿਆਨੀ', 'ਸੰਤ' ਅਤੇ 'ਸੁਹਾਗਣ' ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਚਿਆਰ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਾਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਹਰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ:

ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੂੰ ਆਇਆ ਲਾਹਾ ਲੈਣਿ॥
ਲਗਾ ਕਿਤੁ ਕੁਫਕੜੇ ਸਭ ਮੁਕਦੀ ਚਲੀ ਰੈਣਿ॥ (ਪੰਨਾ ੪੩)

ਇਹ ਲਾਹਾ ਖੱਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ। ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਉਹ ਅਉਸਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਮੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਅਉਗਣ ਨੂੰ ਭੀ ਜਿਸ ਨੇ ਖੁੰਝਾ ਲਿਆ ਉਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁੱਖਮਈ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਸਬਾਈ॥
ਮਾਣਸ ਕਉ ਪ੍ਰਭਿ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ॥
ਇਸੁ ਪਉੜੀ ਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਚੂਕੈ ਸੋ ਆਇ ਜਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੭੫)

ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਸਲੀ 'ਧਨ' ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਸ-ਭੋਗਾਂ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਖੁੱਟ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਪਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

- *ਰਾਜੁ ਮਾਲੁ ਜੰਜਾਲੁ ਕਾਜਿ ਨ ਕਿਤੈ ਗਨੋੁ॥*
  ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਆਧਾਰੁ ਨਿਹਚਲੁ ਏਹੁ ਧਨੋੁ॥ (ਪੰਨਾ ੩੯੮)
- *ਜੇਤੇ ਰਸ ਸਰੀਰ ਕੇ ਤੇਤੇ ਲਗਹਿ ਦੁਖ॥* (ਪੰਨਾ ੧੨੮੭)
- *ਮੰਦਰ ਮਿਟੀ ਸੰਦੜੇ ਪਥਰ ਕੀਤੇ ਰਾਸਿ ਜੀਉ॥*
  ਹਉ ਏਨੀ ਟੋਲੀ ਭੁਲੀਅਸੁ ਤਿਸੁ ਕੰਤ ਨ ਬੈਠੀ ਪਾਸਿ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੨)
- *ਨਿਮਖ ਕਾਮ ਸੁਆਦ ਕਾਰਣਿ ਕੋਟਿ ਦਿਨਸ ਦੁਖੁ ਪਾਵਹਿ॥*
  ਘਰੀ ਮੁਹਤ ਰੰਗ ਮਾਣਹਿ ਫਿਰਿ ਬਹੁਰਿ ਬਹੁਰਿ ਪਛੁਤਾਵਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੪੦੩)
- *ਏਕੋ ਨਿਹਚਲ ਨਾਮ ਧਨੁ ਹੋਰੁ ਧਨੁ ਆਵੈ ਜਾਇ॥* (ਪੰਨਾ ੫੧੧)

ਅਜਿਹੇ ਨਿਹਚਲ ਨਾਮ-ਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਆਹਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣੇ, ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ? ਮੇਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਬੀਜ ਛੁਪੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹਉਮੈ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਿਛੋੜਾ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸੇਧ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਚ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮਾ-

ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ:

- ਭਉ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਨੀਚੁ ਸਦਾਏ॥ ਤਉ ਨਾਨਕ ਮੋਖੰਤਰੁ ਪਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੦)

- ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਨ ਭਏ ਖਾਲਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜਿਹ ਜਾਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੫)

ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਾਹ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਉਹ ਜੀਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੀੜਾ ਪਰਪੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਝੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਰਤੇ ਸੇਈ ਜਿ ਮੁਖੁ ਨ ਮੋੜੰਨਿ੍ ਜਿਨ੍ੀ ਸਿਞਾਤਾ ਸਾਈ॥
ਝੜਿ ਝੜਿ ਪਵਦੇ ਕਚੇ ਬਿਰਹੀ ਜਿਨ੍ਾ ਕਾਰਿ ਨ ਆਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੫)

ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਰਲੇ ਇਸ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਭਾਉ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਸਹੁ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ' ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

- ਮੂ ਲਾਲਨ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਨੀ॥ ਰਹਾਉ॥
ਤੋਰੀ ਨ ਤੂਟੈ ਛੋਰੀ ਨ ਛੂਟੈ ਐਸੀ ਮਾਧੋ ਖਿੰਚ ਤਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੮੨੭)

- ਜਉ ਤਨੁ ਚੀਰਹਿ ਅੰਗੁ ਨ ਮੋਰਉ॥ ਪਿੰਡੁ ਪਰੈ ਤਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਤੋਰਉ॥
(ਪੰਨਾ ੪੮੪)

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਜਾਚ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਸਾਧਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣਾ ਦੇਣੇ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚੈ ਆਤਮਿਕ (Positive) ਅਤੇ ਨਿਖੇਧਾਤਮਿਕ (Negative) ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਅਧੀਨ ਗਿਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਸਚੈ ਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਜਾਂ ਸਿਮਰਨਾ। ਸਿਮਰਨ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਸਾਧਨ ਪੱਖੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਯਾਦ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਕਰਨਾ, ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣਾ, ਉਸ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਿਖੇਧਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਰਸ-ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਥੋੜ੍ਹਚਿਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਮਲ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ ਜਾਂ ਸਚਿਆਰ ਪਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹਉਮੈਪੂਰਨ ਛੋਟੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਕੇਂਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਆਪਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤ੍ਰੈ-ਮੁਖੀ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮੱਸਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਸਾਰ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਉਹਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਚੁੱਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ-ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੱਖ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖੀ ਅਮਲ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਨੇ ਇਥੇ ਦਸ ਜਾਮੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ (ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ) ਜਦੋਂ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਪੰਥ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ 'ਪਤਿ' ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕਿਆਈ ਦਾ ਮਾਣ (Standard) ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਤਿ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ 'ਪਤਿ' ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਨੁਕਸ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਵਿਚ ਹੈ:

- *ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ॥ ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ॥* (ਪੰਨਾ ੧੪੨)
- *ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਨਾਹਿ ਪਤਿ ਪਤਿ ਵਿਣੁ ਪਾਰਿ ਨ ਪਾਇ॥* (ਪੰਨਾ ੧੩੮)
- *ਜਿਤੁ ਬੋਲਿਐ ਪਤਿ ਪਾਈਐ ਸੋ ਬੋਲਿਆ ਪਰਵਾਣੁ॥* (ਪੰਨਾ ੧੫)
- *ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਨਾ ਪਵੈ ਸਭਾ ਪੂਜ ਖੁਆਰੁ॥* (ਪੰਨਾ ੧੭)
- *ਸਾਚੀ ਦਰਗਹ ਬੈਸਈ ਭਗਤਿ ਸਚੀ ਅਰਦਾਸਿ॥*
  ਪਤਿ ਸਿਉ ਲੇਖਾ ਨਿਬੜੈ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੫)
- *ਪਤਿ ਸੇਤੀ ਜਾਵੈ ਸਹਜਿ ਸਮਾਵੈ ਸਗਲੇ ਦੂਖ ਮਿਟਾਵੈ॥*
  ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਛੂਟੈ ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਤਿ ਪਾਵੈ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ 'ਪਤਿ' ਦਾ ਮਾਪ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਹੈ। ਬਦੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਟਾ ਲੈਣਾ ਪਤਿ ਦਾ

ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ— ਭਾਂਜ ਹੈ, ਹਾਰ ਹੈ। ਪਤਿ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਬਦੀ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੂਝ ਮਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਾਂਜ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਕਿਰਿਆ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ (Active Participation) ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੰਗ ਖਾਣ ਲਈ ਉਹ ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਹਨ, ਬੇਪਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤਾਂ ਪਰਾਏ ਬਾਰ ਬੈਠਣ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ॥
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੦)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਡੋਲਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਗਤਿ ਹੈ, ਸੱਚ ਆਧਾਰਤ ਕਿਰਤ :

ਇਹੁ ਮਨੁ ਡੋਲਤ ਤਉ ਠਹਰਾਵੈ॥ ਸਚੁ ਕਰਣੀ ਕਰਿ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ॥(ਪੰਨਾ ੧੩੪੪)

ਇਸ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਬੇਪੱਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਦਇਆ ਕਮਾਵੈ ਏਹ ਕਰਣੀ ਸਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੫੧)

ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਮਲ ਕਰਣੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਵੀ:

- *ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਿਉ ਲਾਗੀ ਪ੍ਰੀਤਿ॥ ਨਿਰਮਲ ਕਰਣੀ ਸਾਚੀ ਰੀਤਿ॥* (ਪੰਨਾ ੧੮੪)
- *ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸਟ ਧਰਮੁ॥ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ॥* (ਪੰਨਾ ੨੬੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਿਰਮਲ ਕਿਰਤ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਹੀ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਹੀ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਵੇ। ਪਸ਼ੂ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨਾ ਅਜਿਹਾ ਸੁਆਰਥਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਬੇਪਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਪਤਿ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕੁਝ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇ:

- *ਫਿਟੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿਤੁ ਖਾਇ ਵਧਾਇਆ ਪੇਟੁ॥* (ਪੰਨਾ ੭੯੦)
- *ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ॥* (ਪੰਨਾ ੧੨੪੫)

ਨਿਰਮਲ ਘਾਲ ਕਰ ਕੇ ਹੱਥੋਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਲੋਭ ਮੋਹ ਦਾ, ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੂਤ ਵਿਚ ਪਰੋਂਦੀ ਹੈ, ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਥਾਈ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਬਾਣੀ

ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਆਚਾਰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ-ਕਰਮਾਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ:

ਕਰਮ ਧਰਮ ਅਨੇਕ ਕਿਰਿਆ ਸਭ ਊਪਰਿ ਨਾਮੁ ਅਚਾਰੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੦੫)*

ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ 'ਪਤਿ; ਮਾਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਲਾਉਣੇ ਪਏ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਭੀੜ ਪਈ, ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਆਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਿ ਵਿੱਚੋਂ ਪਤਿ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਭੀ ਭਾਰੀ ਮੁੱਲ ਚੁਕਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਏ, ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਵਾਇਆ, ਘਰ-ਬਾਰ ਤੋਂ ਉਜੜਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ, ਭੁੱਖਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਅਨਗਿਣਤ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਕਦੇ ਇਸ ਤੋਂ ਡਿੱਗੇ-ਡੋਲੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਪਤਿ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਬਲਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੋਚਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਲ ਘਾਲ 'ਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਦੇਸ਼

-ਡਾ. ਸ਼ਰਨ ਕੌਰ

ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਾਜਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਰਜ, ਤਮ ਅਤੇ ਸੱਤ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕੋ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਉਸ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾਨਾ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਉਦਗਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਇਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ 'ਤੁਰੀਆ ਪਦ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ- ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਚਉਥਾ ਪਦੁ ਪਾਇ॥ ਇਹ ਚੌਥਾ ਪਦ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦ੍ਵੈਤ ਮੂਲੋਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਇਕ ਹੋਂਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਮਹਿ ਜਨੁ ਜਨ ਮਹਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ' ਦਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਚੌਥਾ ਪਦ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕਤਵ ਪਹਿਲਾ ਪਦ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤਦੋਂ ਤੋਂ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਕੌਤਕਾਂ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਯਥਾ- ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜਗੀ ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ॥ ਤੀਨੌ ਜੁਗ ਤੀਨੌ ਦਿੜੇ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ॥ ਧਰਮ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਣ ਨਾਲ ਆਦਿ ਕਾਲਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੂਰ ਤਕ ਵੇਖਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਕਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੁਹਸਿਨ ਫ਼ਾਨੀ ਪਹਿਲਾ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜਾਹਿਬ' ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਉਦਗਮ

ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਦਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਵਤ੍ਰਣ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਕੀਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ, ਸਗੋਂ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਹਰ ਦੇਸ਼, ਜਾਤਿ, ਧਰਮ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ, ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹੋ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੋਚ, ਰੰਗ-ਭੇਦ, ਨਸਲ-ਭੇਦ, ਲਿੰਗ-ਭੇਦ, ਆਰਥਿਕ ਅਸੰਤੁਲਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ, ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ, ਹਰ ਰੰਗ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਸਮਰੱਥ ਕੌਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਰਖ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੋਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?

ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਜਬੂਰਾਂ ਦੀ ਪੋਥੀ' ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਦੀਪਕ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ) ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ 'ਯਹੋਵਾਹ' ਆਖਦਾ ਹੈ -

"ਵੇਖੋ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸੁਹਣਾ ਹੈ, ਭਈ ਭਰਾ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਵੱਸਣ!"

'ਕਹਾਵਤਾਂ' ਨਾਮ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ - "ਜਦ ਤੇਰਾ ਵੈਰੀ ਡਿੱਗੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਾ ਹੋਵੀਂ, ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਠੋਕਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਮਨ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ....।"

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ' ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਧਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀਆਂ ਗੁਆਚੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਆਗੂ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਆਪ ਹੀ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ "ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੋ ਕਿ ਅਰਬੀ ਨਬੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਾਬੀ, ਜੋ ਭੀ ਅੱਲਾਹ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਈਮਾਨ ਲਿਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਤਿ ਕਰਮ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਦਾਨ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ

ਲਈ ਕਿਸੇ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ।" ਮਾਨਵੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਹਦੀਸ ਤਿਰਮਿਜ਼ੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਹਨ।" ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਹਨ। ਮੋਮਿਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਾੜਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਮੋਮਿਨ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ਿਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਧਰਮੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਤਾਂ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਰਵਾਤਮਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਈਸ਼ਾਵਾਸਯ' ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਵਸਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਯਾਤਮਯੇਵਾਨੁਪਸ਼ਯਤਿ।
ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ ਚਾਤਮਾਨੰ ਤਤੋ ਨ ਵਿਜੁਗੁਪਸਤੇ। *(ਮੰਤ੍ਰ ੬)*

(ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ)। ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਵ ਅਤੇ ਅਦੇਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ, ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੀਰਣ ਸੋਚ ਆਦਿ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਧਰਮ ਸਦਵਾਉਣ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲਣ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸਤਰੀ ਅੱਧੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸੰਘ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਗਣਯੋਗ ਹੈ।

ਪੂਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਅਰਾ 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਨਕਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫਲ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ' ਦੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਿਖਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਆਦ੍ਰਮਾਨ ਨੂੰ ਉਬਾਰੇ ਖਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਆਦ੍ਰਮਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਬਾਰੇ ਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਅਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਨੋਂ ਸੇ ਫਾਰਕ (ਫ਼ਾਰਗ) ਹੈ।" ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਹੁ ਤਪਾ ਜੀ, ਤੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ" ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ

ਕਿਹਾ:

"ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਨ ਬੇਦ ਪੜਿਆ ਨ ਕੁਰਾਨ।...
ਮਜਬ ਹਮਾਰਾ ਸਚਾ ਨਾਉ। ਜਿਨਿ ਏਕ ਤੇ ਕੀਏ ਅਨੇਕ ਉਪਾਉ।"

(ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਸਰੂਪ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਇਕ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅੰਦਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਲਕਿ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਵਰਣਿਤ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਸਰੂਪ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਪੂਰਨ ਗੁਣ-ਸੰਪੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰ ਰੂਪ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਝੂਠ-ਰਹਿਤ 'ਸਚਿਆਰ' ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫਲ ਸੱਚਖੰਡ ਕੋਈ ਪਰਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ 'ਸਚਿਆਰ' ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸੰਕੀਰਣਤਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੌਂ-ਖੰਡਾਂ ਨਾਲ, ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰਬ ਆਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਸਭ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰਬ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਚਿਆਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੁਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਮ-ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਗਿਆਨ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 'ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ' ਦੀ ਮਨੌਤ ਵਾਲਾ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਧਕ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੌਮੀਅਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਸਤਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੁਰਖ ਸ਼ੁਭ- ਅਮਲ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੀ 'ਸਚਿਆਰ' ਮਨੁੱਖ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫੁਲਵਾੜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਫੁੱਲ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਲੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੋ ਸਭ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਅੰਦਰ ਉਸੇ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ :

ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਲੀ॥ ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ਕੋ ਨਾਹੀ ਖਾਲੀ॥
ਜੇਹੀ ਵਾਸਨਾ ਪਾਏ ਤੇਹੀ ਵਰਤੈ ਵਾਸੂ ਵਾਸੁ ਜਣਾਵਣਿਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੧੮)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਸਲ ਤਕ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਤੀ ਤਕ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਹੈ। ਉਸ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਹਨ, ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਹਨ, ਕਈ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਦਾ ਦਾਤਾਰ ਉਹ ਆਪ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕੁਝ ਹੀ ਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵ-ਸਮੁਦਾਇ ਉਸੇ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੈ:

ਕੇਤੀਆ ਤੇਰੀਆ ਕੁਦਰਤੀ ਕੇਵਡ ਤੇਰੀ ਦਾਤਿ॥
ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਿਫਤਿ ਕਰਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ॥
ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇਤੇ ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੮)*

ਜਿਸ ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੬)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਨਾਨਾ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕੁਦਰਤ ਸਿਰਜੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਨਾਮ ਉਸੇ ਦੇ ਹਨ। ਇੰਞ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਤਾਰ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਅਨੇਕਾ ਰੂਪ ਅਨੰਤਾ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਹੀ ਤੇਰੇ ਗੁਣ ਕੇਤੇ॥ *(ਪੰਨਾ ੩੫੮)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਜਾਤਿ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ :

ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ॥
ਮਨੁ ਤਨੁ ਹੋਇ ਚੁਲੰਭੁ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਇਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੫੧)*

'ਓਅੰਕਾਰ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਪਾਧਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀਐ ਚਾਟੜਿਆ ਮਤਿ ਦੇਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੩੮)*

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੂਜੀ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਾਂ? ਦ੍ਵੈਤ-ਭਾਵ ਤਾਂ ਖੋਟੀ ਮੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕੀ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤਕ ਉਸ ਸਦਾ ਨਵੀਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗਾਂ (ਦੇ ਲੋਕਾਂ) ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਹੈ :

ਦੂਜਾ ਕਉਣੁ ਕਹਾ ਨਹੀ ਕੋਈ॥ ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਦੂਜੀ ਦੁਰਮਤਿ ਆਖੈ ਦੋਇ॥ ਆਵੈ ਜਾਇ ਮਰਿ ਦੂਜਾ ਹੋਇ॥੨॥
ਧਰਣਿ ਗਗਨ ਨਹ ਦੇਖਉ ਦੋਇ॥ ਨਾਰੀ ਪੁਰਖ ਸਬਾਈ ਲੋਇ॥੩॥

ਰਵਿ ਸਸਿ ਦੇਖਉ ਦੀਪਕ ਉਜਿਆਲਾ॥ ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਬਾਲਾ॥੪॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੇਰਾ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ॥ ਸਤਿਗੁਰਿ ਮੋ ਕਉ ਏਕੁ ਬੁਝਾਇਆ॥੫॥
ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤਾ॥ ਦੂਜਾ ਮਾਰਿ ਸਬਦਿ ਪਛਾਤਾ॥੬॥
ਏਕੋ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਸਭ ਲੋਈ॥ ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭ ਓਪਤਿ ਹੋਈ॥੭॥
ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਖਸਮੁ ਏਕੋ ਜਾਣੁ॥ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣੁ॥੮॥
ਸਗਲ ਰੂਪ ਵਰਨ ਮਨ ਮਾਹੀ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਸਾਲਾਹੀ॥੯॥ *(ਪੰਨਾ ੨੨੩)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਦੇਂਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ 'ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੋਊ ਸਮਝਾਵਉ' ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਸੁੰਨਤ, ਰੋਜ਼ੇ, ਕਾਅਬੇ, ਕਲਮੇ, ਨਿਵਾਜ, ਤਸਬੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥
ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ॥
ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੦)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਵਜ਼ੂ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਕਰਨ ਤਕ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਉਠੁ ਫਰੀਦਾ ਉਜੂ ਸਾਜਿ ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਿ॥
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੮੧)*

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੱਥ-ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋਏ ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਸਮਝਾਏ ਹਨ। 'ਜਪੁ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮੱਤ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਅਤਿ-ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਦੈਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਬਚਨ ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਮਕਲੀ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਗੰਧ ਨਾ ਆਵੇ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਇਹ ਬਚਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਇਸ ਕਾਰਨ ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖ ਹੈ। 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਬਾਣੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:

ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਮੋਨਿ ਦਇਆ ਕਰਿ ਝੋਲੀ ਪਤ੍ਰ ਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ਰੇ॥
ਖਿੰਥਾ ਇਹੁ ਤਨੁ ਸੀਅਉ ਅਪਨਾ ਨਾਮੁ ਕਰਉ ਆਧਾਰੁ ਰੇ॥੧॥
ਐਸਾ ਜੋਗੁ ਕਮਾਵਹੁ ਜੋਗੀ॥ ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਭੋਗੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੭੦)*

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦੀ

ਕਰਮਕਾਂਡ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਸਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਪੂਜਾ, ਵਰਤ, ਤਿਲਕ, ਜਨੇਊ, ਦਾਨ-ਪੁੰਨ, ਜਪ-ਤਪ, ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਕਸ਼ਟਕਾਰੀ ਸਾਧਨਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣਾਰਥ:

ਪੂਜਾ ਵਰਤ ਤਿਲਕ ਇਸਨਾਨਾ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਬਹੁ ਦੈਨ॥
ਕਹੂੰ ਨ ਭੀਜੈ ਸੰਜਮ ਸੁਆਮੀ ਬੋਲਹਿ ਮੀਠੇ ਬੈਨ॥੧॥
ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਮਨ ਚੈਨ॥
ਬਹੁ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੋਜਹਿ ਸਭਿ ਤਾ ਕਉ ਬਿਖਮੁ ਨ ਜਾਈ ਲੈਨ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜਾਪ ਤਾਪ ਭ੍ਰਮਨ ਬਸੁਧਾ ਕਰਿ ਉਰਧ ਤਾਪ ਲੈ ਗੈਨ॥
ਇਹ ਬਿਧਿ ਨਹ ਪਤੀਆਨੋ ਠਾਕੁਰ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕਰਿ ਜੈਨ॥੨॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਨਿਰਮੋਲਕੁ ਹਰਿ ਜਸੁ ਤਿਨਿ ਪਾਇਓ ਜਿਸੁ ਕਿਰਪੈਨ॥
ਸਾਧਸੰਗਿ ਰੰਗਿ ਪ੍ਰਭ ਭੇਟੇ ਨਾਨਕ ਸੁਖਿ ਜਨ ਰੈਨ॥੩॥ *(ਪੰਨਾ ੬੭੪)*

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ "ਹੇ ਭਰਾਓ! ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹਨ? ਕਿਸ ਨੇ ਇਹ ਨਿਆਰੇ-ਨਿਆਰੇ ਪੰਥ ਚਲਾਏ ਹਨ? ਹੇ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਓ! ਸੁਰਗ ਅਤੇ ਨਰਕ ਕੌਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ?" ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ-ਅਸ਼ੁਭ ਅਮਲ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਹਾ ਤੇ ਆਏ ਕਿਨਿ ਏਹ ਰਾਹ ਚਲਾਈ॥
ਦਿਲ ਮਹਿ ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਕਵਾਦੇ ਭਿਸਤ ਦੋਜਕ ਕਿਨਿ ਪਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੭੭)*

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਰੱਬ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖੋਗੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਆਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਅਲਹੁ ਗੈਬੁ ਸਗਲ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਹਿਰਦੈ ਲੇਹੁ ਬਿਚਾਰੀ॥
ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹੂੰ ਮਹਿ ਏਕੈ ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੮੩)*

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਰੱਬ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਪੀਰ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ:

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕ॥ ਕਹ ਕਰੈ ਮੁਲਾਂ ਕਹ ਕਰੈ ਸੇਖ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੧੫੮)*

ਇੱਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ। ਜੋਗੀ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਜਪਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਤਤਵ-ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ:

ਜੋਗੀ ਗੋਰਖੁ ਗੋਰਖੁ ਕਰੈ॥ ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਉਚਰੈ॥
ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਏਕੁ ਖੁਦਾਇ॥ ਕਬੀਰ ਕਾ ਸੁਆਮੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੬੦)

ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਉਹੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਖਾਣ-ਪੀਣ-ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਭੇਖ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਦ੍ਵੈਸ਼-ਭਾਵ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣ। ਬਸਤਰ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਨ ਸੁਖੱਲਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਵੇ:

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ॥
ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ॥
ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਾਉ ਏਕੁ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ॥੧॥
ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਰਤਾ ਪੈਨਣੁ ਮਨੁ ਰਤਾ ਸੁਪੇਦੀ ਸਤੁ ਦਾਨੁ॥
ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਕਦਾ ਕਰਣੀ ਪਹਿਰਣੁ ਪੈਰ ਧਿਆਨੁ॥
ਕਮਰਬੰਦੁ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ॥੨॥
ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਪੈਨਣੁ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥
ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੬)*

ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਫਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਸੀ ਹੱਸਣ (Tower of Silence) ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਰੀਤਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਹਿ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ:

ਇਕ ਦਝਹਿ ਇਕ ਦਬੀਅਹਿ ਇਕਨਾ ਕੁਤੇ ਖਾਹਿ॥
ਇਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚਿ ਉਸਟੀਅਹਿ ਇਕਿ ਭੀ ਫਿਰਿ ਹਸਣਿ ਪਾਹਿ॥
ਨਾਨਕ ਏਵ ਨ ਜਾਪਈ ਕਿਥੈ ਜਾਇ ਸਮਾਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੪੮)*

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਰੰਗ-ਭੇਦ, ਨਸਲ-ਭੇਦ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ

ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਆਧਾਰਿਤ ਦਰਜੇਬੰਦੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਜਾਣ ਕੇ ਛੋਟਾ ਸਦਵਾਉਣ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡਾ ਬਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਰ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁੱਖ, ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਐ ਜੀ ਨਾ ਹਮ ਉਤਮ ਨੀਚ ਨ ਮਧਿਮ ਹਰਿ ਸਰਣਾਗਤਿ ਹਰਿ ਕੇ ਲੋਗ॥
ਨਾਮ ਰਤੇ ਕੇਵਲ ਬੈਰਾਗੀ ਸੋਗ ਬਿਜੋਗ ਬਿਸਰਜਿਤ ਰੋਗ॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੪)

ਗਲੋਬਲ ਵਿਲੇਜ ਦੇ ਜਿਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ (Post-Modernism) ਦੀ ਉਪਜ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ-ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵੱਸਦੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਮ-ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਤਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਜਿੱਧਰ ਚਾਹੁਣ ਜਾ ਸਕਣ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੁਥਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕਦੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਸਾਰੀ ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋਵੇ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਟੈਕਸ ਜਾਂ ਜ਼ੁਰਮਾਨੇ ਭਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਲਾਲਚਵੱਸ ਪਾਪ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਰਾਧ ਨਾ ਕਰਨ। ਉਥੇ ਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜਾਂ ਤੀਜਾ ਦਰਜਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਸਭ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਸੁਖਦਾਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮਤਾ- ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ-ਅੰਦੇਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਲਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਥੇ ਨਿਰਧਨ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਨਵਾਨ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿ ਉਤਮ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ॥ ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥
ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ॥ ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ॥੧॥
ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ॥ ਊਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ॥ ਦੋਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ॥
ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ॥ ਊਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ॥੨॥
ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ॥ ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ॥
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ॥ ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਇਸ ਮੁਕਤ (ਖਲਾਸ) ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੋ ਮਾਡਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਸਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਹ ਦੇਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪਏ ਬੇਅੰਤ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖਦ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:

ਖਾਵਹਿ ਖਰਚਹਿ ਰਲਿ ਮਿਲਿ ਭਾਈ॥ ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੈ ਵਧਦੋ ਜਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੬)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅਮੀਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਜੋ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

ਨਿਰਧਨੁ ਸਰਧਨੁ ਦੋਨਉ ਭਾਈ॥ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਕਲਾ ਨ ਮੇਟੀ ਜਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੫੯)

ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ' ਭਾਵ 'ਕਿਰਤ ਕਰੋ' ਅਤੇ 'ਵੰਡ ਕੇ ਛਕੋ' ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮਾਨਵੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਧੂਰਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਮੁਕਤ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਡਰੋਂ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਮਤਾ ਭਾਵ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼:

ਪੁਰਖ ਮਹਿ ਨਾਰਿ ਨਾਰਿ ਮਹਿ ਪੁਰਖਾ ਬੂਝਹੁ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੮੭੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੀ ਨਦੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੰਸਾਰ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੰਦਰ (ਸੁਬਹਾਨ) ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਝੂਠ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੈ:

– ਹੰਸੁ ਹੇਤੁ ਲੋਭੁ ਕੋਪੁ ਚਾਰੇ ਨਦੀਆ ਅਗਿ॥
ਪਵਹਿ ਦਝਹਿ ਨਾਨਕਾ ਤਰੀਐ ਕਰਮੀ ਲਗਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੭)

- ਕਲਹਿ ਬੁਰੀ ਸੰਸਾਰਿ ਵਾਦੇ ਖਪੀਐ॥ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਵੇਕਾਰਿ ਭਰਮੇ ਪਚੀਐ॥
ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਇਕੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ਸਿਝਸੀ॥ ਕੁਫਰ ਗੋਅ ਕੁਫਰਾਣੈ ਪਇਆ ਦਝਸੀ॥
ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਸੁਬਹਾਨੁ ਸਚਿ ਸਮਾਈਐ॥ ਸਿਝੈ ਦਰਿ ਦੀਵਾਨਿ ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ॥
(ਪੰਨਾ ੧੪੨)

ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਹਿੱਤ ਸਵਾਰਥੀ ਰਾਜ-ਮੁਖੀ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭੇੜ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮ-ਰੂਪ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਘੋਰ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾਲ ਦਰਦਨਾਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਤਨਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨਮੋਲ ਜ਼ਿੰਦੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਜ਼ਲੂਮ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਅਨਾਥ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਵੀ ਗਿਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ:

- ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥
ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥
ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥੧॥
ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ॥
ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ॥
ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੰੀ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੩੬੦)
- ਇਕਨ੍ਹਾ ਪੇਰਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ ਇਕਨ੍ਹਾ ਵਾਸੁ ਮਸਾਣੀ॥
ਜਿਨ੍ ਕੇ ਬੰਕੇ ਘਰੀ ਨ ਆਇਆ ਤਿਨ੍ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੮)

ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਮਝ ਬੈਠੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਨਮੁਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਆਚਰਨ ਨਿਰਾ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਆਦਿ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਰੱਖੇ:

ਜਿਸੁ ਮਨੁ ਮਾਨੈ ਅਭਿਮਾਨੁ ਨ ਤਾ ਕਉ ਹਿੰਸਾ ਲੋਭੁ ਵਿਸਾਰੇ॥
ਸਹਜਿ ਰਵੈ ਵਰੁ ਕਾਮਣਿ ਪਿਰ ਕੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗਿ ਸਵਾਰੇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੯੮)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਲਾ-ਬੁਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਝਗੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨੇ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੋਵੇਗਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਰਾਧ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਰਾਧ ਹੈ:

ਵਾਰੀ ਖਸਮੁ ਕਢਾਏ ਕਿਰਤੁ ਕਮਾਵਣਾ॥ ਮੰਦਾ ਕਿਸੈ ਨ ਆਖਿ ਝਗੜਾ ਪਾਵਣਾ॥

ਨਹ ਪਾਇ ਝਗੜਾ ਸੁਆਮਿ ਸੇਤੀ ਆਪਿ ਆਪੁ ਵਞਾਵਣਾ॥
ਜਿਸੁ ਨਾਲਿ ਸੰਗਤਿ ਕਰਿ ਸਰੀਕੀ ਜਾਇ ਕਿਆ ਰੂਆਵਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੫੬੬)

ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਬੁਰਾ ਬੋਲ ਬੋਲਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ॥
ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ॥੧੨੯॥
ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ॥
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥੧੩੦॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਥੇ ਸਦੀਵੀ ਤਾਂ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ? ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਣੇ ਜਾਣ:

ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ॥
ਭਾਲਿ ਰਹੇ ਹਮ ਰਹਣੁ ਨ ਪਾਇਆ ਜੀਵਤਿਆ ਮਰਿ ਰਹੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੱਤਭੇਦ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਭਲਾ ਮੰਗਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਲ ਵੀ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ! ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਝਗੜੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ:

ਬਾਬਾ ਆਵਹੁ ਭਾਈਹੋ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਮਿਲਿ ਮਿਲਿ ਦੇਹ ਆਸੀਸਾ ਹੇ॥
ਬਾਬਾ ਸਚੜਾ ਮੇਲੁ ਨ ਚੁਕਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੀਆ ਦੇਹ ਅਸੀਸਾ ਹੇ॥ (ਪੰਨਾ ੫੮੨)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਸੂਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਮ ਨਹੀ ਚੰਗੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀ ਕੋਇ॥ ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕੁ ਤਾਰੇ ਸੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੮)

ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਵਾਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੂਤਰ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ-ਚੁਗਲੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਸੁਖਦ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸਣਗੇ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਗੁਣਾ ਕਾ ਹੋਵੈ ਵਾਸੁਲਾ ਕਢਿ ਵਾਸੁ ਲਈਜੈ॥
ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਨ੍ਹਿ ਸਾਜਨਾ ਮਿਲਿ ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ॥
ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ॥
ਪਹਿਰੇ ਪਟੰਬਰ ਕਰਿ ਅਡੰਬਰ ਆਪਣਾ ਪਿੜੁ ਮਲੀਐ॥
ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੀਐ ਭਲਾ ਕਹੀਐ ਝੋਲਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ॥
ਗੁਣਾ ਕਾ ਹੋਵੈ ਵਾਸੁਲਾ ਕਢਿ ਵਾਸੁ ਲਈਜੈ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੫)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ 'ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰੰਮਤਿ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਪਰਮ-ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਾਸ਼, ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ, ਦੂਰੀਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਈਏ! ਗੱਲ ਕੀ, ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇ:

ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ ਨਾ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ॥
ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਸਾਰੁ ਪਸਾਰਿਓ ਭੀਤਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ॥੨॥
ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ॥
ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਓ ਮਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਤਾ ਮੇਲੁ ਕੀਓ ਮੇਰੈ ਰਾਜਨ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੭੧)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪਰਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਾੜਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨ-ਚਿਤ ਆਨੰਦਿਤ ਹੈ:

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥ ਜਬ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ॥੧॥
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥੧॥
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ॥੨॥
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ॥੩॥
(ਪੰਨਾ ੧੨੯੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੈੜਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ:

ਨਾ ਕੋ ਦੁਸਮਨੁ ਦੋਖੀਆ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੰਦਾ॥
ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਕੋ ਨਾਨਕ ਖਸਮੈ ਬੰਦਾ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੦੦)*

ਗੁਰਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕੋ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਜੀਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੋ-ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਉਤਰਦਾਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਵੇਖੇ:

ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਜੇਤੇ ਹੈ ਜੀਅ॥ ਸੁਰਤਿ ਵਿਹੂਣਾ ਕੋਇ ਨ ਕੀਅ॥

ਜੇਹੀ ਸੁਰਤਿ ਤੇਹਾ ਤਿਨ ਰਾਹੁ॥ ਲੇਖਾ ਇਕੋ ਆਵਹੁ ਜਾਹੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫)

ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਈਰਖਾ-ਦ੍ਵੈਸ਼ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹਨ। ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਧੜੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਲਗਾਉ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਮੈ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਪਖੁ ਧੜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਹਉ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵਾ ਅਸੰਖ ਅਨੇਕ॥
(ਪੰਨਾ ੩੬੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਇਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਅੰਤ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਆਦਰ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ - ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਉ ਜੇਤੇ ਤੇਰੇ ਨਾਵ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ। 'ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਦੇ ਪਰਮ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਜੀਵ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਪਰ ਸਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਅਮੁੱਕ ਪਦਾਰਥ ਉਪਜਾਏ ਹਨ। ਪਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਡੀ ਅਸੀਮ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ॥ ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ॥
ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਵੈ ਸੋਈ ਭਗਤੁ ਤੁਮਾਰਾ ਜੀਉ॥੨॥
ਸਭੁ ਕੋ ਆਸੈ ਤੇਰੀ ਬੈਠਾ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰਹੈ ਵੁਠਾ॥
ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭)

ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਨਮੂਨਾ ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਰਦਾਸ ਅੰਕਿਤ ਹੈ:

- ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥
ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ॥
ਸਤਿਗੁਰਿ ਸੁਖੁ ਵੇਖਾਲਿਆ ਸਚਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ॥
ਨਾਨਕ ਅਵਰੁ ਨ ਸੁਝਈ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਬਖਸਣਹਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੮੫੩)
- ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਕੈ ਸੁਨਹੁ ਪ੍ਰਭ ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਵਰਸੈ ਮੇਹੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੨)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼, ਖਾਣ-

ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਵਸਤਾਂ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਵਨਾ ਭਰਪੂਰ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਕ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਬੱਦਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਵਰਖਾ ਕਰਨ, ਜੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਹਰ ਸਰੀਰ ਹਰ ਮਨ ਆਨੰਦਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਾਸਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਲੱਗ ਜਾਣ:

ਸਭੇ ਜੀਅ ਸਮਾਲਿ ਅਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰੁ॥
ਅੰਨੁ ਪਾਣੀ ਮੁਚੁ ਉਪਾਇ ਦੁਖ ਦਾਲਦੁ ਭੰਨਿ ਤਰੁ॥
ਅਰਦਾਸਿ ਸੁਣੀ ਦਾਤਾਰਿ ਹੋਈ ਸਿਸਟਿ ਠਰੁ॥
ਲੇਵਹੁ ਕੰਠਿ ਲਗਾਇ ਅਪਦਾ ਸਭ ਹਰੁ॥
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਸਫਲੁ ਘਰੁ॥੧॥
ਵੁਠੇ ਮੇਘ ਸੁਹਾਵਣੇ ਹੁਕਮੁ ਕੀਤਾ ਕਰਤਾਰਿ॥
ਰਿਜਕੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਅਗਲਾ ਠਾਂਢਿ ਪਈ ਸੰਸਾਰਿ॥
ਤਨੁ ਮਨੁ ਹਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਮਰਤ ਅਗਮ ਅਪਾਰ॥
ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭ ਆਪਣੀ ਸਚੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ॥
ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਸੋ ਕਰਹਿ ਨਾਨਕ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੫੧)

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਨਿਰਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਮਨ ਤੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸਰਬ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਅਰਦਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗਵਾਂਢੀ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ। ਇਹ ਸੌੜੀ ਸੋਚ ਕਲਹ-ਮੂਲ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਤਾਂ ਜਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤੰਗਦਿਲੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਸਥਾਨਾਂ (ਭਾਵ ਦੇਸ਼ਾਂ) ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ:

– *ਸੋਹੰਦੜੋ ਹਭ ਠਾਇ ਕੋਇ ਨ ਦਿਸੈ ਡੂਜੜੋ॥*
ਖੁਲ੍ਹੜੇ ਕਪਾਟ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟਤੇ॥ (ਪੰਨਾ ੮੦)
– *ਸਪਤ ਦੀਪ ਸਪਤ ਸਾਗਰਾ ਨਵ ਖੰਡ ਚਾਰਿ ਵੇਦ ਦਸ ਅਸਟ ਪੁਰਾਣਾ॥*
ਹਰਿ ਸਭਨਾ ਵਿਚਿ ਤੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹਰਿ ਸਭਨਾ ਭਾਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੪)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋਤਿ ਹੋ ਹੀ ਉਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਬਾਤਚੀਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ

ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜੋਤਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪੰਜ ਤੱਤ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨੱਕ, ਕੰਨ, ਮੂੰਹ ਆਦਿ ਹਨ। ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ, ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ:

- *ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਸੁਆਮੀ॥*
  ਤੂ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਵਿਆ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੬)*
- *ਏਕੋ ਪਵਣੁ ਮਾਟੀ ਸਭ ਏਕਾ ਸਭ ਏਕਾ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈਆ॥*
  ਸਭ ਇਕਾ ਜੋਤਿ ਵਰਤੈ ਭਿਨਿ ਭਿਨਿ ਨ ਰਲਈ ਕਿਸੈ ਦੀ ਰਲਾਈਆ॥
  (ਪੰਨਾ ੯੬)
- *ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥*
  ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੬੩)*
- *ਧਰਣਿ ਗਗਨ ਨਹ ਦੇਖਉ ਦੋਇ॥ ਨਾਰੀ ਪੁਰਖ ਸਬਾਈ ਲੋਇ॥* *(ਪੰਨਾ ੨੨੩)*
- *ਸਗਲ ਬਨਸਪਤਿ ਮਹਿ ਬੈਸੰਤਰੁ ਸਗਲ ਦੂਧ ਮਹਿ ਘੀਆ॥*
  ਊਚ ਨੀਚ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਾਧਉ ਜੀਆ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੧੭)*

ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਵਾਸਤੇ ਉਚਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮੁਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਤੰਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲੜਾਈਆਂ-ਭਿੜਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਓਇ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਭਿੜਿ ਮਰਹਿ ਫਿਰਿ ਜੂਨੀ ਪਾਹਿ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੯੦)*

ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਭਰਨੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ:

ਦਰਬੁ ਸੰਚਿ ਸੰਚਿ ਰਾਜੇ ਮੂਏ ਗਡਿ ਲੇ ਕੰਚਨ ਭਾਰੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੫੪)*

ਉਹ ਸ਼ਾਸਕ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਗੇ:

ਨਰਪਤਿ ਰਾਜੇ ਰੰਗ ਰਸ ਮਾਣਹਿ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪਕੜਿ ਖੜੇ ਸਭਿ ਕਲਘਾ॥
(ਪੰਨਾ ੭੩੧)

ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਪਰਜਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ 'ਰਤੁ ਪੀਣੇ ਰਾਜੇ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਜਾਨਵਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜਤੰਤਰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ੍ਹਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨ੍ਹਿ ਘਾਉ॥ ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)*

ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ

ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਹੈ:

ਰਈਅਤਿ ਰਾਜੇ ਦੁਰਮਤਿ ਦੋਈ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਏਕੁ ਨ ਹੋਈ॥
ਏਕੁ ਧਿਆਇਨਿ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਪਾਇਨਿ ਨਿਹਚਲੁ ਰਾਜੁ ਤਿਨਾਹਾ ਹੇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੫੭)

ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣ। ਜੋ ਸੱਚ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ (ਦੂਜੈ ਭਾਇ) ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਭ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕੇ:

- ਤਖਤਿ ਰਾਜਾ ਸੋ ਬਹੈ ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ॥
ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਪਛਾਣਿਆ ਸਚੁ ਰਾਜੇ ਸੇਈ॥
ਏਹਿ ਭੂਪਤਿ ਰਾਜੇ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਖੁ ਹੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੮)
- ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ ਪੜਿਆ ਸਚੁ ਧਿਆਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ 'ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ, ਬਲਕਿ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਲਾਹੀ ਸੱਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਮੋਰ ਬੋਲਤ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਸੁਨਿ ਘਨਿਹਰ ਕੀ ਘੋਰ॥੨॥
ਜੋ ਬੋਲਤ ਹੈ ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਪੰਖੇਰੂ ਸੁ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਜਾਪਤ ਹੈ ਨਹੀ ਹੋਰ॥੩॥
(ਪੰਨਾ ੧੨੬੫)

ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਕੀ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਬੋਲ-ਅਬੋਲ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕ ਮਹਾਂ-ਨਾਦ ਵਿਚ ਇੰਞ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਦੇ ਸ਼ੋਅਲੇ ਅੱਗ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਧੂੜ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਧੂੜ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸੂਰਜ ਵਿਚ। ਸਮਸਤ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕ ਪਰਮ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੂਹ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲੋਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਦ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਦੇ ਪਰਮ-ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਸੇਧ ਮਿਲੇਗੀ। ਤਦੋਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੀ ਪਰਮ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗੀ। ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ

*-ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ**

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਿਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

੧. ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ (ਪੰਨਾ ੬੧੧)

੨. ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਆਦਰਸ਼ 'ਅਜ਼ਾਦੀ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਜੀਓ ਅਤੇ ਜੀਣ ਦਿਓ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ 'ਅਜ਼ਾਦੀ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। 'ਨਾ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ' ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੁੱਲ ਦੁਨੀਆਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਰਹਿਬਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਸੰਸਾਰ-ਅਮਨ ਲਈ ਇਕ ਅਤਿ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੭)

੩. ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਉਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹਨ:

- ਪੂਰਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਕਰਤਾਰੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੯੯)

- ਸਚਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਚੁ ਨਿਆਉ ਪਾਪੀ ਨਰੁ ਹਾਰਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੯੦)

ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Social & Political Philosophy of Guru Gobind Singh' ਦੇ ਸਫ਼ਾ ੧੧ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਆਂ (Justice), ਅਜ਼ਾਦੀ (Liberty) ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ (Equality) ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਆਦਰਸ਼ 'ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ' ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ 'ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ' ਆਖਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਨਾਗਰਿਕ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ (Kingdom of God) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਮ-ਰਾਜ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਰਾਜ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ 'ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਆਧਾਰਿਤ ਸਮਾਨਤਾ, ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਏਕਤਾ (Unity of God) ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ-ਏਕਤਾ (Unity of mankind) ਦਾ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਧਰਮ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹੋ ਹੈ:

ਚਾਰੇ ਪੈਰ ਧਰੱਮ ਦੇ ਚਾਰਿ ਵਰਨਿ ਇਕੁ ਵਰਨੁ ਕਰਾਇਆ।
ਰਾਣਾ ਰੰਕੁ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਰੀਂ ਪਾਵਣਾ ਜਗਿ ਵਰਤਾਇਆ। *(ਵਾਰ ੧:੨੩)*

ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇੱਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਸਥਾਨ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿੰਗ ਆਦਿ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹਨ:

- ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੬੬੩)*
- ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੨)*
- ਅਲਹੁ ਗੈਬੁ ਸਗਲ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਹਿਰਦੈ ਲੇਹੁ ਬਿਚਾਰੀ॥
ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹੂੰ ਮਹਿ ਏਕੈ ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੀ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੮੩)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੱਚ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣਾ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ, ਅਸੰਜਮ, ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸ਼ਲੀਲਤਾ, ਸੰਜਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਦਾ-ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਚੁ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਸੀਤਾ ਕਦੇ ਨ ਪਾਟੈ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੫੩)*

ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਨ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਭਰ ਲੈਣ ਨੂੰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵ ਦੋ ਨੰਬਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਦੂਜਾ ਤੱਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਮਾਇਆ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਕੰਦਰ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਤੀ, ਸੂਤਕ ਅਤੇ ਸੁੱਚਮ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਬਰਾਬਰੀ, ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਦਾਜ-ਪ੍ਰਥਾ, ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਜਿਹੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਅਸੀਮ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਜਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਵਾਂਗ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ' ਨੂੰ ਏਕੋ ਕਰਕੇ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਧੋਖਾ, ਫਰੇਬ ਜਾਂ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਇਆ, ਮਿਠਾਸ, ਹਮਦਰਦੀ, ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਗੱਲ ਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ :

ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਪਛਾਣਿਆ ਸਚੁ ਰਾਜੇ ਸੇਈ॥
ਏਹਿ ਭੂਪਤਿ ਰਾਜੇ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਖੁ ਹੋਈ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੦੮੮)*

ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਧਾਰ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਨਵਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ: ਏਕਤਾ (੧ੴ), ਸੱਚਾਈ (ਸਤਿ ਨਾਮੁ), ਰਚਨਾ (ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ), ਸਮਾਨਤਾ (ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ), ਸੌਂਦਰਯ (ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ), ਸੁਤੰਤਰਤਾ (ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ) ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ (ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ)। ਇਉਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਧੀਆ ਆਦਰਸ਼ ਏਕਤਾ, ਸੱਚਾਈ, ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਸੀਮ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਭਰੀ ਸੋਚਣੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ

ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਪਰਦਾ ਜਾਂ ਧੜੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਪਣੇ ਘਰ, ਆਪਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਘਰ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਬੋਲੀ, ਧਰਮ, ਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੬)

ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਪਰਪੱਕ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ isMG jIAvpxIpaqk 'The Spirit Born People' ਦੇ ਸਫ਼ਾ ੧੧੭ 'ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'Man is one. There is no such things as Hindu or Sikh or Mohammedan or Christian, the eastern or the western. Man is man and man is one.'

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੱਤ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਹੈ। ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ 'ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ' ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰੋਂ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਨੂਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਦਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਨਾਂ। ਧਰਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸਟ ਧਰਮੁ॥ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ॥

(ਪੰਨਾ ੨੬੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਇਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਧੌਲੁ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ॥ (ਪੰਨਾ ੩)

ਇਸ ਲਈ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਦਇਆ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਨਫ਼ਰਤ ਜਾਂ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਵਿਸ਼ਵ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸ. ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Sikh Way of Life' ਦੇ ਸਫ਼ਾ ੧੪-੧੫ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'According to Sikhism, the whole humanity is one family and every man must be honoured not in terms of his birth or his caste or his creed or

colour but as a man.'

ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ ਕਰਕੇ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਮਾਨ ਹੈ:

ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੨)*

ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ 'ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ' (Unity in Diversity) ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਬੋਲੀ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਆਦਿ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੇਕਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ, ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਅਚੰਭਾ ਜਾਂ ਵਚਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਕੇ 'ਵਾਹ ਵਾਹ' ਕਰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਏਕਤਾ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਅਨੇਕਤਾ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਤਰੀਵੀ ਏਕਤਾ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ: ਇਕ ਹਨ ਗੁਰਮੁਖ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਨ ਮਨਮੁਖ। ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੰਡ ਸਦੀਵੀ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੰਡ ਬਾਕੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੇਵਲ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭੇਦ ਦੀ ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਅੱਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਾਂਝ, ਸੱਚਾਈ, ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਕੋਹਲੀ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਥੀਸਿਸ 'ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: 'The religion of Adi Granth is a Universal and Practical Religion... It is synthetic in character. The world needs today its message of peace and love.'

ਭਾਵ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਵਜੋਂ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦੀ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲੋੜ ਹੈ।) ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਸੰਸਾਰ-ਅਮਨ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ, ਜਗਤ-ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਅਤੇ ਤਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ—ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ

–ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

੧. ਧਾਰਮਿਕ ਏਕਤਾ : ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸੱਚਾਈ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਧਰਮੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਜੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਦਲਾਉ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ:

ਏਕੋ ਧਰਮੁ ਦ੍ਰਿੜੈ ਸਚੁ ਕੋਈ॥ ਗੁਰਮਤਿ ਪੂਰਾ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਸੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੮)

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਮਾਰਗ ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਜੋਗ ਸਬਦੰ ਗਿਆਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ॥
ਖਤ੍ਰੀ ਸਬਦੰ ਸੂਰ ਸਬਦੰ ਸੂਦ੍ਰ ਸਬਦੰ ਪਰਾ ਕ੍ਰਿਤਹ॥
ਸਰਬ ਸਬਦੰ ਏਕ ਸਬਦੰ ਜੇ ਕੋ ਜਾਣੈ ਭੇਉ॥
ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕਾ ਦਾਸੁ ਹੈ ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਉ॥ (ਪੰਨਾ ੪੬੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਧਰਮ ਹੈ :

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸਟ ਧਰਮੁ॥
ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੬੬)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੱਚ ਹਰ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਭਵਸਾਗਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਚਾਈ ਰੂਪੀ ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ :

ਸੰਤ ਕਾ ਮਾਰਗੁ ਧਰਮ ਕੀ ਪਉੜੀ ਕੋ ਵਡਭਾਗੀ ਪਾਏ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੨)

੨. ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ : ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਆਏ ਹਨ। ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤਾਉ ਤੋਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਮਲੇਛ' ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ 'ਕਾਫਰ' ਵਰਗੇ ਤੀਖਣ ਅਤੇ ਘ੍ਰਿਣਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :

ਚਾਰਿ ਵਰਨ ਚਾਰਿ ਮਜਹਬਾਂ ਜਗ ਵਿਚਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।
ਖੁਦੀ ਬਖੀਲਿ ਤਕਬਰੀ ਖਿੰਚੋਤਾਣ ਕਰਨਿ ਧਿਙਾਣੇ।
ਗੰਗ ਬਨਾਰਸਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮਕਾ ਕਾਬਾ ਮੁਸਲਮਾਣੇ।
ਸੁੰਨਤਿ ਮੁਸਲਮਾਣ ਦੀ ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਭਾਣੇ।
ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕਹਾਇਦੇ ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਦੁਇ ਰਾਹ ਭੁਲਾਣੇ।
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਭੁਲਾਇਕੈ ਮੋਹੇ ਲਾਲਚ ਦੁਨੀ ਸੈਤਾਣੇ।
ਸਚੁ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਗਇਆ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਹਮਣ ਮਉਲਾਣੇ। (ਵਾਰ ੧.੨੧)

ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਜ਼ਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਣ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਨਮਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮੇਤ ਉਹ ਸਭ ਲੋਕ ਮੁਬਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਸੱਚ ਵੱਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ:

ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਸੁਬਹਾਨੁ ਸਚਿ ਸਮਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੨)

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਮਾਰਗ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਸਤਿ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਸਹੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਇਹੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਾਲਕ ਜੀਓ= ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਬਚਾ ਲਓ:

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥
ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ॥ (ਪੰਨਾ ੮੫੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭)

ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਜੋ ਮਿਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ, ਜਾਤਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਹੈ :

ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ ਨਾ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ॥
ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਸਾਰੁ ਪਸਾਰਿਓ ਭੀਤਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ॥੨॥
ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ॥
ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਓ ਮਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਤਾ ਮੇਲੁ ਕੀਓ ਮੇਰੈ ਰਾਜਨ॥ (ਪੰਨਾ ੬੭੧)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰੇ, ਇਹੀ ਜੀਵਨ-ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਜੋ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਮੋਹਰ ਲਾਈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪੂਰਵਕ ਜੁਟੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੯੯)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੌਮਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ 'ਮਲੇਛ' ਅਤੇ 'ਕਾਫਰ' ਵਰਗੇ ਨਫਰਤ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

੩. ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣਕ ਜੀਵਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇਗੀ। ਅਨਿਆਂ ਭਰਪੂਰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ ਪਤਨ ਵੱਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਨ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

-ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੨)
-ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ॥ ਨਾਨਕ ਕੂੜੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੧)

ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬੱਜਰ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ - (੧) ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ, (੨) ਕੁੱਠਾ ਖਾਣਾ, (੩) ਤੰਮਾਕੂ ਦਾ ਸੇਵਨ, (੪) ਪਰ-ਪੁਰਸ਼/ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਗਮਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਏਡਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹਾਲਤ ਤਕ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜੰਮਦੀ ਦਾ ਹੀ ਗਲਾ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਘੜੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸ ਹੋਰ ਡਾਕਟਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਹੋਂਦ

'ਚ ਆਈ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ' ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਪਤਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਹੀ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸੰਤੁਲਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਹਰਿ ਪਹਿਲੜੀ ਲਾਵ ਪਰਵਿਰਤੀ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਬਲਿ ਰਾਮ ਜੀਉ॥

(ਪੰਨਾ ੭੭੩)

ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਕਦਮ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਰ ਵਸਤੂ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੀਜ ਤੋਂ ਦਰਖਤ ਅਤੇ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਬੀਜ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਦਰਖਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹੀ ਬੀਜ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਬੀਜਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੀਜ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨਾ। ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੜਕੀ ਦਾ ਪੇਟ ਵਿਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ' ਵਿਚ 'ਤਨਖਾਹੀਆ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ : "ਨੜੀ ਮਾਰ (ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਵਾਲਾ), ਕੁੜੀ ਮਾਰ, ਸਿਰਗੁੰਮ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਤਨਖਾਹੀਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ" (ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ,ਸਫ਼ਾ ੨੭)।

ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਏਡਜ਼ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਰੂ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਅੰਕੜੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ੫.੧ ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਇਸ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ੫ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਿਤ ਹਨ। ਡਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮ ਕਾਰਨ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਡਜ਼ ਫੈਲਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਪਰ-ਪੁਰਸ਼/ ਪਰ-ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਸਮੂਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭੈਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਹਾਰ ਰੱਖੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਏਕਾ ਨਾਰੀ ਜਤੀ ਹੋਇ ਪਰਨਾਰੀ ਧੀ ਭੈਣ ਵਖਾਣੈ। *(ਵਾਰ ੬:੮)*

ਏਡਜ਼ ਵਾਂਗ ਨਸ਼ੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਸ਼ਾਯੁਕਤ

ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਤੰਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁਲਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨਸ਼ੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਮਤਿ ਦੂਰਿ ਹੋਇ ਬਰਲੁ ਪਵੈ ਵਿਚਿ ਆਇ॥
ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਨ ਪਛਾਣਈ ਖਸਮਹੁ ਧਕੇ ਖਾਇ॥
ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਖਸਮੁ ਵਿਸਰੈ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ॥
ਝੂਠਾ ਮਦੁ ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਚਈ ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੫੫੪)*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ :

ਪੋਸਤ ਭੰਗ ਸਰਾਬ ਦਾ ਚਲੈ ਪਿਆਲਾ ਭਗਤ ਭੁੰਚਾਇਆ।
ਵਜਨਿ ਬੁਰਗੂ ਸਿੰਙਿਆਂ ਸੰਖ ਨਾਦ ਰਹਰਾਸਿ ਕਰਾਇਆ।
ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਆਦੇਸ ਕਰਿ ਅਲਖ ਜਗਾਇ ਨ ਅਲਖ ਲਖਾਇਆ। *(ਵਾਰ ੩੯:੧੬)*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਇਹ ਅਨੈਤਿਕ ਕਰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ (ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ) ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਇਹ ਅਨੈਤਿਕ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜੇਕਰ ਵਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜ ਔਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪੰਜ ਗੁਣਾਂ (ਸੱਚ, ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸਹਿਜ) ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

ਪੰਚ ਮਨਾਏ ਪੰਚ ਰੁਸਾਏ॥ ਪੰਚ ਵਸਾਏ ਪੰਚ ਗਵਾਏ॥ *(ਪੰਨਾ ੪੩੦)*

੪. ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਪਿਰਤ : ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲਜੋਲ ਵਧਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੋ, ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹੋ, ਜੋ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੋਪ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਥੋਪ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜਗਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਭਾਵ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮੇਲਜੋਲ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੧)

ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਣ ਅਤੇ ਔਗੁਣ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:

ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੭੬੬)

ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਸੱਚੇ ਆਚਰਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੱਚੇ ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਪਾਈਐ॥ (ਪੰਨਾ ੪੭੨)

ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੇ ਤੱਤ ਤਕ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਪਿਰਤ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

੫. ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰਾ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਆਸ਼ਰਮ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ:

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥
ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਊਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਜਾਤਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਆਦਿ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ :

ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥ (ਪੰਨਾ ੭੪੭)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ

ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ॥
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੩੪੯)*

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਸੱਚ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਗਤ ਸਧਨਾ ਜੀ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ, ਭਗਤ ਧੰਨਾ ਜੀ ਆਦਿ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭੱਟ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ੧੫ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ੧੧ ਭੱਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ੪ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ। ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ, ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਕੌਮ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਅੰਕਿਤ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਧ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੇ। ਪਰਵਾਰ, ਕੌਮ, ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਹਿੰਸਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਨ 'ਤੇ ਜੋ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹੋ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੋ।

੬. ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ : ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋਣ, ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੁੱਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 'ਚਾਹੀਦਾ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਹੋਣਾ' ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਵਰਗ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾ ਵਰਗ ਹਰ ਹੀਲੇ ਅਤੇ ਜੋ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਮਨਵਾਉਣੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ

ਵਿਚ ਜੋ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਾਹਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਫਿਰਿ ਗਈ ਕੁਇਰੁ ਨ ਰੋਟੀ ਖਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੭੧੭)*

ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਏ। ਜੇਕਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਮਜੋ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਕਾਲਿੰਗਾ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਖੂਨੀ ਯੁੱਧ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੋ ਦੀਆਂ ਭਾਰੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਾਲਿੰਗਾ ਦੇ ਹਰ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੋ ਨੂੰ ਕਾਲਿੰਗਾ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕਾਲਿੰਗਾ 'ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਇਸ ਬੇਹੱਦ ਖੂਨੀ ਯੁੱਧ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲਿੰਗਾ ਦੇ ਯੁੱਧ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

- *ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ॥*
  ਫੇਰੇ ਤਸਬੀ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ॥
  ਵਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਏ॥ *(ਪੰਨਾ ੯੫੧)*
- *ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥*
  ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ॥ ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥
  (ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)

ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ :

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ॥ ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ॥ *(ਪੰਨਾ ੧੪੨)*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ

ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰੇ :

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ॥ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ॥
ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ॥ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਰਹੇਗਾ। ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਖਾਲਸਾ ਸੋਇ ਸ਼ਸਤਰ ਕੋ ਧਾਰੈ॥ ਖਾਲਸਾ ਸੋਇ ਦੁਸ਼ਟ ਕੋ ਮਾਰੈ॥

(ਤਨਖਾਹਨਾਮਾ, ੫੪)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਅੱਜ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੀਆਂ ਸੂਖ਼ਮ ਤਕਨੀਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਆਗੂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਚੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਥਿਤ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਜਨ-ਚੇਤਨਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਜਿਸ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖ ਬੈਠੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਚਾਨਣ- ਮੁਨਾਰੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਕਰਮਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਏ॥ (ਪੰਨਾ ੬੭)

ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪਤੇ

-ਪ੍ਰੋ: ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ	ਚੇਅਰਮੈਨ, ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਬਡੂੰਗਰ (ਪਟਿਆਲਾ)
-ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਧੀਰ)	ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ। # 2/9, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਗਰ, ਪਟਿਆਲਾ।
-ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ	ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕ: ਕੋਠਾਗੁਰੂ (ਬਠਿੰਡਾ)-151206.
-ਸ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ	ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਫਤਹਿਗੜ੍ਹਚੂੜੀਆਂ ਰੋਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
-ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼/ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਵਾਰਡ ਨੰ: 6, # 607, ਆਦਰਸ਼ ਕਲੋਨੀ, ਖੰਨਾ (ਲੁਧਿਆਣਾ)
-ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ	ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼/ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ। # 5, ਪੁਰਾਣੀ ਹੰਸਲੀ, ਨਵਾਂ ਤਹਿਸੀਲਪੁਰਾ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
-ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ	# 34 ਅਰਬਨ ਐਸਟੇਟ, ਫੇਜ਼ 1, ਪਟਿਆਲਾ - 147002
-ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
-ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ	# 1133, ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
-ਡਾ. ਸ਼ਰਨ ਕੌਰ	ਰੀਡਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
-ਸ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ	# 36-ਬੀ, ਰਤਨ ਨਗਰ, ਪਟਿਆਲਾ।
-ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਰੀਡਰ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ। # 65-ਈ, ਹੀਰਾ ਨਗਰ, ਪਟਿਆਲਾ।

